

F O N S

(Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)

XXIV. évfolyam

2017. 2. szám

E számunk szerzői

Csapody Tamás (PhD, SE Magatartástudományi Intézet, jogász, szociológus),
Hajnóczky Tamás (Károli Gáspár Református Egyetem, kisebbségpolitikai
szakértő),
B. Kádár Zsuzsanna (PhD, történész)

SE = Semmelweis Egyetem

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

Cigányok, 1962
Fortepan, 67489

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta és kötötte: GMN-Color Digital Kft.
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXIV. évfolyam

2017. 2. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) *Lapinformációk*

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő) szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

CSAPODY TAMÁS

NÉMET NYOMOZÁS A CSERVENKAI TÖMEGGYILKOSSÁG ÜGYÉBEN

Előzmények és összefüggések

A bori munkaszolgálat története Budapesten, 1943 februárjában magyar–német megállapodás előkészítésével kezdődött. A vége 1945 tavaszára tehető, amikor a bori kényszermunka túlélői német koncentrációs táborokban felszabadultak. A két időpont és földrajzi helyszín között valahol „félúton”, 1944. október 7-én éjszaka a nyugat-bácskai Cservenka község téglagyárában mintegy 1000 magyar zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. A téglagyárból Zomborig, majd Bajáig vagy Mohácsig tovább indított zsidó munkaszolgálatosok közül mintegy 500 főt gyilkoltak meg német katonák.¹ A magyar katonai jelenlét mellett, német katonák által a munkaszolgálatosok sérelmére elkövetett vérengzés a második világháború időszakában a legrövidebb idő alatt, a legtöbb áldozatot követelő tömeggyilkosság volt.

A magyar zsidó munkaszolgálatosok a háború során számos munkatáborban szenvedtek el hasonló vagy még nagyobb veszteségeket. Legtöbben talán a községi munkatáborokban haltak meg (mintegy 2500 munkaszolgálatos férfi és nő).² Az ágfalvi, a balfi, a harkai, a hidegségi, a sopronbánfalvi stb. munkatáborokban hónapok vagy évek alatt éhezettek halálra vagy gyilkoltak meg tömegesen férfi és nő munkaszolgálatosokat.³ Ezekről azonban különbözik az egyetlen

1 Lásd erről részletesen *Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből.* (Második kiadás). Budapest, Vince Kiadó, 2012. (a továbbiakban *Csapody*, 2012.); *Csapody Tamás: Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája.* Zrínyi Kiadó, 2014. (a továbbiakban *Csapody*, 2014.)

2 Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19-20. században — Atrocitások, pogromok, tömeggyilkosságok, népirtások (Digitális Konfliktus Adatbázis) / Enciklopédia / Vidéki tömeggyilkosságok 1944–1945. http://tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok/dka/lecke25_lap15.html#hiv9 — utolsó letöltés 2015.12.02.

3 Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19-20. században — Atrocitások, pogromok, tömeggyilkosságok, népirtások (Digitális Konfliktus Adatbázis) / Enciklopédia / Vidéki tömeggyilkosságok 1944–1945. [http://tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok/dka/lecke25_lap15.html#utolsó letöltés 2015.11.29.](http://tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok/dka/lecke25_lap15.html#utolsó%20letöltés%202015.11.29)

éjszaka alatt Cservenkán lemészárolt kb. 1000 zsidó férfi tömeggyilkosságának, majd pedig az innen tovább indított túlélők menetének mintegy 500 fő vesztesége (tömeges meggyilkolása).⁴ A cservenkai téglagyárban történt tömeggyilkosság leginkább az ukrainai Dorosics községben történetekhez hasonlítható, amikor magyar katonák mintegy 800 zsidó munkaszolgálatost küldtek a tűzhalálba 1943. április 30-án.⁵ A cservenkaihoz hasonlítható vérengzés történt a közép-dunántúli Pusztavámon (1944. október 16.)⁶ és a dél-alföldi Kiskunhalason (1944. október 11.)⁷ is, amikor németek és magyarok néhány óra alatt 216 ill. 196 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg.

A bori munkaszolgálatosok terhére összesen öt tömeggyilkosságot követtek el. A Borból való visszavonulás előtt mintegy 26 főt gyilkoltak meg magyar és német katonák (Bor, 1944. szeptember közepe).⁸ A Borból Magyarország felé vonuló első csoport 133 zsidó munkaszolgálatosát a dél-bánáti Jabukánál (Torontálalmásnál) németek gyilkolták meg (1944. október 1–2.).⁹ A harmadik tömeggyilkosság volt a cservenkai, míg a negyediknek nevezem a Cservenka utáni menetek által elszenvedett tömeggyilkosságokat.¹⁰ Az ötödik pedig az észak-dunántúli Abdánál történt 22 áldozatot követelő — talán Radnóti Miklós költő halálát is jelentő — tömeggyilkosság (1944. november eleje).¹¹ A harmadik és részben negyedik tömeggyilkosság ügyével, azaz mintegy 1500 bori zsidó munkaszolgálatos meggyilkolásával foglalkozik az alábbiakban közölt Záró határozat, ezen gyilkosságok és tömeggyilkosságok körülményeinek tisztázásával, a

4 *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. Zsidó Tudományok Szabadegyeteme Alapítvány, Budapest, 2015. <http://zsido.com/konyvek/a-cservenkai-tomeggyilkossag/> –utolsó letöltés 2015.12.02.

5 *Randolph L. Braham*: A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon. 2. bőv. és átd. kiad. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.

6 Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19–20. században — Atrocitások, pogromok, tömeggyilkosságok, népirtások (Digitális Konfliktus Adatbázis) / Enciklopédia /Vidéki tömeggyilkosságok 1944–1945. Pusztavám. http://tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok/dka/lecke25_lap15.html#hiv6 – utolsó letöltés 2015.11.29.

7 *Végső István–Simko Balázs*: Zsidósors Kiskunhalason: kisvárosi út a holokauszthoz. L'Harmattan, Budapest, Budapest, 2007. 207–230.

8 *Csapody*, 2012. 32.

9 *Csapody*, 2014. 57–95.

10 *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. Zsidó Tudományok Szabadegyeteme Alapítvány, Budapest, 2015. <http://zsido.com/fejezetek/cimlap/> –utolsó letöltés 2015.11.29.

11 *Csapody*, 2012. 268–289., 407–531.

felelősség és az elkövetők személyének megállapításával foglalkozó, német összefoglaló dokumentum.

A nyomozások története

A Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) több szakaszban folyt nyomozás 1958 és 2001 között a cservenkai és a Cservenka — Zombor — Baja útvonalon történt tömeggyilkosság és gyilkosságok vizsgálatának ügyében. A nyomozást négy időbeli szakaszra lehet osztani. Az első szakasz legelső nyomozati eseményére 1958-ban került sor, amikor a Náci Bűnök Kutatására szakosodott ludwigsburgi Központi Hivatal (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*: továbbiakban: Ludwigsburgi Hivatal) tudomást szerzett a történekről és előzetes nyomozást rendelt el. Tíz éven keresztül folytattak vagy szüntettek meg a nyomozásokat az elkövetéssel meggyanúsítható különböző személyekkel ügyében.¹² A nyomozás második és legintenzívebb szakasza az 1968. április 24-i határozattal vette kezdetét, amikor a nyomozás tárgya már a „Zsidók kivégzése Cservenkán, 1944. október 7/8-án” nevet viselte. Alig egy hónappal később pedig a nyomozást kiterjesztették a „Ba-jáig tartó menet során elkövetett zsidó kivégzések” ismeretlen tettesei ellen is.¹³ Az első és a második szakasz lezárásaként született meg az offenburgi tartományi bíróság államügyészségének a „Záró határozata”, melynek fordítását az alábbi-

-
- 12 1960.05.03.–1962.07.26.: A traunsteini államügyészség nyomozása (névtelen bejelentés alapján) Nikolaus Deutschle és Nikolaus Stampfer ügyében (megszüntetés: bizonyítékok hiánya miatt).
1960.08.10.: A bonni rendőrség kezdeményezésére a dortmundi államügyészség nyomozása Stefan Rießer vonatkozásában a Parabuc-ügy kapcsán, majd a nyomozás kiterjesztése Hermann Fogyra. 1961.03.: A heilbronni államügyészség nyomozása Peter Schröder ügyében (1 Js 21487/60.).
1964: Az offenburgi államügyészség nyomozása Hermann Fogy és társai ügyében (3 Js 677/64.). Hermann Fogyt előzetes letartóztatásba helyezték. Előzetes bírósági vizsgálatot kezdeményeztek ellene és Stefan Rießer ellen (VU 2+3/64.). 1965: Az offenburgi államügyészség nyomozása Heinrich Kuhn ügyében (3 AR 23/65.).
 - 13 1968.04.24.: Az offenburgi államügyészség határozata nyomozás elrendeléséről a „Zsidók kivégzése Cservenkán, 1944. október 7/8-án” címen (1 Js 9/68). 1968.05.30.: Az offenburgi államügyészség határozata a nyomozás kiterjesztéséről ismeretlen tettes ellen „A zsidók kivégzése miatt Cservenkán, 1944. 10. 7/8-án és a Zomborba tartó menet során” (3 Js 677/64.). 1971.08.12.: Az offenburgi államügyészség nyomozása Hermann Fogy és Stefan Rießer ügyben (3 Js 677/64.=VU 2+3/64.). Nyomozás megszüntették bizonyítékok hiánya miatt.

akban adom közre. Az 1972. február 21-én kelt Záró határozatban 104 oldalon foglalták össze 14 év nyomozati munkáját. A Záró határozat 22 volt Waffen-SS-tagot nevezett meg, akik gyanúsíthatók lehetek volna a gyilkosságok elkövetésével, de bizonyítékok hiányában ezt a legfőbb államügyész még sem tette meg. A 22 fő esetében tehát további nyomozás elrendelése és vádemelés nélkül fejeződött be a nyomozás, és egyben zárult le az ügy vizsgálatának második szakasza. Az egyik volt Waffen-SS tag esetében azonban a legfőbb államügyész további nyomozást javasolt. A területileg illetékes államügyészség ezt le is folytatta, de a Záró határozat keltezése után alig fél évvel, 1972. augusztus 8-án, ugyancsak a bizonyítékok hiánya miatt lezárult ez a nyomozás is.¹⁴ Az ügy harmadik szakasza tehát végül úgy fejeződött be, hogy senkit nem vádoltak meg háborús bűncselekmény elkövetésével és senkit nem állítottak bíróság elé. Minden bizonnyal itt végleg le is zárult volna az ügy vizsgálata, ha a cservenkai tömeggyilkosság túlélői nem lépnek fel.¹⁵ A két Párizsban élő, volt bori munkaszolgálatos¹⁶ alapos kutatásokat folytatott német levéltárakban, felvették a kapcsolatot volt bori bajtársaikkal és beszereztek magyar nyelvű tanulmányokat, újságcikkeket és vizs-

-
- 14 1972.02.21.: Az Offenburgi Államügyészség által kiadott Záró határozat (1 Js 9/68. Cservenka-Zombor).
1972.08.08.: A Stuttgarti Államügyészség megszüntette az eljárást Josef Daffe ügyében (85 Js 34/72.).
 - 15 Charles Chany [Csányi Károly], Dr. (a. n. Löbl [Lööbl] Irén; Budapest, 1920.09.01.–Párizs, 2013. 04. 24.) volt bori zsidó munkaszolgálatos. Cservenka után Bajára, majd Flossenbürgbe és Buchenwaldba vitték. Felszabadulását követően Franciaországban maradt. Párizsban élt orvos, virológus, immunológus, egyetemi tanár, a francia Becsületrend kítüntetettje. Yvan Landler [Landler /Ländler Iván], Dr. (a. n. Grünwald Anna; Kaposvár, 1919.08.30.–Párizs, 2009. ősz) volt bori zsidó munkaszolgálatos. Cservenka után Mohácsra majd Flossenbürgbe és Buchenwaldba vitték. Felszabadulását követően Franciaországban maradt. Párizsban élt kémikus, mérnök, vállalati igazgató, az ENSZ Iparfejlesztési Szervezetének (UNIDO) tanácsadója.
 - 16 Charles Chany és Yvan Landler az alábbiakat közölték velem a cservenkai tömeggyilkosság nyomozásának újraindításáról: Évek óta ismerték egymást Párizsban, családjaik összejártak és együtt is teniszezték. Sok éves kapcsolat után, 1995 körül, az egyik teniszezésük alkalmával tudták meg egymásról, hogy mindketten a bori munkaszolgálat és a cservenkai tömeggyilkosság túlélői. A két, akkor már egyaránt 75 év körüli túlélő elhatározta, hogy megpróbálják kideríteni a történeteket. (Személyes közlésük, Párizs, 2007.06.05.) Közös elhatározásuk indítékáról Yvan Landler az alábbiakat írta nekem „...ha ezekkel Te egyetértesz, valahová iktasd be, hogy mi ketten tudatában lévén, hogy a kivételesen szerencsés túlélésünk kötelez bennünket az összes elpusztult bajtársainkkal szemben, hogy mindent megtegyünk, hogy az a magas rangú SS tiszt, aki a cservenkai öldöklést elrendelte és kivitelezte, az ne maradjon elbújva a jelen 'anonim státuszában', hanem az utókor számára azonosítva legyen...”. (Elektronikus levél, Párizs, 2006.10.21.)

számlékezéseket. Az általuk évek alatt összegyűjtött anyag alapján a cservenkai tömeggyilkosság ügyében nyomozást kezdeményeztek 2000. június 23-án.¹⁷ A Záró határozatban megnevezett 22, elkövetéssel meggyanúsítható volt Waffen-SS tag közül azonban ekkorra többen meghaltak,¹⁸ az illetékes hivatalok pedig az élőkkel szemben benyújtott dokumentumokat nem találták alkalmasnak arra, hogy megalapozzák a nyomozás elrendelését.¹⁹ A nyomozás megindítására vonatkozó kérelmet így 2001. augusztus 3-án elutasították.²⁰

A Cservenkán és a Cservenka — Zombor — Baja útvonalon történt háborús bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása a gyilkosságok elkövetése után 14 évvel kezdődött. A háborús bűncselekmény komplex vizsgálata, a vizsgálat kiterjesztésével 1968 és 1972 között történt. A véglegesnek bizonyult határozatok meghozatalára a nyomozás megkezdése után 14 évvel és a gyilkosságok elkövetése után 28 évvel került sor. Ugyanennyi idő, 28 év telt el újabb nyomozások kezdeményezésig. Ez azonban nem járt sikerrel, így 2001-ben, 57 évvel a háborús bűncselekmények elkövetése után vádemelés nélkül végleg lezárták az ügyet. Az elkövetéssel meggyanúsíthatók döntő többsége ma már nem él. Az esetleg élő, 90 év körüli korban lévőkkel szemben pedig ma sem tudunk perdöntőnek számító bizonyíték előkerüléséről.

A források

A „Zsidók menete Borból Bajáig” („*Marsch von Juden von Bor nach Baja*”) nevet viselő anyag legnagyobb része (12 dosszié) a Ludwigsburgi Hivatalban található

17 Charles Chany és Yvan Landler a nyomozás megkezdésére vonatkozó, az offenburgi államügyésznek címzett kérelme. Párizs, 2000.06.23.

18 Az offenburgi államügyész válasza Charles Chanynak. (Az államügyész azt közölte, hogy Hermann Fogy és Stefan Rießer meghalt.) Offenburg, 2000.10.25. (2 Js 9654/00.).

19 Charles Chany és Yvan Landler tisztázó szándéka elsősorban a parancsot kiadó magas rangú SS-tisztek személyének kiderítésére irányult. A Záró határozatban nem nevesített vagy a 22 meggyanúsítható Waffen-SS tag között nem szereplő SS katonák kiléte után is kutattak. Utóbbiak között volt az ekkor még az élők sorában lévő Otto Kumm (Hamburg, 1909.10.01.–Offenburg, 2004.03.23.) vezérőrnagy, a „Prinz Eugen” Waffen-SS hadosztály dandárparancsnoka, üzletember. Waffen-SS veteránok legjelentősebb szervezetének egyik alapítója (*Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS/HIAG*).

20 Verfügung, Staatsanwaltschaft Offenburg, 15.01.2001. (2 Js 9654/00.). továbbá: Staatsanwaltschaft Offenburg levele Yvan Landlernek. Offenburg, 03.08.2001. (2 Js 9654/0).

tó.²¹ A kisebbik része (2 dosszié) a Ludwigsburgi Állami Levéltárban (Staatarchiv Ludwigsburg) lelhető fel.²² A nyomozás teljes ideje alatt a Cservenkán és környékén 1944-ben élt lakosok közül 176 főt, Cservenkán és környékén állomásozó Waffen-SS egységek 11 egykori SS-parancsnokát, 109 egykori katonáját és 74 további, általában az SS-hez tartozott tanút hallgattak ki, sokukat többször is. Őket az NSZK területén sikerült felkutatni. A nyomozás során kapcsolatot kerestek és találtak az Amerikai Egyesült Államok, Ausztria és Izrael illetékes szerveivel, míg Jugoszlávia, Magyarország és Szovjetunió hatóságainak megkeresésére nem kaptak választ. Igyekeztek beszerezni németországi, izraeli, jugoszláv és magyar dokumentumokat, újságcikket és visszaemlékezéseket. A nyomozás kiterjedését és nagyságát az is mutatja, hogy az összesen 14 dosszié mintegy 5000 oldalnyi nyomozati anyagot tartalmaz. A teljes anyag, kutatói engedély birtokában szabadon kutatható valamint arról szabadon fénymásolatok készíthetők.²³

A Záró határozat (Abschlussverfügung)²⁴ a NSZK-ban a Cservenkán valamint a Cservenka — Zombor — Baja útvonalon történt tömeggyilkosság és gyilkosságok ügyében 1958 és 1972 között lefolytatott nyomozás lezárását tartalmazó dokumentum. A Záró határozat nem egy rövid, a nyomozati eredményeket néhány bekezdésben lezáró jogi szöveg, hanem 104 oldalas dokumentum,²⁵ amely a 14 éves nyomozati munka összefoglalása. Olyan eseménytörténeti összefoglaló, amely a megszerzett információk értékelését és az ezekből származó következte-

21 Bundesarchiv, Ludwigsburg: B 162/4081. Marsch von Juden von Bor nach Baja; B 162/4082. Marsch von Juden von Bor nach Baja; B 162/4083. Marsch von Juden von Bor nach Baja; B 162/20325. Henrich Kuhn; B 162/20326. Henrich Kuhn; B 162/20327. Henrich Kuhn; B 162/20328. Henrich Kuhn; B 162/20329. Henrich Kuhn; B 162/20330. Henrich Kuhn; B 162/20332. Henrich Kuhn; B 162/20333. Henrich Kuhn; B 162/21133. Deutsche Nikolaus

22 Staatarchiv Ludwigsburg: EL 317 III. Bü 926. Josef Daffe; EL 317 III. Bü 927. Josef Daffe.

23 A teljes anyagot a Náci Bűnök Kutatására szakosodott ludwigsburgi Központi Hivatalában és Ludwigsburgi Állami Levéltárban 2008. február. 3 és február 8. között kutattam. A 14 dossziéből kb. 3000 oldal fénymásolatot készítettem. A kutatást az Oktatási és Kulturális Minisztérium (OKM) Szakdiplomáciai Főosztálya támogatta (21777/2007.).

24 Abschlussverfügung. 1 Js 9/68. Cservenka–Zombor. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Offenburg. Offenburg, 21.02.1972. Bundesarchiv, Ludwigsburg, B 162/20332. Henrich Kuhn, pp. 1–104.

25 A Záró határozat 104 számozott A/4 oldalból áll, amit kettős sortávolsággal szedtek és baloldalan széljegyzetekkel láttak el.

tések levonását tartalmazza.²⁶ A kb. 5000 oldalnyi dokumentum kivonata, a relevánsnak bizonyult információk kigyűjtése révén összeállított, jogilag is megalapozott formába öntött, szerkesztett anyag.

A Záró határozat itt szintén közölt tartalomjegyzéke három nevesített valamint a tartalomjegyzék által nem nevesített további egy fejezetből és mellékletek felsorolásából áll. A leghosszabb, a nyomozás eredményeiről beszámoló első fejezet hat alfejezetből áll. Az első fejezet tartalmazza a nyomozati és történeti előzményeket, a cservenkai katonai viszonyokat és közállapotokat, a téglagyárban történeteket, külön és részletesen a tömeggyilkosság lefolyását, a meneteléseket Zomborig és Bajáig, valamint a tanúkat, az elkövetéssel megvádolható katonai egységeket, katonai vezetést, a potenciálisan meggyanúsítható körhöz tartozó katonák széles körét. A többi három fejezet összesen néhány sorból áll és a gyanúsítottak körét nevezi meg valamint ezzel összefüggésben határoz eljárásjogi és adminisztratív kérdésekről.

Észrevételek

A Záró határozat közlésével kapcsolatban számos kérdésre, problémára kell felhívni az olvasó figyelmét.

A Záró rendelkezésben a cservenkai téglagyárban történtek megnevezése általában „zsidókivégzés” vagy „zsidók kivégzése”, ritkábban pedig „cservenkai kivégzés”. Az eredeti szöveghez való ragaszkodás miatt a fordításban meghagytam ezeket a megnevezéseket. A „zsidók kivégzésére” nyilvánvalóan volt parancs, ha nem is tudjuk, hogy ki adta ki. A parancs kiadására nem a munkaszolgálatosok magatartása, a katonai szabályok megszegése stb. miatt került sor, és a történeteket nem előzte meg semmilyen jogi felelősségre vonás. Fontos tehát leszögezni, hogy a cservenkai téglagyárban a zsidókat nem kivégezték, hanem meggyilkolták. A gyilkosság méretei és körülményei olyanok voltak, hogy annak meghatározásra a legpontosabb a „mészárlás”, a „vérengzés” vagy a „tömeggyilkosság” kifejezés. Ugyanez igaz a Cservenkát elhagyó és Zomboron át Bajára vagy Mohácsra érkező menetek esetében is. Ezen nem változtat az sem, hogy az erőltetett menetekben étlen-szomjan hajtott bori munkaszolgálatosok közül sokakat azért gyilkoltak

26 A Záró határozatot ezért is nevezem más helyen „német jelentésnek” vagy „összefoglaló jelentésnek”. Pl. *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság*. [http://zsido.com/fejezetek/atomegyilkossag-kronologiaja-es-feltetelezett-okai/-utolsó letöltés](http://zsido.com/fejezetek/atomegyilkossag-kronologiaja-es-feltetelezett-okai/-utolsó%20letöltés) 2015.12.01.

meg, mert szükségleteiken szerették volna enyhíteni, és kiléptek sorból. (Vagyis ezáltal megszegték a parancsot.) A gyalogmenetek során számos esetben egy-egy főt, de több alkalommal egyszerre több munkaszolgálatost is megöltek. A menektek „mozgó veszőtáborokként” működtek, tehát a menetek esetében is mérsárlásról, vérengzésről és tömeggyilkosságról kell beszélni.

A Záró rendelkezés szövegében minden esetben „fogoly” vagy „foglyok” megnevezés szerepel. Ez megfelelő meghatározás, ugyanakkor ennél összetettebb a helyzet. A Borból Cservenkára ért „foglyok” magyar zsidók és kisegyházakhoz (Jehova Tanúi, reformadventisták, nazarénusok) tartozó magyar munkaszolgálatosok voltak. Ők valamennyien a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében álltak, akiket mint a katonai szolgálat sajátos formáját teljesítőket rendelték haza a bori kényszermunkából. Jogi értelemben nem voltak foglyok („Häftling”-ek). (Pl. amennyiben elszökött egy munkaszolgálatos, úgy, mint katonaszökevényt körözték.) Borban dolgoztak különböző nemzetiségű foglyok is, és a magyar zsidó munkaszolgálatosok a magyar katonák által fegyverrel őrzött táborokban éltek. Magyar és német katonai alárendeltségben voltak tehát, és német katonai szervezet irányítása (Organisation Todt) alatt dolgoztak. Végeredményben munkaszolgálatos foglyok voltak. A cservenkai téglagyárban — mint körülkerített, katonailag lezárt területen — „még inkább” foglyok lettek. A magyar katonai keret, majd pedig a német katonaság foglyai. Éppen ez a „fogoly státusz”-ba kerülés jelenti a cservenkai tragédia egyik legfontosabb problémáját. Ugyanis, ha a magyar keret a saját felettes szervének eredeti parancsához ragaszkodik, akkor saját munkaszolgálatos katonáit nem hagyja magára. Ragaszkodik a katonai státuszuk megtartásához, a velük való elszámolás kötelezettségéhez, és nem hagyja, hogy „német fogoly” státuszba kerüljenek. A cservenkai téglagyárban a magyar katonai védelmet nélkülöző magyar zsidó katonai munkaszolgálatosok sorsa, mint „zsidó foglyok” sorsa megpecsételődött.

A Záró határozat többször kitér a bori munkaszolgálatosok között, a Jehova Tanúi Egyházhoz tartozó „foglyokra”. A szövegben egyszer „jehovista”, máshol „Jehova Tanúi” megnevezés olvasható. A fordításba mindig az adott helyen, az adott módon használt kifejezés került. A szöveghűség miatt egységesítésre tehát nem került sor, miközben a korabeli korrekt megnevezésük és írásmódjuk „Jehova Tanú” vagy „Jehova Tanúi” lett volna, ahogyan ma is az. Ezen nem változtat az sem, hogy a „jehovista” megnevezés széles körben elterjedt mind a mai napig, még az egyébként a politikai korrekt nyelvet használó sajtóban vagy tudományos irodalomban is.

A Záró határozat lapjain szereplő széljegyzetek pontosan megadják a vonatkozó jogszabályi helyet, vagy az adott szövegrészre vonatkozó dokumentum (ál-

talában a tanúvallomás vagy kihallgatási jegyzőkönyv) adatait. Mindezek természetesen elengedhetetlen és fontos részei egy jogszabályokon alapuló nyomozati és esetleg vádemeléssel járó záró határozatnak. Ezeket azonban mégsem közlöm, akárcsak a harmadik oldalon lévő két hosszú lábjegyzetet. Mindezek ugyanis a Záró határozat idején hatályos, különböző forrásokban fellelhető nyugat-német, elsősorban büntető- és büntetőeljárásjogi jogszabályokra, vagy a terjedelmes nyomozati anyagban található — a mi szempontunkból irreleváns — jegyzőkönyvszámokra utalnak. Ezek ismerete nélkül is teljesen érthető a szöveg és utalásrendszere, továbbá a Záró határozat törzsszövege általában tartalmazza a szükséges adatokat és egy-egy dokumentum releváns részeit.

A nyomozás lezárásának jogi vonatkozásaival kapcsolatban a következőket kell tudnunk.²⁷ A német büntető eljárásjog szerint a gyanúnak három fokozata ismert („kezdeti gyanú”, „megalapozott gyanú”, „kielégítő cselekményi gyanú”). A Záró határozat végén felsorolt 22 fő (terheltek) esetében a nyomozás megállapította, egyben megerősítette az ún. „kezdeti gyanú” meglétét. A gyanú legalacsonyabb fokának megállapítása fontos, hiszen legalább nevesíteni lehetett az elkövetéssel összefüggésbe hozható személyeket. Ők azonban a nyomozás befejezését követően nem lettek terheltekből gyanúsítottak. Jogi státuszuk a nyomozás lezárásakor ugyanaz maradt, mint a nyomozás megkezdésekor: esetükben megvolt a cselekmény elkövetésének lehetősége. Ez a „kezdeti gyanú” elégséges volt a büntető eljárás megindítására, vagyis a nyomozás megkezdésére. A magyar büntető eljárásjogban a „kezdeti gyanú” hasonlít a „megalapozott gyanú” fogalmára, mivel ezek megléte — mindkét esetben — feltétele a büntető eljárás megindításának. A nyomozás esetünkben azonban nem járt sikerrel: a gyanú nem lépte át azt a határt, amit a német büntető eljárásjogban már „kielégítő cselekményi gyanúnak” neveznek. A bizonyítékok nem voltak elegendők ahhoz, hogy valószínűsíteni lehessen, a gyanúsított megvalósította a bűncselekményt, és ezért valószínű, hogy majd el fogják ítélni. A magyar büntető eljárásjog szerint ilyenkor bizonyítékok hiányában megszüntetik a nyomozást. A „kielégítő cselekményi gyanú” megléte (a megalapozott gyanú bizonyítása) előfeltétele a vádemelésnek, amely nélkül nem kerülhet a bírói szakba az ügy. Így esetünkben már szóba sem jöhetett a harmadik, a „legsúlyosabb” gyanúfok megléte. „A kielégítő cselekményi gyanú” esetén ugyanis nagy a valószínűsége annak, hogy a gyanúsított a tettes

27 A német büntető eljárásjogra vonatkozó részeket *Dr. Herke Csongor* egyetemi jegyzete (A német és angol büntetőeljárás alapintézményei. Pécs, 2011. <http://www.herke.hu/tan/11na.pdf> — utolsó letöltés 2015.10.20.), továbbá szerző közlései nyomán (elektronikus levél, Pécs, 2015. 10.20.) foglalom össze. Szeretném megköszönni segítségét!

vagy a büntett résztvevője. Így esetünkben értelemszerűn fel sem merülhetett a terheltek szembeni kényszerintézkedések (pl. letartóztatás) elrendelésére.

A nyomozás és a záró határozat értékelése

A nyomozati anyag és az ezen alapuló Záró határozat egyaránt fontos dokumentum. Ez volt a tárgyban indult egyetlen átfogó nyomozás. A Záró határozat alapján az egész nyomozati munkáról és az ezt lehetővé tevő társadalomról képet alkothatunk. Mindez pedig számos megállapítást tesz lehetővé.

A nyomozás mögött egy nagyon fontos elvi álláspont áll. Nevezetesen: az NSZK-ban a második világháborúban a németek által elkövetett háborús bűncselekményeket ki kell vizsgálni és az elkövetőket felelősségre kell vonni. Nem elég megelégedni a történelmi felelősség kimondásával, a konkrét elkövetőket is meg kell nevezni és meg kell büntetni. A társadalmi berendezkedésnek olyannak kell lennie, amely morális és jogi értelemben egyaránt lehetővé teszi a történelmi bűnökkel való szembenézést demokratikus és alkotmányos keretek között. A Záró határozat nagyon messzire ment el ebben. Leszögezte, hogy a háborús bűncselekményeket német alakulatok katonái követték el.²⁸ Meghatározta a potenciális elkövetői kört, és konkrétan megnevezte az elkövetéssel összefüggésbe hozható 23 fő listáját. Amennyiben ez a nyomozás nem történik meg, soha, semmilyen körülmények között nem tudhatnánk meg ennyit a cservenkai tömeggyilkosság német elkövetőiről. A nevekben és konkrétumokban bővelkedő nyomozásnak ez a legnagyobb érdeme. A teljes anyag ismeretében, mindezek ellenére hiányérzet maradt bennem, ami nem jelenti a nyomozás jogi alapjainak és a nyomozást végzők szakszerű vagy jóhiszemű munkájának megkérdőjelezését, főleg nem a nyomozásnak és az államügyész — NSZK hatályos joga alapján hozott — határozatainak felülbírálását. A hiányérzet és kritika pedig nyilván nem jelentheti a gyanúsítható személyeknek a háborús bűncselekmények elkövetésével való —

28 A Záró határozat többször említi, hogy magyar katonák is tevőlegesen részt vettek a tömeggyilkosságban. Ez az állítás azonban nem került bizonyításra sem itt, sem pedig más források által. A jelen tudásunk szerint a magyar keret a szervezett tömeggyilkosságban nem vett részt. A vérengzés után a magyar keret néhány, név szerint ismert tagja azonban meggyilkolta és kifosztotta a kivégzőgödör környékén életben maradtakat. *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. Uo. <http://zsido.com/fejzetek/a-tomeggyilkossag-kronologiaja-es-feltetelezett-okai/> – utolsó letöltés 2015.12.04.

Záró határozaton túlmutató — megvádolását vagy a bűnösségük történetkutató által történő kimondását.

A 2000 előtt Németországban meghalt Josef Daffe beismerte, hogy a tőle 2–3 méterre álló zsidókra „a parancsnak megfelelően 5 vagy 6 lövést adtam le a gödörbe. [...] Úgy emlékszem, hogy csak egy tárat lőttem ki.”²⁹ Daffe ezt követően két kézigránát dobott a gödörbe, amelyek fel is robbantak. A kihallgatásai során a tömeggyilkosságról pontos vázlatrajzokat is készített.³⁰ Daffe többször megerősítette vallomását és sohasem vonta vissza.³¹ A kihallgatott közel 200 német katona közül kizárólag ő, tehát egyetlenegy fő ismerte be a fegyverhasználatot, azaz gyilkosságokat. A katonai hierarchia legalacsonyabb szintjén álló, rang nélküli, azaz közlegény Josef Daffe. Végül vele szemben is megszüntették a nyomozást.

A cservenkai téglagyárban mintegy 1000 halott maradt. A fegyverhasználatot azonban az összes többi kihallgatott katona tagadta. Számos kihallgatott SS-tag elismerte, hogy a tömeggyilkosság tetthelyére foglyokat kísért, a kivégzés előtt, alatt, után örként volt jelent, mások a mézárálás szemtanúi voltak. Az államügyész azonban egyikőjük esetében sem találta megalapozottnak a tömeggyilkosságban való segédkezést, a tömeggyilkosságban való együttműködést és ezzel a bűnrzességet.

Az a vélemény alakult ki bennem, hogy a kihallgatott katonák többsége a tömeggyilkosságban való tényleges részvétel vonatkozásában nem mondott igazat, ezt pedig a nyomozás és az államügyészség tolerálta. Az államügyész számos esetben megkérdőjelezte ugyan tanúvallomások hitelességét, de végeredményben eszköztelennek és elfogadónak bizonyult. A monumentális nyomozásnak vannak tehát felmutatható személyi konzekvenciái, de nincsenek elítélhető felelősei. A nyomozó hatóság nem adta meg a lehetőséget a vádhatóságnak, hogy a bizonytalanságok a felelősségre vonás újabb szakaszában tisztázódhassanak. A monstre nyomozás után a német igazságszolgáltatás mégis adós maradt a felelősségre vonással, azaz a személyes konzekvenciákkal járó szembenézéssel. Pontosabban

29 Josef Daffe tanúvallomása. Leonberg, 1970.06.10. Staatarchiv Ludwigsburg, EL 317 III. Bü 926. Josef Daffe, 130.

30 A tömeggyilkosság helyszínéről számos kihallgatott SS-tag készített vázlatot. A legtöbb és legalaposabb vázlatot Josef Daffe (ezek közül 3 vázlatrajzot közlök). Josef Daffe tanúvallomásának melléklete. Leonberg, 06. 10. 1970. VU 2+3/64. Staatarchiv Ludwigsburg, EL 317 III. Bü 926. Josef Daffe, 134. 136–137.

31 Josef Daffe tanúvallomása. Leonberg, 1968.06.21. 1/7-16-39/65. Staatarchiv Ludwigsburg, EL 317 III. Bü 926. Josef Daffe, 117.

a szembenézés szándéka ezen az alacsonynak ugyan nem nevezhető szinten, de megállt. Az NSZK-ban olyan társadalmi és jogi környezet uralkodott az 1960-as és 1970-es években, amely a szembenézésnek ezt a mértékét tette lehetővé. Ezt a szintet később az NSZK és még később az egyesült Németország nagymértékben meghaladta, de mindez az adott helyzeten és a személyes felelősségre vonás elmaradásán már semmit nem változtat.

A Záró határozat nagyon alapos, akárcsak a nyomozati anyag. Mindkettőt a közismert német alaposság és pontosság jellemzi. A Záró határozatot a cservenkai tömegyilkosság és az ügyben folytatott nyomozás jelentősége és a nyomozás egyedisége, valamint a Záró határozat saját értékei (magas színvonala, alaposága, információ-gazdagsága stb.) miatt közöljük. Mindezzel együtt nem hallgathatók el a nyomozás és a Záró határozat hiányosságai, tévedései és annak kritikája.

Megkönnyítette a nyomozati munkát, hogy a cservenkai lakosok jelentős része a kitelepítés után Németországban, elsősorban Stuttgart környékén telepedett le. A lehetséges elkövetői oldalon viszont nehezítették a nyomozást az ismert történelmi körülmények (pl. hadifogság, harctéri és természetes halál, szétszóródás, menekülés). Az is nyilvánvaló, hogy a hidegháború éveiben politikai és technikai szempontból egyaránt gondot okozott a nyomozás széles körű lefolytatása és a dokumentumok beszerzése. Az NSZK államügyészének abban az ügyben kellett nyomoznia, amelyet a náci Németország katonái követtek el egy korábban Magyarországhoz visszacsatolt, de Németország által elfoglalt, a nyomozás idején Jugoszláviához tartozó területen. Mindez behatárolta a nyomozás térbeli és politikai kereteit. Érdemi dokumentumokat kizárólag Izraelből tudtak beszerezni (túlélők visszaemlékezései). A Magyarországról beszerzett dokumentumok listája nagyon szerény, forrásértéke a nullához közelít. Magyarországról senkit nem hallgattak meg, pedig itt lakott meghatározóan a legtöbb Cservenkát túlélő, a magyar nyelven megjelent visszaemlékezésekből és szakirodalomból semmit sem használtak fel.³² Mindezek nyomán megállapítható, hogy a bori munkaszolgálat, valamint a Bor és Cservenka között megtett út története és a téglagyári helyzet leírása nincs szinkronban a mai tudásunkkal. A különbség nem árnyalatnyi, és a

32 Pl. *Gazsi József*: 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11. (1964) 1. sz. 70–83.; *Karsai Elek*: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” (Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1939–1945.) I–II. kötet. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, Budapest, 1962. Meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar hatóságok és kutatók sohasem tartották fontosnak annak kiderítését, hogy a tömegyilkosságok végrehajtói milyen katonai egységhez tartoztak és név szerint kik voltak.

Záró határozat lábjegyzeteiben számos esetben tesztek pontosítást vagy utalok a tárgykörben megjelent írásokra.³³

Nemcsak a német nyomozás nem ismerte a magyar tanúvallomásokat és idézhető munkákat, de fordítva is így volt. Magyarországon teljesen ismeretlen maradt a nyomozás ténye és annak eredményei egyaránt. A közgondolkodásból éppúgy hiányzott, mint a szakirodalomból. Ugyancsak igaz ez a nemzetközi irodalomra is. Mindezek miatt ez az ismeretanyag eddig nem kerülhetett be a holo-kauzst emlékezetébe.

Dokumentum

Bundesarchiv B 162/20332

1 Js 9/68

Cservenka–Zombor³⁴

ZÁRÓ HATÁROZAT³⁵

Az offenburgi
tartományi bíróság
államügyészsége

1972. február 21-i határozat

I. A nyomozások eredménye

Előzetes megjegyzés

33 Csapody Tamás vonatkozó publikációs listája: <http://magtud.semmelweis.hu/dr-csapody-tamas/publikacio> — utolsó letöltés 2015.11.29.

34 A cservenkai tömeggyilkosság kutatását és a Záró határozat fordítását (ford.: Csizovszki Barnabás és Gromon András) 2014-ben a Civil Alap–2014 támogatásával, a Zsidó Tudományok Szabadegyeteme Alapítvány finanszírozta. A Záró határozat kontroll fordítását Annegret Dirksen német történész végezte. A támogatásokért és fordításokért köszönetemet szeretném kifejezni!

35 A Záró határozatot az eredeti tagolás (bekezdés, sortávolság, kiemelés, aláhúzás stb.) szerint közlöm.

1. A foglyok menetelése Borból Cservenkára
 - a) A bori munkatábor
 - b) A gyalogmenet Cservenkára
 - c) A foglyok megérkezése Cservenkára, elhelyezéstük és átadásuk az SS-nek
2. A civil és katonai viszonyok Cservenkán, 1944 októberében
 - a) A kommunális viszonyok
 - b) A katonai egységek
3. A cservenkai téglagyár foglyai
 - a) Foglyok egy csoportjának továbbmenetelése
 - b) A téglagyárban hátramaradt foglyok
4. A téglagyári kivégzések
 - a) A terep
 - b) A kivégzések
 - c) A kivégzések befejezése és az elindulás
5. Továbbmenetelés Cservenkáról Zomborba
 - a) Az elindulás Cservenkáról
 - b) Foglyok megölése Cservenka és Zombor között
 - c) A foglyok további sorsa
6. A gyanúsítottak
 - a) A katonai vezetés
 - b) A helyi katonai vezetés
 - c) A zászlóaljörzs gyanúsítottjai
 - d) A többi üteg gyanúsítottjai
 - e) Egyéb gyanúsítottak

Befejezés

II. A nyomozás megszüntetésének elrendelése

III. Áthelyezési rendelkezés

Előzetes megjegyzés:

Az előzetes nyomozások az 1960-as évre nyúlnak vissza. 1960.08.10-én a Waffen-SS egykori tagja, Stefan Rießer³⁶ egy másik, a nemzetiszocialisták ál-

36 Stefan Rießer (a. n. Katharina Holzhauser; Paripás, 1904.05.07.–?) a Waffen-SS tagja, őrmester, alparancsnok, köztisztviselő. 1945-ben cseh fogságba esett majd átadták az oroszoknak, akik kiadták Jugoszláviának. Itt bebörtönözték és 1951-ben szabadult. Azóta az NSZK-ban élt, mint a háborúban megsebesült rokkantnyugdíjas. Bonn környékén lévő Bornheim lakosa.

tal elkövetett bűncselekmény ügyében (Parabuc-ügy)³⁷ végzett kihallgatáson azt közölte a bonni bűnügyi rendőrségen, hogy még egy másik zsidó kivégzésben is részt vett, amely 1944 októberében történt Cservenkán, a Bácskában. Ez volt az első értékelhető utalás egy megsemmisítési akció lehetséges felelősi körére, amely már tárgya volt a Ludwigsburgi Tartomány Igazságszolgáltatási Központi³⁸ Szerve által lefolytatott előzetes nyomozati eljárásnak. A központi szerv Zalman Teichman,³⁹ — aki jelen volt a cservenkai téglagyárban lezajlott kivégzésen és azt súlyos sebesülésekkel túlélte, — ama beszámolójából szerzett tudomást erről, amely 1958-ban jelent meg a YAD VASHEM STUDIES-ban (II. kötet).⁴⁰

Nagyobb számú zsidó Cservenkán történt meggyilkolására való utalást tartalmazott a müncheni bűnügyi rendőrséghez 1960.05.3-án beérkezett Nikolaus Deutschle⁴¹ ellen tett névtelen feljelentés is. Az ennek nyomán a traunsteini államügyészség által Deutschle és Nikolaus Stampfer⁴² ellen megindított nyomozást 1962.07.26-án, bizonyíték hiányában megszüntették.

Stefan Rießler fent említett kijelentései nyomozati eljárás megindításához vezettek Dortmundban, az Észak-Rajna-Westfália tartomány központi szerve részéről. A traunsteini és a dortmundi államügyészség által végzett nyomozások szolgáltatták az első ismereteket a cservenkai kivégzések időbeli és helyi körülményeiről, valamint az akkoriban ott állomásozó katonai egységekről és azok vezetőiről. Immár biztos volt, hogy az 1944-es templombúcsú vasárnapjára virradó

37 Parabuc (Paripás, Ratkovo, Parabutsch) Cservenkától kb. 20 kilométerre délnyugatra fekvő község. Parabuc-ügy: 1944 márciusában négy helyi zsidót megöltek Parabucban. A 7 vádlott egyike Stefan Rießler volt, akit 4,5 évre elítéltek. Az ítélet nem került végrehajtásra. Justiz UND NS-Verbrechen. Nazi crimes on trial [Náci bűnök bírósága]. (523. sz. ügy). <http://www1.jur.uva.nl/junsv/brd/Tatortengfr.htm> – utolsó letöltés 2015.11.16.

38 Ludwigsburgi Tartomány Igazságszolgáltatási Központi szerve: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung in Ludwigsburg. Ma: <http://www.zentrale-stelle.de/pb/Lde/Startseite> – utolsó letöltés 2015.11.16.

39 Zalman Teichmann Izraelben élő volt bori munkaszolgálatos.

40 *Nathan Eck*: The March of Death from Serbia to Hungary (September, 1944) and the Slaughter of Cservenka [„Eröltetett menet Szerbiából Magyarországra (1944. szeptember) és a cservenkai mészárlás”]. In: *Yad Vashem Studies, Volume II.* (1958) 255–294.

41 Nikolaus Deutschle [Deutschle Nikolaus] (a. n. Anna Boos; Szilberek, 1907.05.16.–?) a Waffen-SS tagja, segédmunkás. A Bad Reichenhall közelében lévő Aufham lakosa.

42 Nikolaus Stampfer [Stamfer Nikolaus] (a. n. Bins Katharina; Petróc, 1906.06.01.–?) a Waffen-SS tagja, segédmunkás. 1945-ben Csehszlovákiában esett orosz fogságba, ahonnan 1950-ben szabadult. Az Erlangen közelében lévő Uttenreuth lakosa.

éjjel, vagyis 1944. október 7/8-án⁴³ a cservenkai téglagyár területén nagyszámú zsidót lőttek agyon, mégpedig olyanok részvételével, akik a Cservenkán állomásozó 31. „Cseh és Morva” SS-önkéntes-gránátos-hadosztálynak a 31. SS-tüzérezred 1. zászlóaljához tartozói útegeknek voltak a tagjai.⁴⁴ Mivel Cservenka akkori „állomásparancsnokaként”,⁴⁵ név szerint Fogy⁴⁶ egykori SS-századost nevezték meg, kiadták ellene a körözést.

Amikor Karl Hermann Fogyot sikerült felkutatni Lahr/Schwarzwaldban,⁴⁷ a dortmundi államügyészség a Stefan Rießer elleni nyomozást — amelyet időközben kiterjesztettek Karl Hermann Fogyra is, — átadta az offenburgi államügyészségnek.

Az offenburgi államügyészség indítványára az offenburgi tartományi bíróság megindította az előzetes bírósági eljárást Fogy és Rießer ellen.

A vizsgálóbírónak sikerült az erőszakos náci bűncselekmények vizsgálati szerve révén az izraeli rendőrség tel avivi országos csoportjával együtt összesen 18 tanút felkutatatnia és kihallgattatnia.

Ezen a Fogy és Rießer elleni előzetes vizsgálat során sikerült továbbá kivonatokhoz jutni a „Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság” jegyzőkönyvéből.⁴⁸ Mindazonáltal lehetetlennek bizonyult megszerezni a teljes eredeti jegyzőkönyv másolatát.

43 A Záró határozat jelentőséget tulajdonít a „templombúcsú” napjának és többször visszatér rá. Cservenkán többségben voltak a svábok, akiknek a vallási hovatartozásuk szerint volt evangélikus és reformátusok templomuk. A kitelepítésüket követően a fő utcán, egymással szemben álló két templomot lebontották. A ma meglévő két római katolikus templom egyike (Jézus Szent/séges/ Szíve) júniusban, míg a másik (Nagyboldogasszony) augusztusban tartja a búcsúját. A katolikus naptárban október 8-án van a Magyarok Nagyasszonya (Patrona Hungariae) búcsúja, de nem ismert, hogy melyik templomban volt ekkor búcsú („templombúcsú”).

44 A 31. SS-önkéntes-gránátoshadosztály (31. SS-Freiwilligen-Grenadier-Division) megnevezése a Záró határozatban 31. „Cseh és Morva” SS-önkéntes-gránátoshadosztály (31. SS-Freiwilligen-Grenadier-Division „Böhmen und Mähren”). Lásd: *Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. Paktum Nyomdaipari Társaság, Budapest, 2001.* (a továbbiakban *Kovács–Számvéber, 2001*) 370–382.

45 Állomásparancsnok: Cservenka község helyi parancsnoka.

46 Karl (Carl) Hermann Fogy [Carl-Hermann Fogy / Hermann Fogy] (a. n. Ida Thohmann; Peggau /Ausztria/, 1914. 02. 07.–?) Waffen-SS tagja, hadnagy, építész, festőművész. A Freiburg környékén lévő Lahr lakosa.

47 Lahr/Schwarzwald németországi település Baden-Württemberg tartományban.

48 Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Vojvodinu. Anketna Komisija u Pančevu. Zapisnik. [A Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság.

Már 1965 eleje táján kirajzolódott, hogy Fogy és Rießer ellen csak akkor lehet terhelő bizonyítékot föltárni, ha tisztázni lehet a kérdéses napok összes cservenkai történéseit a lehető legnagyobb számú egykori lakos, illetve ott állomásozó katonák felkutatásával és kihallgatásával.

E célból indították el a 3 AR 23/65. számú előzetes nyomozati eljárást. Ez kezdetben egy bizonyos „Heinrich Kuhn”⁴⁹ ellen irányult. Az 1968.04.24-i rendelkezéssel a „Zsidók kivégzése Cservenkán, 1944. október 7/8-án” néven és 1 Js 9/68. aktajelzéssel folytatták az eljárást.

Ezt az ismeretlen tettes elleni indított nyomozást az 1968.05.30-i határozattal „kiterjesztették azokra a további zsidókivégzésekre, amelyeket az 1944. október 7-i és 8-i, Cservenkából Zomborba tartó meneteken hajtottak végre ismeretlen tettesek”.

A következő években 176 egykori cservenkai és környékbeli civil lakost, a 31. SS-tüzérezred Cservenkán állomásozó 1. zászlóaljának 109 egykori tagját, az érintett egységek 11 egykori parancsnokát és 74 további, többnyire az SS-hez tartozott tanút kutattak fel és hallgatták ki, egy részüket többször is.

A Fogy/Rießer előzetes vizsgálatának ügyben az Offenburgi tartományi bíróság 1971.08.12-én kelt, VU 2+3/64. sz. határozata — amely figyelembe vette ennek a nyomozásnak az eredményeit, — megszüntette a vádlottak elleni büntető eljárást.

Ezt a határozatot és az azt megelőző eljárást, amelynek eredményeit itt is értékelünk, teljes terjedelmükben figyelembe vesszük.

1. A foglyok menetelése Borból Cservenkára

a) A bori munkatábor

A magyar kormány által kibocsátott törvények alapján 1940-től magyar zsidókat hívtak be munkaszolgálatra. Belőlük munkaszolgálatos századokat alakítottak, és különböző helyeken vetették be őket.

Pancsovai Ankét Bizottság Jegyzőkönyve.] Pančevo, 1945. 01. 27. A dokumentum ma megtalálható: Jevrejski Istorijski Muzej Beograd, 163/2. K.22-14-3/16. [7224]. A továbbiakban, mint „Területi bizottság” névvel szerepel a szövegben.

49 Heinrich Kuhn (a. n. Cristine Klees; Cservenka, 1911.06.09.– Rottweil /Németország/, 1962.06.27.).

A magyar zsidók ilyen munkaszázadait Magyarországon kívül, a szerbiai Bor rézbányáiban is bevetették.⁵⁰

A bori rézbányák körül táborokat rendeztek be a kényszerszolgálatosok részére. Ezekben a táborokban zsidók, szombatisták (megkeresztelt zsidók)⁵¹ és Jehova Tanúi (jehovisták) éltek.⁵² A zsidók a mellükön és a hátukon felfestették öltözetükre a sárga zsidócsillagot, ugyanígy a szombatisták is, akik azonban kiegészítésképpen fehér karszalagot viseltek. A jehovistákat nem jelölték meg.⁵³

Összesen állítólag 6000 kényszerszolgálatost gyűjtöttek össze Borban. Egy Strul⁵⁴ nevű egykori táborlakó 4000-re becsüli összlétszámukat.

A legnagyobb tábor a Berlin nevet viselte. 12 barakkból állt, amelyekben egyenként 10–12, 200–220 főt számláló munkaszázadot helyeztek el.⁵⁵ A tábor technikai vezetése az Organisation Todtnak volt alárendelve.⁵⁶

A kényszerszolgálatosokat foglalkozásuknak megfelelően osztották századokra, amelyekre különböző feladatokat osztottak be a bányában. Többségüket bányamunkára vetették be. 12 főből álló csoportokban napi 12 órát dolgoztak együtt, hetente váltakozó nappali és éjszakai műszakban. A csoportok irányítója mindig az Organisation Todt egy német tagja volt.

A táborokat a magyar honvédség katonái őrizték, akik már Borba elkísérték a magyar zsidói munkásszázadokat.

50 1943-ban és 1944-ben 3000–3000 magyar munkaszolgálatost vittek Borba. Összesen tehát 6000 magyar kényszerszemlélő dolgozott a bori bányákban és a Bor környéki hegyekben.

51 Az adventista egyházból 1914-ben kiközösített reformadventisták (adventista reformmozgalom) 1925-ben szerveződtek újra. A reformadventisták, más néven szombatisták nem voltak megkeresztelt zsidók, és nem tévesztendőek össze az erdélyi szombatosokkal.

52 A katonai szolgálat megtagadásáért Borba vitt és a kisegyházakhoz tartozó magyar Jehova Tanúkon (kb. 161 fő) valamint reformadventistákon (19 fő) kívül nazarénusokat (9 fő) is vittek kényszerszemlélőre Borba.

53 A zsidók sárga csillagot viseltek ruháikon, az ún. kikeresztelkedett zsidók fehér karszalagot hordtak a bal karjukon. A reformadventisták (szombatisták) és a Jehova Tanúi nem viseltek megkülönböztető jelet.

54 Bence Strul [Strul Bence/Bence] Izraelben élő volt bori munkaszolgálatos.

55 A bori központi tábor (Lager Berlin) 3000 főt, a bori hegyekben épített nyolc altáborban összesen szintén 3000 főt tartottak fogva.

56 Organisation Todt (OT) német katonai munkaszervezet, amely a bori bányavidéken folyó munkákat felügyelte.

1944 elején Murányi (Moranj, Moranyi, Murani) Ede (Eduard)⁵⁷ alezredes vette át a parancsnokságot a magyar katonák fölött. Üdvözlő beszédében a magyar parancsnok a táborlakók értésére adta, hogy egy „szolga fajhoz” tartoznak, és soha nem fognak visszatérni hazájukba.

A Marányi által nagyobb keménységre ösztönzött magyar örök ekkor elkezdték zaklatni, kínozni és apróságokért verni a foglyokat.

Voltak szökési kísérletek is. Ha ezek kudarcot vallottak, a résztvevők kemény büntetésre számíthattak. Marányi parancsnok állítólag azonnal agyonlőtt két elfogott menekültet. Másokat állítólag egy krumpliverembe dobtak, amelyet 1944 márciusától szeptemberig nem hagyhattak el.⁵⁸ Potasman⁵⁹ tanú arról számol be, hogy ezeket a foglyokat 1944. szeptember 13-án leírhatatlanul nyomorúságos állapotban adták át a németeknek, akik aztán agyonlőtték őket. Ez a tanúvallomás tartalmazza az egyetlen utalást arra, hogy Borban történtek németek által elkövetett kivégzések. Részleteket nem nevezett meg a tanú.

(A bori munkatáborban végbement események miatt a Ludwigsburgi Igazságszolgáltatási Központi szerve előzetes nyomozási eljárást folytat.)

b) A menet Cservenkára

1944. augusztus 23-án a Németországgal addig szövetséges Románia megadta magát a Szovjetuniónak. Az újonnan alakult román kormány Santanescu

57 Marányi [Matkovcsik/Matkocsik/Murányi/Morányi/Matusek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad [Petrovaradin, Szerbia], 1896.10.07.–Markdorf [Németország], 1985.09.20.). Hamis adatai: Fehér Antal [Antal Fehér], Komárom, 1900.03.15., valamint Komárom, 1900.10.07.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport főparancsnoka 1944 januárjától. 1945 után elkerülte a jogi felelősségre vonást, és a NSZK-ban, Stuttgarttól mintegy 150 kilométerre délre élt Fehér Antal néven. Nevét a továbbiakban egységesen, a pontos helyesírás szerint használom: Marányi Ede.

58 Borban Marányi Ede szökési kísérletért kivégeztetett két zsidó munkaszolgálatost 1944.04.02-án. Szintén szökési kísérletért többeket megkínzottatott és a Berlin tábor területén lévő, eredetileg az élelem tárolására szolgáló ún. krumpliveremben tartott fogva.

59 Pottesmann [Potteszmann/Potesman/Potasman] Vilmos (a. n. Rotschild Lujza; Szabadka / Subotica, Szerbia/, 1920.12.03.–Naharia /Izrael/, 2011.01.17.) volt bori zsidó munkaszolgálatos, a cservenkai tömeggyilkosság túlélője, erdőmérnök, mérnök. A továbbiakban egységesen Potasman nevet használom a szövegben.

tábornok⁶⁰ vezetésével augusztus 25-én hadat üzent Németországnak. Ez a politikai irányváltás megváltoztatta a stratégiai helyzetet is. A Vörös Hadsereg néhány napon belül keresztülvonult nyugat felé az immár Oroszországgal szövetséges Románián, és a magyar–szerb határon állt.

Ez volt az oka annak, hogy lemondjanak a bori rézbányákról, és megszüntessék és kiürítsék a bori tábort.

Néhány nappal 1944.09.17-e előtt készenlétebe helyezték a táborlakókat. 1944.09.16-án közölték velük az indulás időpontját (1944.09.17.).

A teljes tábor lakóit állítólag két nagy csoportban indították útnak. A tanúként kihallgatott táborlakók mind az első csoportba tartoztak, amely a Berlin tábor és néhány kisebb tábor foglyaiból állt és kb. 3000–3600 foglyot számlált.

Az első csoport 1944.09.17-én hagyta el Bort. Azok a magyar honvédek kísérték, akik már eddig is őrizték a tábort. Potasman tanú szerint a magyar táborőrésze fele, mintegy 80–100 honvéd kísérte a menetoszlopot.

Az első menetoszlopot — amelynek útját itt követjük — Pataki Franjo [Pataki Ferenc] hadnagy,⁶¹ szentesi tanya-tulajdonos vezette. Helyettese az újszegedi Juhász Pál hadnagy⁶² volt. (Őt a háború után állítólag egy magyar népbíróság halálra ítélte és kivégezte zsidók agyonlövése miatt. Ő feltehetőleg azonos azzal a Ladislav Pallal,⁶³ akit más helyen a kísérőcsapat parancsnokának neveznek.)

A kísérőcsapat további tisztje volt a zombori Turner Lazlo [Turner László].⁶⁴

60 Constantin Sănătescu (Craiova /Románia/, 1885.01.14.–Bukarest, 1947. 11. 08.) Románia miniszterelnöke.

61 Pataki [Pataky] Ferenc (a. n. Horváth Rozália; Szentes, 1913–?) tartalékos főhadnagy, az első csoportban Borból Magyarországra elindított gyalogmenet parancsnoka. A továbbiakban egyévesen Pataki Ferenc nevet használom.

62 Juhász Pál (a. n. Bugyi Anna; Földeák, 1906.03.02.–Budapest, 1947.03.18.) tartalékos főhadnagy, tisztviselő, az első csoportban Borból Magyarországra elindított gyalogmenet parancsnok-helyettese. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában van.

63 Pál [Páll] László zászlós, a bori keret tagja. Juhász Pál és Pál László két külön személy.

64 Turner László a bori altáborok egyikének (Lager Westfalen) volt a parancsnoka.

Fried⁶⁵ és Goldstein⁶⁶ tanúk megnevezik továbbá Szabo [Szabó] szakaszvezető⁶⁷ és Talos Andreas [Tálas András] kadétörme­stert,⁶⁸ mint azokat az öröket, akik a cservenkai téglagyárban a kivégzések előtt begyűjtötték a zsidók pénzét és értéktárgyait.

Nincs utalás arra, hogy az Organisation Todt tagjai vagy más német egységek akár csak szakaszosan is kísérték volna ezt a szállítmányt.

A Pataki Ferenc által vezetett menetoszlop az első napon háromórás szünettel kb. 24.00 óráig menetelt. Minden fogoly 1 kg kenyeret kapott úti ellátmányként. Bajáig, ahová 1944. október közepén érkezett meg a megtizedelt menetoszlop, ez volt utolsó hivatalosan kiosztott ellátmány. A foglyok hátizsákjukban vitték magukkal személyes csomagjukat. A hátizsákon könnyítettek vagy azt el is hajították, amikor egyre törődöttebbek lettek és erejük elhagyta őket. Léteznek azonban olyan tanúvallomások is, amelyek szerint egyes foglyok taligákon vitték magukkal csomagjukat.⁶⁹ Naponta 30 km-t tettek meg. Éjszaka a szabadban, a puszta földön aludtak a foglyok. Feljegyzései alapján Kariel Gardosh⁷⁰ tanú így adta meg a napi teljesítményeket és az útvonalat:

65 Fried Zwi és Jehuda Fried egyaránt tanuskodott, mindkettőn Izraelben élő volt bori munkaszol­gálatosok.

66 Sahlom [Schalom] Goldstein (Nyirtas, 1920.01.15.–?) kereskedő, Izraelben élő volt bori mun­kaszol­gálatos.

67 Minden bizonnyal róla van szó: Barla Szabó Zoltán [Szabó Imre Zoltán] szakaszvezető (a. n. Nagy Mária; Miskolc, 1916.02.19.–?), akit a jugoszláv és a magyar népbíróság háborús bűncse­lekmények elkövetéséért börtönbüntetésre ítélték.

68 Tálas [Tálas] András (a. n. Konrád [Konrád] Anna; Demecser, 1915.01.04.–Budapest, 1947.02.27.) hadapród örmester, magántisztviselő. A budapesti népbíróság háborús bűncse­lekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. A továbbiakban a pontos nevét használom: Tálas András.

69 A Jehova Tanúi a Borban az általuk készített talicskát használták a visszavonulás során.

70 Kariel Gardosh, [Gárdos Károly/Goldberger Károly/Karl Goldberger/Dos és Dosch–becene­vek] (a. n. Gárdos Karié; Budapest, 1921.04.15.–Tel Aviv /Izrael/, 2000.02.28.) volt bori zsidó munkaszol­gálatos. Párizsban majd Tel Avivban letelepedett újságíró, grafikus, karikaturista, Izrael kulturális attaséja.

1944.09.18.	Heidenau ⁷¹
1944.09.19.	Zagubica
1944.09.20.	Krepoljin
1944.09.21.	Petrovác
1944.09.22.	Pozsarevác
1944.09.23.	Mala Krsna
1944.09.24.	Smederevo
1944.09.25/27.	Belgrád/Zimony
1944.09.28.	Pancsova
1944.09.29.	Opovo
1944.09.30.	Titel
1944.10.01.	Tiszakálmánfalva
1944.10.2/3.	Újvidék
1944.10.04.	Szenttamás
1944.10.05.	délután megérkezés Cservenkára. ⁷²

A menet hosszával arányosan nyilvánvalóan növekedtek a kísérő honvédek kihágásai. Teichmann tájékoztatása szerint a honvédek puskatussal ütötték azokat a foglyokat, akik kiléptek a sorból, hogy a koszos tócsákból oltsák szomjukat.

A belgrádi bevonuláskor állítólag rettenetes jelenetek történtek. Jóllehet a metetoszlopot megállították, hogy ne fényes nappal menjenek be Belgrádba, a lakosok felfigyeltek a zsidó metetoszlopra. Állítólag német katonákat állítottak be, hogy a honvédek segítségére legyenek a zsidók őrzésében. Annak a kísérletnek a során, hogy az odanyomuló szerb népeiséget elszigeteljék a foglyoktól, állítólag német páncélosok mentek bele a tömegbe, és sok halott volt.⁷³

Belgrádban, ill. Zimonyban három napig maradtak a foglyok. Ezután csónakokon átvitték őket a Dunán. A Duna hídjait ekkorra már fölrobbantották. Az átvitelkor visszavonuló német csapatokba botlottak. Pancsováig csak olyan honvédek kísérték a metetoszlopot, akik már Borban is őrizték a táborn.

71 Lager Heidenau: a bori hegyekben lévő altábor neve. Itt tartották fogva többek között Radnóti Miklóst és Yvan Landlert is.

72 Az eredeti szövegben a helységneveket vegyesen, szerbül és magyarul használták, továbbá az adott nyelven gyakran hibásan írták le. A javított változatot közlöm.

73 Nincs erről tudomásunk.

Pancsovától népi németek (bánáti svábok) váltakozó helyi csoportjai csatlakoztak örökként a menetoszlophoz. Ezek „DM” jelzésű fekete egyenruhát viseltek. Ezen emblémára különböző magyarázatok születtek:

DM = Deutsche Miliz [Német Milícia]
= Deutsche Mannschaft [Német Legénység]
= Draža Mihailović csetnikjei (szerb nacionalisták Draža Mihailović vezérletével)⁷⁴

Ezek a férfiak, akiket a német Kulturbund vagy a Volksbund tagjainak is neveztek, régebbi fegyvereket, sőt részben csak botokat hordtak. A zsidó tanúk egybehangzó adatai szerint gyakran történt lövöldözés. Azokat a foglyokat, akik lemaradtak, vagy kiléptek a sorból, hogy szőlőt szedjenek vagy elvégezzék szükségüket, lelőtték.

Nem egységesek az adatok az eme kísérecsoportok által lelőtt foglyok számáról. Teichmann tanú úgy véli, hogy Titelig 70–80 foglyot öltek meg. Potasman tanú közlése szerint Pancsova és Jabuka [Torontálalmás] között egy helyütt a népi németek 130 foglyot lőttek agyon.⁷⁵

A Területi bizottság⁷⁶ vizsgálati beszámolója közli, hogy Újvidéken megszármolták a foglyokat. E számlálás szerint 3000 fogoly érte el Újvidéket.

A menetoszlopot kísérő bánáti svábok Titelnél elhagyták a menetet, mivel itt véget ért a lakóterületük.

A foglyok nem sokkal Cservenka előtt voltak.

Egy a Területi bizottság által kihallgatott, Pawkowitsch Dschordsche⁷⁷ nevű tanú, aki belgrádi kereskedő volt, így írta le a foglyokat:

74 Draža Mihailović (Ivanjica /Szerbia/, 1893.04.26.–Belgrád, 1946.07.17.) a csetnik mozgalom vezetője.

75 Jabukánál (Torontálalmásnál) 1944. október 1–2-án 133 bori zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg német katonák. Lásd: *Csapody Tamás: A Pancsovai Jegyzőkönyv — a bori munkaszolgálatosok jabukai tömeggyilkosságának exhumálási jegyzőkönyve*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 4. sz. 1025–1039.

76 A Területi bizottság azonos a „Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság” nevű bizottsággal.

77 Pawkowitsch Dschordsche (máshol: Pavkovics Dzsordzse) név magyarul: Pavkovics György.

„Rettenetes látványt nyújtottak. Csontvázak voltak, élő halottak, iszonyú volt látni őket. Egyesek kocsikon voltak, mások kézen fogva vezették egymást. Sok volt közöttük a beteg.”

1944. október 4-én vagy 5-én Tóth György József Kula felé találkozott a menetoszloppal, amikor kerékpárján arra haladt. A Területi bizottság előtt ezt közölte.

„Az országúton zsidók hatalmas csoportjával találkoztam, magyar katonák kísérték őket. Éppen akkor pihentek meg, amikor megérkeztem. Láttam, hogy a zsidók rettenetesen néznek ki, és inkább a sírból éppen kilépett halottakhoz hasonlítanak, mint élő emberekhez. Egyesek kiéhezve, lerongyolódva feküdtek az országút szélén, mások kukoricát törtek vagy tököket vágtak, és izgatottan, sietve ették meg.”

c) A foglyok megérkezése Cservenkára, elhelyezésük és átadásuk az SS-nek

A cservenkai megérkezés napjáról különböző tanúvallomások léteznek.

Több tanú azt közölte, hogy a foglyok menetoszlopa 1944. október 4-én érkezett meg Cservenkára.

Simon Rottenstein⁷⁸ egykori fogoly is úgy véli, hogy 1944.10.04-én délután érkeztek meg Cservenkára.⁷⁹

Más tanúk vallomása szerint a menetoszlop 1944.10.05-én érkezett meg Cservenkára.

Potasman és Gárdos zsidó tanúk is — aki feljegyzéseik alapján adták meg az adatokat — 1944.10.05-ét nevezték meg a megérkezés napjaként.

78 Rottenstein [Rottstein] Simon [Schimon] (Erdőbénye, 1920.04.18–?) Izraelben élő volt bori zsidó munkaszolgálatos.

79 A bori gyalogmenet 1944.10.05-én érte el Cservenkát. Lásd: *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. <http://zsido.com/konyvek/a-cservenkai-tomeggyilkosság/>, letöltés: 2015.12.07.

Nagy Dezső⁸⁰ a Magyar Nemzet⁸¹ című újságban 1964.10.13-án közölt visszaemlékezésében 1944.10.06-át nevezi meg a megérkezés napjának. A Területi bizottság is 1944.10.06-át nevezi a megérkezés dátumának.

Karl Fogy és Peter Huber⁸² mindazonáltal azt állítja, hogy a zsidók csak 1944. október 7-én, tehát csak egy nappal Cservenka kiürítése előtt érkeztek meg oda.

Ennek azonban ellentmond az a több tanúvallomás által alátámasztott tény, hogy a foglyok több napon át tartózkodtak a cservenkai téglagyárban. Teljes bizonyossággal áll az is, hogy a kivégzések 1944.10.07-éről 8-ára virradó éjszakan történtek meg, és a túlélő foglyok 1944.10.08-án meneteltek tovább.

A megérkezés dátumára irányuló nyomozások eredményeként tehát az adódik, hogy az eltérő tanúvallomások miatt már nem lehetséges egzakt módon megállapítani a napot. Ha abból indulunk ki, hogy a menetoszlop nem esett szét saját menetidejű, önálló csoportokra, hanem egy és ugyanazon a napon érte el Cservenkát, akkor nagy valószínűséggel lehet feltételezni, hogy a menetoszlop legkorábban 1944.10.05-én délután, vagy legkésőbb 1944.10.06-án délután érkezett meg Cservenkára.

A Területi bizottság beszámolója szerint a menetoszlop még kb. 3000 foglyot számlált.

Ez a megállapítás megfelel több tanú vallomásának, akik látták Cservenkán a foglyokat, és 2500–3000-re becsülték a számukat.

De léteznek olyan vallomások, amelyek szerint jelentősen kisebb számú fogoly érkezett meg Cservenkára, mégpedig kb. 500–1000.

Hermann Fogy, aki az akkori események egyik kulcsfigurája, úgy vélte, kb. 500 foglyot látott megérkezni, és intézkedett az elhelyezésükről.

Ha abból indulunk ki, hogy Újvidéken még 3000 foglyot számoltak meg, akkor Cservenkára legfeljebb, de nem is sokkal kevesebb, mint kereken 3000 fogoly

80 Nagy Dezső bori zsidó munkaszolgálatosként átélte a cservenkai tömeggyilkosságot, majd Baján megszökött. A tömeggyilkosság után 20 évvel — útban a cservenkai tömeggyilkosság áldozatainak zombori emlékművének avatására — egyik bori bajtársával felkereste a bácskai menetelésük helyszíneit és riportban számolt be a látottakról, egyben visszaemlékezett a velük történetekre.

81 Nagy Dezső három, egymást követő napon közölt részben, három címmel, de azonos alcímmel írta meg a cservenkai tömeggyilkosság történetét: Egy bakancs. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. 1. Magyar Nemzet, 1964.10.13. 7.; A halálraítéltek. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. 2. Magyar Nemzet, 1964.10.14. 7.; Az út vége. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. 3. Magyar Nemzet, 1964.10.15. 7.

82 Peter Huber (Cservenka, 1919.07.23.–?) a Waffen-SS tagja, munkás. Münchener lakos.

érkezett meg, és a téglagyárban helyezték el őket. Ennél pontosabban már nem lehet megállapítani ezt a számot.⁸³

A Cservenka felé menetelő foglyokat magyar katonák őrizték. A menetoszlop cservenkai megérkezésekor és a téglagyárban is magyar őröket láttak.

A magyar őrök számára vonatkozóan eltérő és meglehetősen pontatlan adatokat adtak meg. Fogy úgy vélte, kb. 3–5 magyar csendőr őrizte a foglyokat. Johann Mali⁸⁴ azt közölte, hogy 10–15 honvéd kísérte a foglyokat. Ez a szám alighanem közelebb áll az igazsághoz, de még mindig túl alacsonynak tűnik.⁸⁵

A foglyokat rögtön a település déli bejárata mögötti első utcán, a Pfälzergassén jobbra lefelé terelték a Gläßer, Rauch & Welker téglagyárak felé. A foglyok adatai szerint a település bejáratánál nem álltak meg. Az oszlop célratörő menetelése „a völgyben” lévő téglagyárak felé azt mutatja, hogy már előkészítették az elhelyezést, és a kísérőcsapatot tájékoztatták erről.

Mind kihallgatásain, mint naplójában Fogy ténylegesen azt közölte, hogy a Cservenka kiürítése előtti napon telefonhívást kapott a hadosztálytól, mégpedig IC-től,⁸⁶ bizonyos főt említett Dr. Weißmanntól,⁸⁷ aki közölte vele, hogy „Cservenka déli kijáratához rövidesen magyar csendőrök által őrzött foglymenetoszlop érkezik meg Borból”.

Fogy adatait messzemenően a mesék világába kell utalni, amint ezt később még részletezzük. Különösképpen a cservenkai parancsadási viszonyokról és az ezredhez meg a hadosztályhoz fűződő kapcsolatairól szóló adatai bizonyultak messzemenően helytelennek. Ezért kétséget ébreszt az az állítása is, hogy a hadosztály bejelentette a foglyok érkezését.

Hihető viszont, hogy Fogynak voltak ismeretei a zsidók küszöbön álló megérkezéséről.

83 A gyalogmenet október 5-én érte el Cservenkát. A tömeggyilkosság a megérkezést követő második nap, október 7-én éjszaka kezdődött és 8-ára virradó éjszaka fejeződött be. Lásd: *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. In: Nagy Mariann (szerk.): *Velünk éltek — velünk élnek: fejezetek a magyarországi és a Pécs-baranyai zsidóság történetéből*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2015. 79–103.

84 Johann Mali (Cservenka, 1928.04.30.–?) a Waffen-SS tagja. A Stuttgart melletti Niefern lakosa.

85 A magyar katonai keret létszáma 120 fő volt. Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Fényes László tanúvallomása. Budapest, 1947.03.17. Nytsz: Nb.I.4949/1946/5. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV.I.a (Budapesti Népbíróság irata. Büntetőperes iratok) Nb.4948/1946. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 61.

86 IC: jelentése nem ismert, a szövegkörnyezet alapján jelentése talán „katonai felderítő tiszti”.

87 Korábban nem került még említésre Dr. Weißmann neve.

Ezt igazolja Alfred Müller,⁸⁸ a törzsüteg szakaszvezetője is, aki azt közölte, hogy Fogy parancsnokságán maga hallotta: neki (Fogynak) el kell lovagolnia, mert zsidók dél felől bemasírozó menetoszlopát jelentették.

Saját adatai szerint Fogy Cservanka déli kijárata felé lovagolt a foglyok menetoszlopához, és a Cservanka déli peremén 250 m távolságban lévő téglagyárhoz utasította a menetoszlopot.

Fogy „roncs emberekként” írja le a foglyokat, más helyen azonban „jól tápláltként, egyenruhásként és renitensként” is. Egészen más ezeknek az embereknek az a képe, amelyet Pavkovics Dzsordzse⁸⁹ és Tóth György József tanúk rajzoltak meg. E szerint a foglyok, „akik közül sok volt a beteg, a kiéhezett és a lerongyolódott, élő halottaknak néztek ki, akik jobban hasonlítottak a holtakhoz, mint az élőkhez”. Az ezen tanúk által rajzolt kép megfelel azoknak a nyomorúságoknak és szenvedéseknek, amelyeket a foglyoknak — az érintett zsidók vallomásai szerint — el kellett viselniük Cservenkáig.

Egyetlen tanú sem támasztotta alá, hogy a szóban forgó foglyoknak egyenruhájuk lett volna.

Fogy azt is állítja, hogy intézkedett arról, hogy 300 kenyeret és egy zsák előre fölszeletelt szalonnát hozzanak a foglyok ellátására. Egyetlen tanú sem igazolta, s különösen a foglyok egyike sem, hogy Cservenkán akár csak egy kis ellátmányt is adtak volna a foglyoknak. Ellenkezőleg, az egykori fogoly, Potasman azt közölte, hogy Zimonyban/Szerbiában, tehát 1944.09.27-én kapták az utolsó ellátmányt, és Cservenkán egyáltalán nem látták el őket.

Nagy Dezső beszámolója szerint ezután a következő szervezett ellátás Baján történt, tehát 1944 októberének közepén.

Ténylegesen az történt, hogy a foglyok — ahogyan már korábban, a Bor és Cservanka közötti menet során is — életveszély közepette szántóföldi terményeket szereztek (kukoricát, répát, szőlőt és krumplit), hogy azzal éllemezék magukat. A cservenkai téglagyárban tüzet akartak gyújtani, hogy megsüssék rajta a krumplit. Nathan Eck arról számolt be, hogy ezt először alapvetően megtiltották nekik, de aztán pénteken este megengedték, hogy tüzet rakjanak, azonban egyidejűleg megtiltották, hogy ehhez (a körkemencékből való)⁹⁰ deszkákat használjanak föl.

88 Alfred Müller (Cservanka, 1924.07.13.–?) a Waffen-SS tagja, szakaszvezető, üveges. 1945-ben orosz fogságba esett. A Karlsruhe környékén lévő Pforzheim város lakosa.

89 Pavkovics Dzsordzse (máshol: Pawkowitsch Dschordsche) név magyarul: Pavkovics György.

90 A Hoffmann-féle körkemence égetőtere egy kör, vagy ovális alakú önmagába visszafelé, boltozatos kialakítású csatorna, melynek külső részén ajtónyílások, belső részén

Mivel más fa nem volt kéznél, mégis ezekből a deszkákból raktak tüzet. Amikor az SS emberei ezt észrevették, összeverték a foglyokat.

A törzsütéghez tartozott Johann Schütz⁹¹ tanú arról tájékoztat, hogy azon az éjszakán, amikor a kivégzések történtek, a téglagyári vasútállomáson állt őrt, és közben észrevette, hogy a téglagyárban több tábortűz ég, és a zsidók azoknál melegegnek.

A Cservenkára érkezés utáni első éjszakán a foglyok azon honvédek őrizete alatt maradtak, akik Borból Cservenkára vezették őket.

Ezt minden ezzel kapcsolatban kihallgatott fogoly közli. Vallomásaik azonban eltérnek, amikor arról az időpontról van szó, hogy mikor vette át az SS az őrzést.

A legtöbb tanú azt közli, hogy a megérkezés utáni reggelen zárták körül SS-tagok a tábort, és vették át az őrzést.

A Területi bizottság beszámolójában is az áll, hogy az őrzés SS általi átvétele a következő napon (1944.10.07-én) történt.

Egyes tanúk ellenben úgy vélik, hogy az SS-nek való átadás a megérkezés utáni harmadik napon történt meg, de nyilvánvalóan a megérkezés utáni második napra gondolnak.

Az átvétel időpontjának és körülményeinek fontos tanúja Alfred Müller, akkoriban a „Pinz Eugen” SS-hadosztály tizedese, akit otthoni szabadsága után a háború miatt visszatartottak Cservenkán, és szakaszvezetőként, valamint kiképzőként a törzsütéghez osztottak be. Ő azt közölte, hogy a foglyok megérkezésének napján Fogy megparancsolta neki, hogy vegye át azok őrzését. Erre ő embereivel a téglagyárhoz masírozott, ahol azonban a magyar őrség elutasította őt. Fogy, akinek jelentést tett erről, először elhalasztotta a döntést. A következő reggelen (!) ismét fölvonult embereivel a téglagyárhoz. Ott aztán adatai szerint látta, hogyan tárgyal Fogy az átadásról a magyar őrcsapat parancsnokaival. Állítása szerint a helyzet feszült volt. A honvédek végül állítólag visszavonultak, és átengedték az SS-nek a foglyok őrzését.

Vallomásában Müller utal arra, hogy a foglyok átadása nem ment súrlódásmentesen. Szerinte a magyar örök erősen vonakodtak az SS kezébe adni a foglyokat.

azonos számú füstelvezető nyílás található. https://hu.wikipedia.org/wiki/Hoffmann-f%C3%A9le_k%C3%B6rkemence –utolsó letöltés 2015.10.19.

91 Johann Schütz (Cservenka, 1904.08.29.–?) a Waffen-SS tagja, kalapkészítő segéd, textilmunkás. A Stuttgart közelében lévő Nabern lakosa.

A Területi bizottság beszámolója is elmondja, hogy „a német parancsnok, Fogy először hiába követelte a magyar parancsnoktól, Pál Lászlótól a foglyok átadását az SS-nek. A magyar parancsnok eszerint elutasította ezt a követelést, mire a szövetségesek hevesen vitatkoztak, sőt lőfegyverhasználattal fenyegetőztek. Erre föl abban egyeztek meg, hogy „Budapesttől” kérnek döntést. Ez a szerv aztán a németek mellett döntött, és megparancsolta az SS-nek való átadást. Mindazonáltal egyetlen tanú sem erősíti meg ezt a részletet. Nincs alátámasztva ez a budapesti telefonhívás.⁹²

Összefoglalva azt lehet megállapítani, hogy a foglyok menetszlopa 1944.10.05-én, de valószínű, hogy 6-án délután érkezett meg Cservenkára, és a rákövetkező reggelen, valószínűleg 1944. október 7-én vette át az SS.

2. A civil és katonai viszonyok Cservenkán, 1944 októberében

a) A kommunális viszonyok

1944 októberében Cservenkának 10–11000 lakosa volt.

A helységnek túlnyomó többsége volt evangélikus vallású. A helységben túlnyomó többségben voltak az evangélikus vallásúak (evangélikus-lutheránus augsburgi hitvallás).

A település utolsó evangélikus lelkészét Johannes Albrecht⁹³ volt, Fogy nála volt beszállásolva egy időre.

Létezett továbbá római katolikus egyházközség is. Utolsó plébánosa Cservenka 1944 novemberi megszállásáig Lorenz Scherer⁹⁴ volt. Őt 1944 decemberében elhurcolták Oroszországba, ahol 1947-ben meghalt. Azt beszélték,

92 A budapesti telefonhívás ténye valószínűsíthető, míg annak tartama ismeretlen. Nem tudjuk, hogy a Honvédelmi Minisztérium milyen választ adott a munkaszolgálatosok átadásával kapcsolatban. Lásd: Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság. A budapesti telefonhívás. Uo.<http://zsidó.com/fejezetek/a-tomegygyilkosság-elozmenye-2/> — utolsó letöltés 2015.12.04.

93 Johannes Albrecht (Cservenka, 1908.08.02.–?) Cservenka evangélikus lelkésze. Teológiai tanulmányait Németországban végezte. Müncheni lakos.

94 Lorenz Scherer [Scherer Lőrinc] (?–Szovjetunió, ?1947.) római katolikus pap, plébános. A partizánok átadták az oroszoknak, akik a Szovjetunióba hurcolták. Szántó Konrád egyháztörténező szerint Scherer Lőrinc lelkész volt és a Szovjetunióban, általa nem közölt időpontban halt meg. Szántó Konrád: Elhurcolt, megrokkant és vissza nem tért papok. In: Papp Tibor (szerk.): Hadifoglyok írták. Hadtörténelmi Levéltár Budapest, 1999. In: <http://mek.niif.hu/02200/02237/html/f02.htm>—utolsó letöltés 2015.11.06.

hogy a megszállók azért üldözték, és ölték meg végül, mert összetévesztették a cservenkai rendőrség egykori vezetőjével, Philipp Schererrel.⁹⁵

A honvédek 1941-es bevonulásáig létezett továbbá egy kis zsidó hitközség is, saját iskolával a Szent István utca 5. szám alatt. A honvédek bevonulása után túlkapások történtek, amelyek során a csatornahídon⁹⁶ agyonlőttek néhány zsidót, akiknek a hullái a csatornába zuhantak, aztán elsodródtak.

A község vezetése a falu polgármesterére (a bíróra) és a 7 esküdtre hárult. Ezeket választották, és társadalmi munkában tevékenykedtek. Ugyanez vonatkozott az oldalukon álló községi tanácsra. A bírónak (a polgármesternek) kellett gondoskodnia a törvényi határozatok végrehajtásáról, a közbiztonságról és a rendről. Egyúttal ő volt az elnöke a helyi bíróságnak, amely enyhébb esetekben gyakorolta az igazságszolgáltatást.

Az utolsó polgármester Karl Welker volt.

A legfőbb cservenkai hivatalnok azonban a jegyző volt, mint közigazgatási szakember. A községi rendőrség neki volt alárendelve.

Cservenka utolsó jegyzője Ladislaus Taus volt.

A polgármester (bíró) és a jegyző irodái a Fő utcán lévő községházán voltak.

A községi szolgák száma 4–5 fő volt, akiket kisbíróknak is hívtak. Afféle falusi törvényszolgák voltak, nekik kellett közzétenniük a hirdetményeket német, magyar és szerb nyelven. Kék vászonegyenruhát hordtak, piros hajtókával [jelennyel]. Dob volt náluk, és dobolással hívták föl magukra a figyelmet, ezért aztán „dobosoknak” is nevezték őket.

A közbiztonság és a rend fenntartása a községi rendőrség kezében volt. Ez vezetőjükkel együtt 9 főből állt. Kék egyenruhát hordtak.

A községi rendőrség vezetője 1944 októberében Török István volt, őrmesteri rangban. Ellentétben a kisbírókkal vagy dobosokkal, a községi rendőrök fel voltak fegyverezve, mégpedig 6 mm-es kis pisztollyal.

A községi rendőrség nem foglalkozott bűnügyekkel, ezekben a csendőrség volt illetékes. A csendőrség 7 főből és kizárólag magyarokból állt. A csendőrök rozsdabarna egyenruhát viseltek, és szintén fel voltak fegyverezve. A csendőrség magyar vezetőjét 1944 októberében Hajnal Istvánnak hívták, aki tiszthelyettesi rangú volt.

95 Philipp Scherer (Úriszentiván, 1910.01.20.–?). A Münster közelében lévő Bocholt lakosa.

96 Ferenc-csatorna, más néven Duna–Tisza–Duna-csatorna (Kanal Dunav–Tisa–Dunav). A csatorna kettészeli Cservenka községet.

Ez a községi közigazgatás 1944 októberében még nyilvánvalóan teljesen érintetlen volt. Mindazonáltal nincsenek tanúvallomások arról, hogy a községi szervek valamilyen módon beavatkoztak volna a következőkben ábrázolt, a bori foglyokat érintő eseményekbe.

Cservenkához tartozott a „Schwäbisch-Deutsche-Kulturbund”⁹⁷ Ez nem egy településhez kötődő, szervezett népi egyesület volt. Az egyesület a „Hűség az államhoz, hűség a néphez” jelszóval a német származású és nyelvű jugoszláv, később magyar állampolgárokat szervezte és patronálta. Jugoszlávia kapitulációjáig a jugoszláv hatóságok az osztrák–magyar irredentákkal és revizionistákkal szembeni ellenmozgalomként erősítették és támogatták a Kulturbundot. Miután a hitleri Németország leigázta Jugoszláviát, a Kulturbund fokozatosan a német nacionalista törekvések eszközévé vált.

A Schwäbisch-Deutsche-Kulturbund”-nak végül pártszerű szerepe lett. A NSDAP⁹⁸ eszközeként működött.

A cservenkai Volksbund vezetője Johann Schumacher kereskedő volt. Felettese Daniel Kern, az SDK⁹⁹ körzetvezetője, a cservenkai református lelkész volt. Végül a cservenkai ifjúságot is német nacionalista jelleggel szervezték meg: Dr. Roland Vetter¹⁰⁰ volt a cservenkai német ifjúság csapatvezetője, és meghatározóan részt vett az 1928/29-es évfolyamú fiatalok behívásának az SS-be.

b) A katonai egységek

1944 októberében Cservenkán állomásozott a 31. „Cseh- és Morva” SS-önkéntes gránátoshadosztály 31. SS-tüzérezredének 1. zászlóalja.

Ezt a SS-hadosztályt 1944 nyarán állították fel Bácska területén. Főképpen a bácskai térség népi németeiből tevődött össze. Az idősebb és az egészen fiatal

97 Schwäbisch-Deutsche-Kulturbund (SDK): Sváb-Német Kulturális Szövetség.

98 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP): Nemzetiszocialista Német Munkáspárt.

99 SDK: Schwäbisch-Deutsche-Kulturbund.

100 Dr. Roland Vetter (Cservenka, 1928.06.24.–Wiesbaden /Németország/, 1993.10.14.) evangélikus lelkész, író. A Hessen környéki Lampertheim lakosa. Teológiai művek mellett megírta a cservenkai és a dunamelletti svábok történetét. Deutsche National Bibliothek: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&reset=true&cqlMode=true&query=auRef%3D1049682025&selectedCategory=any> — utolsó letöltés 2015.11.29.

évjáratokat hívták be. A közbenső évjáratok már bevonultak a különböző német egységekhez.

Az újonnan felállítandó hadosztály állandó tisztí állományát a 23. „Kama” (2. horvát) SS-önkéntes hegyi hadosztály képezte, amelynek főllállítása még nem fejeződött be.¹⁰¹ („Kama” horvátul azt jelenti: görbe tör. Az e csapathoz tartozók egyenruhájuk karján olyan fegyvernem jelzést viseltek, amely két keresztezett görbe törtöt ábrázolt.)

Ennek az elődje pedig a 13. (1. horvát) „Handschar” SS-önkéntes hegyi hadosztály volt.¹⁰² (A „Handschar”-hadosztályhoz tartozók olyan fegyvernemjelzést viseltek a karon, amely két keresztezett görbe kardot ábrázolt. A „Handschar”-horvátul azt jelenti: görbe kard.)

Ebben az eljárásban kihallgatott egyes SS-katonák katonai pályafutása a következő összefüggésekkel hozható kapcsolatba:

Josef Mailhammert¹⁰³ 1944.07.10-én osztották be a „Kama” hadosztályhoz, és saját állítása szerint akkor ment a 31. SS-hadosztályhoz, amikor a „Kamát” felosztatták. Stefan Rießler és Balthasar Scherer¹⁰⁴ a „Handschar” hadosztályhoz vonult be, de később ennek a hadosztálynak a részeivel a 31. SS-gránátos-hadosztályhoz mentek Cservenkára.

Peter Huber egymást követően a „Handschar” hadosztályban és a „Kama” hadosztályban volt, mielőtt a 31. SS-gránátos-hadosztályhoz helyezték volna.

Fogy 1944. 6. 6-tól 1944. 7. 1-ig a „Handschar” SS-hegyi hadosztálynál volt, ezt követően a „Kama” SS-hegyi hadosztálynál, és azután a 31. SS-gránátos-hadosztálynál.

Az újonnan felállított 31. SS-gránátoshadosztály legénységének összetétele a felállítás ezen sajátosságainak felelt meg. Mivel a „Kama” hadosztályba szinte kizárólag horvátok, bosnyákok és szerbek tartoztak, ezért az újonnan felállított hadosztályban is olyan egységek voltak, amelyek szinte kizárólag horvátokból, bosnyákokból és szerbekből tevődtek össze.

1944 szeptemberéig Raithel SS-ezredes volt a felállításban lévő 31. SS-gránátoshadosztály parancsnoka.

101 Az SS 23. (2. horvát) „Kama” fegyveres-hegyihadosztálya (23. Waffen-Gebirgs-Division der SS „Kama” [kroatische Nr. 2]). Lásd: *Kovács-Számvéber*; 2001. 367–368.

102 Az SS 13. (1. horvát) „Handschar” fegyveres-hegyihadosztálya (13. Waffen-Gebirgs-Division der SS „Handschar” [kroatische Nr.1]). Lásd: *Kovács-Számvéber*; 2001. 302–311.

103 Josef Alois Mailhammer (München, 1915.07.13.–?) a Waffen-SS tagja. Münchener lakos.

104 Balthasar Scherer (Veprőd, 1924.05.26.–?) a Waffen-SS tagja. A München közelében lévő Moosburg lakosa.

Raithelt a Waffen-SS vezérőrnagya, Gustav Lombard¹⁰⁵ váltotta föl. Saját állítása szerint röviddel 1944.09.02-a után érkezett Újverbászra, amely akkoriban a hadosztály harcálláspontja volt.

A 31. „Cseh és Morva” SS-önkéntes-gránátos-hadosztályhoz tartozott a 31. SS-tüzérezred. Amikor Lombard hadosztályparancsnok 1944. szeptember végén átvette a parancsnokságot, ez az ezred — az ő állítása szerint — még éppen felállítás alatt lévő törzsként létezett.

Az ezredparancsnok Karl-Friedrich Dehnen¹⁰⁶ SS-őrnagy volt. Őt 1944 kora nyarán ezredparancsnokként azzal a megbízással küldték ki, hogy „bosnyák önkéntesekből” állítsa föl a 31. tüzérezredet. Dehnen 1944. október vége és november eleje között leváltották az ezredparancsnokságról és őt Hans Zeysing¹⁰⁷ főhadnagy követte.

Jóllehet e leváltás dátuma nem egyértelmű, kétségtelen, hogy a kérdéses időszakban — 1944.10.05-08. — Dehnen őrnagy volt a 31. tüzérezred parancsnoka.

A 31. SS-tüzérezred legalább három zászlóaljából tevődött össze. Lombard négy zászlóaljat nevezett meg, de nem volt képes megadni a 4. zászlóalj parancsnokának nevét. A hadosztálytörzs Ia¹⁰⁸ tisztje, Reuter őrnagy három zászlóaljat nevezett meg. Ez inkább megfelel az általános szervezeti rendszernek is. Ténylegesen nem sikerült megtalálni a 31. SS-tüzérezred 4. zászlóaljának egyetlen tagját sem.

105 Gustav Hermann Lombard (Klein Spiegelberg /Németország/, 1895.04.10.–Mühldorf am Inn /Németország/, 1992.09.18.) Waffen-SS vezérőrnagy. Münchener lakos. Szovjet fogságba esett és 1945 áprilisában, mint háborús bűnöst 25 évre ítélték. 1955-ben a szabadult és az NSZK-ban élt, ahol sohasem ítélték el. Az Allianz biztosító ügynökként dolgozott. A Waffen-SS veteránok legjelentősebb szervezetének (HIAG) egyik alapítója és élete végéig aktív tagja. Számvéber Norbert hadtörténész az alábbiakat írta Gustav Lombardról: „1942 szeptemberétől az 1. SS-lovasezred parancsnoka volt, majd 1943. október 22-től az átnevezett 15. SS-lovasezredet vezette. Lombardot 1944. április 14-én — már SS-Oberführerként — kinevezték a 8. „Florian Geyer” SS-lovashadosztály parancsnokává. Ezt a beosztást június végéig töltötte be, majd Hirschbergbe vezényelték, ahol augusztusig hadosztályparancsnoki tanfolyamon vett részt. 1944. szeptember 24-én megbízták a 23. „Kama” fegyveres-hegyihadosztály azon elemeinek vezetésével, amelyekből a 31. SS-önkéntes-gránátoshadosztályt tervezték felállítani. A 31. SS-önkéntes-gránátoshadosztály parancsnokává 1944. október 1-i hatállyal nevezték ki.” *Kovács-Számvéber*, 2001. 370. 423. l.ábjegyzet.

106 Karl [Carl]-Friedrich Dehnen (Oldenburg /Németország/, 1899.01.10.–?) SS-őrnagy, ezredparancsnok. A Hannoveri környékén lévő Bemerode lakosa.

107 Hans, Fritz, Wolfgang Zeysing (Warkweiden /Lengyelország/, 1901.02.15.–?) a Waffen-SS tagja, főhadnagy, ezredparancsnok. A Hamburg környéki Brackel lakosa.

108 Erster Generalstabsoffizier (Ia-Offizier): első vezérkari tiszt.

A 31. SS-tüzérezred 1. zászlóaljának vezetője 1944 októberében Josef Mailhammer SS-százados volt. (Erről továbbiakat ld.¹⁰⁹ lent.)

A 2. zászlóalj parancsnoka Günter Maas százados volt. Ez a zászlóalj Kerényben állomásozott.

A 3. zászlóaljat, amely Bácskeresztúron állomásozott, Johannes Neugebauer százados (Hans Dotterweich százados utóda) vezényelte.

Cservenkán állomásozott a 31. SS-tüzérezred 1. zászlóalja. Mailhammer 1944 szeptemberének közepén vette át a zászlóalj parancsnokságát. Segédtsztje Reiner Klotz hadnagy, küldönce Franz Linde¹¹⁰ hadnagy, a zászlóaljparancsnok küldönce pedig August Reichelt¹¹¹ volt.

Mailhammernek és zászlóaljtörzsének a székhelye Cservenkán volt. Mailhammert egy orvoshoz szállásolták be, zászlóaljának irodája ugyanabban az utcában volt.

Mailhammer cservenkai tevékenységéről és fellépéséről szinte semmi nem vált ismertté. A nyomozások eredménye szerint ő ismeretlen volt Cservenkán.

Ezt azzal lehet magyarázni, hogy valószínűleg alig 14 napig tartózkodott Cservenkán. Saját állítása szerint, amelyet dokumentumokkal erősített meg, legkorábban 1944.09.26-án érkezett meg Cservenkára. Cservenka általános kiürítése azonban már 1944.10.08-án megtörtént. Mindenesetre nem világos, hogy Mailhammer mely időpontban hagyta el Cservenkát.

Távollétében Fogy hadnagy fungált az ő tényleges segédtsztjeként és helyetteseként, bár ezt Fogy vitatja. Az ő állításával azonban szemben áll akkori zászlóaljparancsnokának, Mailhammernek az egyértelmű tanúvallomása. Egyébként már azért is Fogyra kellett esniük ezeknek a funkcióknak, mivel Cservenkán nem csupán ő volt az egyetlen birodalmi német tiszt Mailhammeren kívül, hanem ő volt a második legidősebb tiszt is, és ráadásul pontosan ismerte a helyi viszonyokat.

A törzsütteg parancsnoka Karl Hermann Fogy hadnagy volt. Fogy ezt szintén tagadja, és ehelyett egy Viertel nevezetű hadnagyot nevezte meg a zászlóaljtörzs vezetőjeként. Önmagát illetően csupán az adminisztráció vezetőjének állására tartott igényt, mint akinek semmiféle parancsadási felhatalmazása nem volt. Fogynak ezek az állításai azonban nem hihetőek. Számos tanú egybehang-

109 ld.: lásd.

110 Franz Linde (Schmalkalden /Németország/, 1911.06.02.-?) a Waffen-SS tagja, hadnagy. Bielefeldi lakos.

111 August Daniel Reichelt (Torzsa, 1902.10.13.-?) a Waffen-SS tagja. A Kaisersleutern közelében lévő Rammelsbach lakosa.

zóan a törzsüteg vezetőjének nevezi, különösképpen magának a törzsütegnek a tagjai. Viertel hadnagy ellenben a törzsütegnek minden tagja és Mailhammer zászlóaljparancsnok számára is ismeretlen volt.

A törzsüteg szolgálatvezetője Nikolaus Menninger¹¹² törzsőrmester szakaszvezető volt. Szakaszvezető volt Johann Weber¹¹³ és Alfred Müller hadnagy, őket ki lehetett nyomozni.

Alfred Müller — ahogyan Gustav Reitenbach¹¹⁴ is a 3. ütegből — tulajdonképpen nem a 31. SS-hadosztályhoz tartozott, hanem a „Horst Wessel” SS-hadosztályhoz. Szabadsága után ott ragadt Cservenkán, és a törzsüteghez osztották be szakaszvezetőként. Müller vezette az ún. híradós szakaszt, amely persze technikai felszereltség és kiképzett legénység híján nem tudta ellátni a megfelelő funkciókat. Ez a szakasz kizárólag az 1927–28-as évfolyamba tartozó fiatalokból állt.

[Alfred Müllert] a „Haus an der Hohen Brücke”-n (Csatornahídon) helyezték el. Más adatok szerint a szakasz a Fő utcán az ún. „Lelbach-házban” állomásozott. A törzsüteg többi legénysége a Geyer-házban került elhelyezve, szintén a Fő utcán. Ott helyezkedett el a katonai adminisztráció, az iroda és a raktár is.

A törzsütegén kívül Cservenkán állomásozott a 31. SS-tüzérezred 1. zászlóaljának 1., 2. és 3. ütege.

Az 1. üteg parancsnoka Zvonimir Marras bosnyák főhadnagy volt.

Az 1. üteget a „Rondell” vendéglőben helyezték el, amelynek tulajdonosa Stichert volt. Ebben az ütegben feltehetően az 1. zászlóalj bosnyákjait, szerbjeit és horvátjait fogták össze. Maga Marras ütegpáncsnok Banja Lukából (Bosznia) származott, és a szerb-horvát mellett a németet is beszélte.

A nyomozások eredményei alapján Marras 1944.10.7/8-án nem volt Cservenkán. Néhány nappal a templombúcsú ünnepe (1944.10.08.) előtt Marras vezetésével riadóegységet helyeztek át a tiszai frontra, Óbecsére. Philipp Federmann,¹¹⁵ aki maga is az 1. üteghez tartozott, és akit áthelyeztek a frontra, 1944.10. 06-át nevezte meg az indulás dátumaként. Ezen a napon hallotta azt is, hogy zsidók érkeztek Cservenkára.

112 Nikolaus Menninger (Szilberek, 1894.12.27.–?) a Waffen-SS tagja, szakaszvezető. A Tübingen közelében lévő Hechingen lakosa.

113 Johann Weber (Cservenka, 1894.09.04.–?) a Waffen-SS tagja, szakaszvezető. A Heidelberg közelében lévő Falheim lakosa.

114 Gustav August Reitenbach [Reitenbach Gustav] (Cservenka, 1918.03.07.–?) a Waffen-SS tagja, elektrotechnikus. Az Erlangen közelében lévő Uttenreuth lakosa.

115 Philipp Federmann (Kiskér, 1907.10.06.–?) a Waffen-SS tagja. A Mannheim melletti Weinheim lakosa.

A riadóegységet nyilvánvalóan gyorsan és tervszerűtlenül állították össze. Valószínűleg a pillanatnyilag elérhető és fegyverrel felszerelt legénységet szedték össze. Számukról különböző adatok vannak, feltehetően 40–50 főről volt szó.

Mindenesetre az 1. üteg nagyobbik része visszamaradt Cservenkán. A mellett is szólnak szempontok, hogy nem minden idegen országbeli [külföldi] csapatrészt helyeztek át a frontra. [Georg] Simon¹¹⁶ megerősítette, hogy egy Alija Sentesici nevű alparancsnok nem ment velük a frontra, hanem visszamaradt Cservenkán.

Mások beszámoltak egy muzulmán „teherhordó állatokkal rendelkező rajról”, amely muzulmán tisztok — Jankovics Ibrahimovics [fon]¹¹⁷ — parancsnoksága alatt állt.

Másfelől más ütegekhez tartozók is állították, hogy őket is áthelyezték a Tiszához, noha erre nem lehetett bizonyítékokat találni.

Az áthelyezéskor két teherautóra rakták föl a legénységet, két 10,5 cm-es löveggel együtt. Az 1. zászlóaljnak nyilvánvalóan nem volt több lövege. Nincsenek utalások arra, hogy 1944.10.07-én és a Cservenkáról való általános visszavonuláskor akár csak egyetlen löveg is meglett volna. A két löveghez nyilvánvalóan hozzátartoztak azok saját lőszerraktára, amelyet az 1. üteghez tartozók őriztek. A lőszerraktár egy kis akácerdőben feküdt Telecskán,¹¹⁸ a téglagyárak közelében.

A frontra való áthelyezés napján a téglagyár egyes foglyai parancsot kaptak, hogy rakodják föl a teherautókra tüzérmuníciót.

Ennek a riadóegységnek a további sorsáról kevés vált ismertté. Több tanú arról számol be, hogy az első bevetéskor egy Selinger [fon] nevű tiszt haslövést kapott, és elesett. Valószínűleg Selinger [fon] hadnagyról van szó, a 2. zászlóalj törzsütegének vezetőjéről. Ezek a vallomások utalást jelentenek arra, hogy Bácskában már fölállították a 2. zászlóalj egyes egységeit is, és ezeket bevetették a Tiszánál.

Az 1. ütegnek csak 11 egykori tagját lehetett felkutatni. Vallomásaik kevéssel járultak hozzá az akkori események tisztázásához.

A 2. üteget Petschel hadnagy vezényelte. Ő foglalkozására nézve tanító volt, és azt mondták róla, hogy nem tudott parancsokat osztani. Sorsáról semmit sem tudunk.

Biztosnak lehet azonban tekinteni, hogy a parancsnokság a 2. üteg szolgálatvezetőjére, Stefan Pfeifer szakaszvezetőre szállt át. Mindenestere az itteni szem-

116 Georg Simon (Kiskér, 1899.10.14.–?) a Waffen-SS tagja. Karlsruhe lakosa.

117 fon=fonetikusan leírva

118 Telecska: a Bácskában a Ferenc-csatomáig futó Telecskai-dombságnak a cservenkai szakasza.

pontból érdekes időszakaszban Petschel már nem volt jelen. Helyette Pfeifer működött ütegparancsnokként.

A 2. üteg szakaszvezetőiként Heinrich Hoffmann,¹¹⁹ Philipp Ufholz,¹²⁰ Heinrich Avemaria és Georg Karius¹²¹ nevét adták meg. Kétségre kell vonni, hogy valamennyien egyidejűleg töltötték be a szakaszvezetői posztot. Hoffmann és Ufholzt föl lehetett kutatni és ki lehetett hallgatni.

Ufholz időközben elhunyt.

Összesen 33 olyan tanút lehetett felkutatni, akik kétségtelenül a 2. üteghez tartoztak.

Vallomásaikból az derül ki, hogy a 2. üteghez nem tartoztak idegen [külföldi] országbeli csapatrészek és katonák. Ahogyan a törzsüteg és a 3. üteg, a 2. üteg is szinte kizárólag Duna-menti svábokból állt.

Ennek az ütegnek a cservenkai elhelyezésére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre egységes adatok. Feltételezni lehet, hogy a 2. üteg különböző szállásokon állomásozott. Állomásként nevezték meg a következőket: az iskolaépület, a „Korporation” vendéglő, a zsinagóga és a „Weißes Rössel” vendéglő.

A 3. üteg Reiter [fon] hadnagy vezetése alatt állt. Nem lehetett megtudni, hogy ki volt ennek az ütegnek a szolgálatvezetője. Szakaszvezető volt Gustav August Reitenbach, Anton Glock¹²² és Fritz Judit. Reitenbachot és Glockot fel lehetett kutatni és ki lehetett hallgatni.

Az üteg főnökét viszont nem lehetett kideríteni. Sorsáról semmi sem vált ismertté. A Cservenka kiürítése előtti héten senki sem látta őt ott. Feltételezni kell, hogy — hasonlóan a 2. ütegbeli Petschelhez — ebben az időben már nem, vagy még nem volt az üteg főnöke. A parancsnokság ez időben szemmel láthatóan Reitenbach szakaszvezető kezében volt. Ő tulajdonképpen nem tartozott a 31. SS-hadosztályhoz, hanem a „Prinz Eugen” SS-hadosztály Pancsován állomásozó gépkocsirajához tartozott, és szabadságon tartózkodott Cservenkán. Mivel a kiéleződő katonai helyzet miatt már nem tudott visszatérni csapatához, a Cservenkán lévő SS-egységhez osztották be.

Az üteg kb. 200 főből állt.

119 Heinrich Hoffmann (Cservenka, 1903.05.12.–?) a Waffen-SS tagja, szakaszvezető. Münchener lakos.

120 Philipp Ufholz [Ufholz Philipp] (Cservenka, 1900.09.11.–?) a Waffen-SS tagja, szakaszvezető. Münchener lakos.

121 Georg Karius a Waffen-SS tagja.

122 Anton Glock [Glock Anton] (Cservenka, 1923.11.18.–?) a Waffen-SS tagja, szakaszvezető. Heilbronn közelében lévő Neckarsulm lakosa.

Stefan Rießer vádlott a 3. üteghez számított. (Bár Rießer a 2. üteget nevezte meg, de az általa felsorolt ütegtisztek, ill. ütegtagok alapján biztos, hogy nem a 2., hanem a 3. üteghez tartozott.)

A 3. üteget a cservenikai cukorgyár kantinjában helyezték el.

Az 1. zászlóalj fegyverzetéről nagyon eltérő vallomások állnak rendelkezésre. Mailhammer azt állította, hogy „biztosan csak néhány fegyver” volt a zászlóaljnál, és úgy vélte, hogy „még lőszer sem volt a fegyverekhez”. Fogy hadnagy, akinek a kezében volt a törzsüteg parancsnoksága, azt állította, hogy „az őrség municiójával együtt csak 15 német karabély” állt a törzsüteg, a 2. és a 3. üteg rendelkezésére. Ezeket a fegyvereket állítása szerint az 1. üteg bosnyákjaitól szalta ki. Továbbá a visszaözlő hadoszlopokat is átvizsgálták, hogy fegyvereket szerezzenek maguknak, de „egy régi, vízhűtéses magyar géppuskán és annak háromlábú állványán, illetve egy megkezdett tár lőszeren”, valamint „egy megkezdett láda kézigránaton és gyújtószerkezeten” kívül semmihez sem sikerült hozzájutni.

Más tanúk is azt vallották, hogy nem volt minden katonának fegyvere.

Tény, hogy a riadóegységnek a Tiszához helyezése után már nem voltak nehézfegyverei Cservenkán (lásd fent). Az is helytálló, hogy gyorsüzelő fegyverként is csak egy régi típusú géppuska volt kéznél. Különböző vallomásokból azt lehet tudni, hogy ez a géppuska vagy nem működött, vagy nem tudták kezelni.

Erősen kétségesek azonban a további adatok arról, hogy csak kevés karabély és azokhoz kevés lőszer volt. Az üteghez tartozók túlnyomó nyilatkozatai alapján feltételezni kell, hogy minden ütegben nagyobb számú karabély állt rendelkezésre.

Mindenesetre a törzsüteg Alfred Müller-szakasza már legalább 10 félautomata karabéllyal rendelkezett.

Nyilvánvaló, hogy elegendő lőszer is volt. Az 1. üteg által őrzött lőszerraktár mellett — amely tüzéségi municiót tartalmazott, — a tanúvallomások szerint létezett egy további lőszerraktár is, mégpedig az előbb említett raktár szomszédságában. Fegyverekhez való löszereket tároltak benne.

A későbbi események azt is cáfolthatatlanul megmutatták, hogy elegendő fegyver és lőszer volt ahhoz, hogy foglyok százait végezzék ki.

3. A cservenikai téglagyárban lévő foglyok

a) Foglyok egy csoportjának továbbmenetelése

Ahogyon fontosabb már kifejtettük, a téglagyárban elhelyezett foglyokat 1944. október 5-én vagy — valószínűbben — 6-án, a reggeli órákban vette át az SS.

Őrzésük többek között a törzsüteg Müller-szakasza által történt.

Mindazonáltal nem biztos, hogy az egész szakaszt bevetették-e az őrzésre, és hogy leváltották-e őket, és ha igen, mikor. A Müller-szakasz fiataljain kívül további SS-katonákat is beosztottak az őrzésre. Alfred Müller azt nyilatkozta, hogy kizárólag a törzsüteghez tartozók őrizték a foglyokat, és csupán a kivégzésekre osztottak be más egységekhez tartozókat. Müller „kb. 30”-ban adta meg az örök számát. Adatai szerint a törzsüteg állította össze váltakozóan az őrséget. Az UvD¹²³ [szolgálatot teljesítő altiszt] személye is változott. Müller mellett — az ő állítása szerint — egy tizedes, Schmidt törzsörmester működött tovább UvD-ként.

Figyelembe kell venni azonban, hogy Müller adatai egyes pontokban ellentmondásosak, és néhány pontban nagyon kétségesek is.

Miután az SS átvette a foglyok őrzését, egy délutánon az érintettek számára meglepő módon elkülönítették a foglyok egy csoportját, és útnak indították Zombor felé. Ahogyan a megérkezés dátumát és az SS általi átvétel dátumát, úgy azt sem lehetett már pontosan megállapítani, hogy ez a csoport mikor indult útnak.¹²⁴ Annyi biztos, hogy a továbbindítás az SS átvétele után történt. Több zsidó fogoly az állítja, hogy a csoport annak a napnak a délutánján menetelt tovább, amelyen SS-katonák vették át az őrzést, vagyis 1944.10.07-én. A bizottsági beszámoló is ezt napot nevezi meg az 1. csoport elindulásának időpontjaként.

Alfred Müller is úgy hitte, emlékszik arra, hogy az őrség átvétele napján, ebéd után különítettek egy nagyobb csoportot, és az továbbmenetelt.

Föl lehetett deríteni olyan cservenkai lakosokat is, akik megfigyelték a foglyok egy csoportjának továbbmenetelését. [Anton] Glock, Käthe Heinz és Johann Mali tanúk 1944.10.07-ét nevezték meg e csoport elindulásának dátumaként.

Más tanúk korábbi időpontot adnak meg, de kérdéses, hogy ők a Zombor felé továbbmenetelő részoszlopot látták-e, vagy egy másik, kisebb fogolycsoportot, amelyet a téglagyárban tartózkodás idején cservenkai munkavégzésre rendeltek ki.

Több egybehangzó adat szerint kb. 500 foglyot különítettek el, és ezek a tömegmészárlás előtt elhagyták Cservenkát.

Nem lehetett tisztázni, miért különítették el ezt a csoportot, és az miért vonulhatott el. Homályos maradt az is, voltak-e szempontok az 500 fogoly elkülönítéséhez, és ha igen, mik voltak azok.

123 Unteroffizier vom Diens (UvD): szolgálatot teljesítő altiszt.

124 Az elindítás időpontja 1944.10.07. reggel. Lásd: *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság.* Uo. :<http://zsido.com/fejzetek/a-teglagyar/> — utolsó letöltés 2015.12.07.

Teichmann, Weisskopf¹²⁵ és Wertheiner¹²⁶ tanúk úgy vélték, jehovistákat [Jehova Tanúit] és szombatistákat [refomadventistákat]¹²⁷ különítették el a többi fogolytól, és őket indították útnak. Nagy Dezsőnek a Magyar Nemzet 1964. 10. 23-i [13-i] számában megjelent, „Egy bakancs” című cikke is azt állítja, hogy a jehovisták [Jehova Tanúi] mentek tovább.¹²⁸

E csoportnak a leválasztása azért is könnyen volt lehetséges, mivel a jehovistákhoz [Jehova Tanúikhoz] tartozókat különleges karszalaggal jelölték meg.¹²⁹

Mindenesetre további tanúk nem tudják megerősíteni, hogy a szelektálás ténylegesen ezen ismertetőjegyek alapján ment végbe.

Inkább minden a mellett szól, hogy ezt az „500-as csoportot” nem különleges ismertetőjelek alapján választották ki. Legalábbis a Herskovits¹³⁰ és Strauss¹³¹ nevű tanúk, akik kétségtelenül beletartoztak ebbe a csoportba, nem voltak jehovisták [Jehova Tanúi]. Ők semmilyen okot nem neveztek meg arra nézve, hogy beletartoztak ebbe a csoportba. Az elindulás körülményei is a mellett szólnak, hogy nem különös ismertetőjelek alapján választották ki ezt a csoportot.¹³²

Beszámoltak arról, hogy ötös sorba fel kellett állítani a foglyoknak és, hogy ilyen módon az elindulókat meg lehetett számlálni.

Tudatában kell lenni annak, hogy a fent említett cikkben vannak bizonyos averziók „azon deportáltakal szemben, akik vallási fanatizmusból nem vonultak be katonai szolgálatra”. A cikk azt is szemükre veti ezeknek a vallási csoportoknak, hogy különleges bánásmódban részesültek és sajátos munkákat végeztek. Állítólag egyenesen ők ásták ki azt a gödröt a téglagyárban, amelyben később agyonlőtték a zsidókat. De legalábbis az utóbbi állítás helytelen. A helyet ismerő

125 Herman Weisskopf [Weiskopf Henrik] Izraelben élő bori zsidó munkaszolgálatos.

126 Moshe Wertheiner [Wertheimer] Izraelben élő volt bori zsidó munkaszolgálatos.

127 Reformadventisták (szombatisták) a menetelés során, Belgrád előtt megszöktek. Közülük senki sem érkezett meg tehát Cservenkára, szemben a nazarénusokkal, akiket viszont nem a téglagyárban, hanem Cservenka községben szállásoltak el.

128 A Jehova Tanúi a tömeggyilkosságot követően, 1944.10.08-án, a magyar keret őrzése alatt vonultak Zomborba.

129 A Jehova Tanúi nem viseltek megkülönböztető karszalagot.

130 Icak Herskovits (Herincse, 1915.01.17.–?) munkás, Izraelben élő volt bori zsidó munkaszolgálatos.

131 Aharon Strauss [Strausz Áron] Izraelben élő volt bori munkaszolgálatos.

132 A cservenkai téglagyárból 1944.10.07-én, a tömeggyilkosságot megelőzően két, egyenként kb. 500 főt számláló gyalogmenetet indítottak el Zombor felé. Lásd: *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. Uo. <http://zsido.com/fejzetek/a-teglagyar/> –utolsó letöltés: 2015.10.16.

szemtanúk kikérdezéséből ugyanis az derült ki, hogy a téglagyárban nem ástak ki különleges gödröket, hanem meglévő mélyedéseket választottak ki kivégzési helyül. Azok a szenvedések is, amelyeket ez az elmenetelő csoport átélt az úton, a „különleges bánásmód” vagy egyenesen az előnyben részesítés ellen szólnak. Herskovits és Strauss tanúk, akik beletartoztak ebbe a szállítmányba, azt mondták ennek a menetelésnek a lezajlásáról, hogy este Újszivác melletti kertekben éjszakáztak, és másnap Zombor felé indultak tovább. Különböző adatok szerint a kísérőcsapat Zomborig 30–50 muzulmán bosnyákból tevődött össze.

A Területi bizottság vizsgálati beszámolója Alija Sentesicit nevezi meg a metoszlop vezetőjének. Annyi biztos, hogy egy Sentesici nevű másodparancsnok létezett Cservenkán. Sentesici állítólag a második legalacsonyabb [örvezető] rendfokozatot viselte az 1. ütegben Marras SS-hadnagy mögött. Más adatok szerint azonban a 2. üteghez tartozott. Kézenfekvő a feltételezés, hogy miután az 1. üteg egy részét Marras vezetésével áthelyezték a Tiszához, Sentesici az ütegpáncsnok helyetteseként működött, és a főként bosnyákokból álló 1. üteg maradványát vezényelte. Mivel ezt az üteget többé nem említik közelebről a további cservenkai eseményekkel összefüggésben, sok minden szól a mellett, hogy ténylegesen Sentesici vezetésével ez a maradvány üteg jelentette az idő előtt továbbmenetelő 500 fogoly kísérőcsapatát.

Mindazonáltal Strauss tanú azt állította, hogy nem muzulmánok kísérték a metoszlopot, hanem olyanok, akik németül beszéltek, egyesek azonban magyarul is. Ez a kijelentés azonban nem áll ellentétben a fenti feltételezéssel, egyes bosnyákok ugyanis beszéltek németül is. Ezen kívül az 1. üteg nem kizárólag muzulmánokból állt.

Útközben több foglyot agyonlőttek. Herskovits kb. 200-ra becsüli az útközben megöltek számát. A vizsgálóbizottság beszámolója azt állítja, hogy Szivác [Ószivác] és Zombor között 150 foglyot lőttek agyon.

E csoport második éjszakát Zomborban, az egykori zsidó temetőben töltötte. A csoport három napig maradt itt. Aztán Malacz [Mohács] felé vonult tovább, ahol kb. két hétig tartózkodott. Ezután e csoport túlélőit vasúti kocsikban indították el a Balaton környéki Veszprém melletti Szentkirályszabadja felé, ahol egyesültek a cservenkai mészárlástól megszabadultakkal, akik más úton mentek utánuk.

1944. október közepén aztán a túlélőket — feltehetően több vasúti szállítással — a birodalom területén lévő koncentrációs táborokba, Oranienburgba, Buchenwaldba, Theresienstadtba és Flossenbürgbe deportálták.¹³³

b) A téglagyárban hátramaradt foglyok

Túlélők beszámoltak arról, hogy hamarosan azután, hogy a foglyokat átvette a SS, zaklatták a foglyokat, és kegyetlenkedtek velük.

Elmondják, hogy az SS tagjai a földön fekvő foglyok között cirkáltak, és megtiltották nekik a beszédet. Arra kényszerítették őket, hogy felszedjék a hulladékokat. Aki nem engedelmeskedett rögtön a parancsnak, azt a zsidó tanúk elmondása szerint puskatussal ütlegelték.

Weisskopf tanú azt mondta, hogy két olyan foglyot, aki a kerítéshez közeledett, agyonlőttek. Erről az esetről azonban más tanú nem számolt be.

A foglyok egyes csoportjait különleges munkákra vitték. Kétségesnek tűnik, hogy tényleg 40–50 foglyot vezényeltek volna a kikötőbe,¹³⁴ hogy ott kirakodjanak egy gabonaszállító hajót, amint ezt Vetter tanú állította. Egyetlen más tanú sem számolt be erről az akcióról.

Ellenben az 1. üteg több tagja is — akiknek a téglagyár közelében fekvő két lőszerraktár őrzése volt a feladatuk — kijelentette, hogy foglyokat rendeltek ki arra, hogy lőszeres ládákat rakodjanak két teherautóra, amelyeket amikor az 1. üteg egy részét Marras vezetésével áthelyezték a Tiszához.

Túlélő foglyok arról is beszámoltak, hogy lőszeresládák rakodásához foglyokat vezényeltek ki. Ők a későbbi kivégzések előkészületeként értelmezték ezeket a munkákat. Bizonytalan, hogy a folyamatnak ez a kézenfekvő értelmezése helyes-e. A mérsárlás technikai kivitelezése mindenesetre nem feltétlenül követelte volna meg nagy mennyiségű lőszer készenlétbe állítását. A kivégzéseket úgy is végre lehetett hajtani, hogy csak hordozható mennyiségű lőszeret osztottak ki az őrcsapatnak. Nincsenek is egyéb utalások a tömeges kivégzés egyértelmű technikai előkészületeire. Egy gödröt sem ástak ki. Fölhasználhattak egy meglévő gödröt, amely agyagbányászás révén keletkezett.

133 A bevagonorizásuk az ausztriai Zumdorfban (Zurányban) történt 1944 novemberében és Oranienburgba (Sachenhausenbe), valamint Flossenbürgba vitték őket. Lásd: *Csapody*, 2012. 296–302.

134 A Cservenkát átszelő Ferenc-csatornán lévő kikötő, Cservenkán.

A hátramaradt foglyok — körülbelül 2500 férfi — estefelé a téglagyár területén álló szárítókemencékbe — körformájú, alacsony épületekbe —, valamint egy kétemeletes gyártóépületbe húzódtak vissza.

A sötétség beállta után, kb. 23 óra felé kezdődtek azután a kivégzések.

4. A téglagyári kivégzések

a) A terep

A téglagyár területét három oldalról magas deszkakerítés vette körül, a negyedik oldalon pedig több méter magas, meredeken emelkedő agyagos hegyoldal határolta.

A téglagyárnak vasúti csatlakozása volt. A vágányok a téglagyár nyugati oldala mentén vezettek, és aztán egy kapun keresztül be a téglagyárba. Még a téglagyár területén kívül volt található egy állomásépületféle. Ebben az egyemeletes épületben őrszemek tartózkodtak a kivégzések idején. Erről a térségről mondta [Johann] Schütz tanú, hogy a kérdéses időben állandó jövés-menés uralkodott ott.

A gyártóépületek a telek első részében feküdtek, a meddőhányók viszont a terület hátsó részében. A terület tágassága miatt a meddőhányókat a legegyszerűbben azon az úton lehetett elérni, amely a téglagyáron kívül, a deszkakerítés hosszában egy második, egészen a meddő közelében fekvő kapuhoz vezetett.

Ennek az útszakasznak a hosszát illetően különböző adatok állnak rendelkezésre. Az adatok 50 és 300 méter között ingadoznak. Mindenesetre bizonytalan, hogy a tanúk e távolsági adatok esetében mely kezdő- és végpontokra hivatkoztak.

Az biztos, hogy ez volt az az út, amelyen kivégzésre vezették a foglyokat. Teichmann, Potasman, Braunstein¹³⁵ és Strul tanúk annyiban egybehangzóan adtak tájékoztatást, hogy először kivezették őket a téglagyárból, és aztán jobbra kanyarodva, a kerítés mentén egy másik kapuig vezették őket, amelyen keresztül haladva aztán ismét visszatértek a téglagyár területére, egy gödörhöz. Az az SS-katona, [Franz] Dorth,¹³⁶ aki a zsidókat őrizte ezen az úton, megerősítette ezeket az adatokat.

135 Zwi Braunstein Izraelben élő volt bori zsidó munkaszolgálatos.

136 Franz Dorth (Cservenka, 1907.02. 6.–?) a Waffen-SS tagja. Worms környékén lévő Westhofen lakosa.

Maga kivégzés helye a meredeken emelkedő agyagfal mellett feküdt. Ennek a falnak a lábánál az agyag elhordása miatt gödör keletkezett, amely kb. 30 méter hosszú és kb. 1,5 méter mély volt. Ezt a gödört mindkét hosszanti oldalon és az egyik keskeny oldalon meredek rézsű határolta. A 4. oldalon könnyűszerrel be lehetett menni a gödörbe. Ebben az árokban, amely előkészített gödörnek tűnhetett nekik, lelték halálukat a foglyok.

b) A kivégzések

Miután a Cservenkán állomásozó SS-egységek átvették a foglyokat, SS-őrsmekkel vették körül a téglagyár területét. A területen belül is tartózkodtak SS-katonák. Az SS által leváltott magyar kísérszapat is még a téglagyár területén tartózkodott. Egyetlen tanú sem mondott semmit a honvédek elvonulásáról. Ellenkezőleg, megnevezték a magyar kísérszemélyzethez tartozó neveket, akik legalábbis a lövöldözés kezdetén még jelen voltak a téglagyárban. „Egy bakancs” című cikkében Nagy Dezső egyenesen szemére veti Szabó szakaszvezetőnek, hogy elvette a kivégzésre vezetett foglyok pénzét és értéktárgyait, mondván, „hiszen úgymint megölik őket”, és hogy „végigkibicelte ezt a cservenkai éjszakát”. Alfred Müller azt vallotta, hogy a kivégzések idején honvédek is álltak a töltésen, és magyar katonák is ott voltak, amikor zsidókat vezettek a gödörhöz.

A lövöldözés befejezése után még voltak honvédek a téglagyárban. [Cvi] Kohn¹³⁷ tanú arról számolt be, hogy a mérszárlás befejezése és a túlélő foglyok útnak indulása után felbukkant egy magyar tiszt a gödörnél, és felszólította a túlélőket, helyezték biztonságba magukat. Azt is mondják, hogy az SS elvonulása után egy magyar tiszt megadta a „kegyelemlövést” egy súlyosan sebesült zsidónak.

Tisztázatlan, hány tagból állt a felvonult SS-őrscsapat. Vannak utalások arra, hogy az 1. zászlóaljnak mind a négy Cservenkán állomásozó ütegehez tartozókat bevetettek a téglagyárban és a téglagyárnál.

23 óra felé felszólították a foglyokat, hogy jöjjenek ki szállásukról, és álljanak föl ötös sorokban. 20 fogolyból álló csoportokat vezetett aztán 6–8 SS-katona a fent közelebről leírt árokhoz.

137 Cvi (Zwi) Kohn [Kohn László] (Bikács, 1920.01.01.–?) asztalos, Izraelben élő volt bori zsidó munkaszolgálatos.

A gödörnél tulajdonképpen történetekről egymásnak ellentmondó szemtanúi beszámolók állnak rendelkezésre. Három olyan tanút lehetett fölkeresni, akiket a gödörhöz vezettek, és túléltek az ott történeteket:

Cvi Kohn tanú arról számolt be, hogy az a kb. 20 főből álló csoport, amelyben volt, felsorakozott a gödörben, amikor egy sortüzet zúdítottak rájuk. Ezután az SS-katonák leszálltak a gödörbe, és tarkólövessel elintézték azokat, akik még mozogtak. Állítása szerint kézigránátokat is dobtak a gödörbe. A kivégzettek további, a gödörnél megölt foglyok zuhantak.

Potasman Vilmos tanú ellenben azt közölte, hogy a foglyoknak sorokban kellett felállniuk a gödör peremén, ahol még ott feküdtek az előttük megölt hullái. Azután megparancsolták nekik, hogy emeljék föl az éppen előttük fekvő holttesteket, és dobják a gödörbe. Ezután a gödör egyik oldalán sorban felállított mintegy 20 SS-katona lelőtte őket. A gödörben fekvő ez a tanú is észlelte még, hogy a hullák közé kézigránátokat hajítottak.

A tömeggyilkosság harmadik túlélő szemtanúja, Zalman Teichmann úgy írta le a történeteket, hogy a gödör mindkét oldalán 4-4 SS-katona állt lövésre kész fegyverrel. Amikor odaértek, a foglyokat egyesével a gödör peremére vezették, és ott hátulról lelőtték őket, úgyhogy az érintettek bezuhantak a gödörbe.

Az akkoriban Cservenkán állomásozó egységek (31. SS-tüzérezred 1. zászlóaljja) egykori tagjai közül is föl lehetett kutatni olyanokat, akik a kivégzés szemtanúi voltak. A kivégzések általuk nyújtott adatai szintén eltérőek.

Josef Daffe¹³⁸ elmondása szerint (ő rajzokat is készített a tetthelyről)¹³⁹ a csoportosan odavitt foglyokat egy rézsútosan lefelé vezető rámpán hajtották be a gödörbe, és ott kb. 5 lövész, akik a gödörbe tüzeltek, agyonlőtte őket.

Kaspar Boos¹⁴⁰ azt közölte, hogy a foglyoknak egyenként kellett a gödör peremére lépniük, ahol pisztollyal, tarkólövessel ölték meg őket.

138 Josef Daffe (Újvidék, 1906.08.05.–Németország, 2000 előtt) a Waffen-SS tagja, közlegény, asztalos, portás. 1929-ben a jugoszláv hadseregben, a gyalogságnál szolgált 9 hónapot. 1944 szeptemberében kényszerrel bevonultatták a Waffen-SS-be. Német anyanyelvűnek és magyarul értőnek mondta magát. Cservenkán a Waffen-SS keretében először asztalosként dolgozott, majd a híradószakaszba osztották be. Felettese Karl Hermann Foggy, a Waffen-SS hadnagya volt. A kihallgatásai idején a Leonberg környéki Rutesheim város lakosa.

139 Josef Daffe az egyik kihallgatása során három, saját maga által készített, általa aláírt vázlatot rajzolt a cservenkai téglagyárban végrehajtott tömeggyilkosság helyszínéről (ezek közül 3 vázlatrajzot közlök). Leonberg, 06.10.1970. VU 2+3/64. Leonberg, 06. 10. 1970. Staatarchiv Ludwigsburg, EL 317 III. Bü 926. Josef Daffe, 134., 136–137.

140 Kaspar Boos (a. n. Anna Bernhard; 1905.05.30.–?) a Waffen-SS tagja. A Tuttingen közelében lévő Gosheim lakosa.

Johann Boulanger¹⁴¹ vallomása szerint kettesével állították föl a foglyokat a gödör peremére, és ott karabéllyal lőtték agyon őket.

Alfred Müller ellenben azt állította, hogy a foglyokat mintegy 20 méter hosszú sorban állították fel a gödör rézsűjén, és kb. 10, más helyen kb. 30 lövész 2–3 méter, más helyen kb. 6 méter távolságból lőtte le őket.

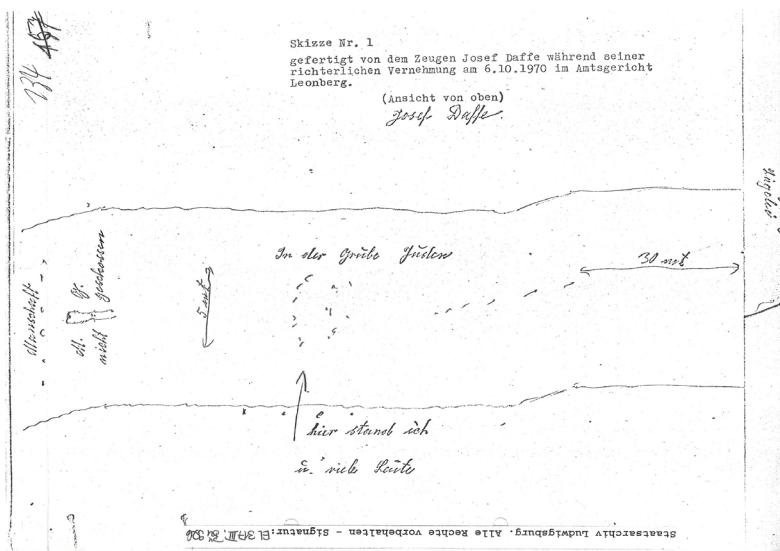
Érthető, hogy a szemtanúk e jelenetre vonatkozó vallomásai eltérőek. Ez különösképpen érvényes ez a túlélő foglyok leírásaira.

Az egymástól részben jelentősen eltérő ábrázolásokból azonban azt a következtetést kell levonni, hogy a tömeggyilkosság során nyilvánvalóan változtak a körülmények:

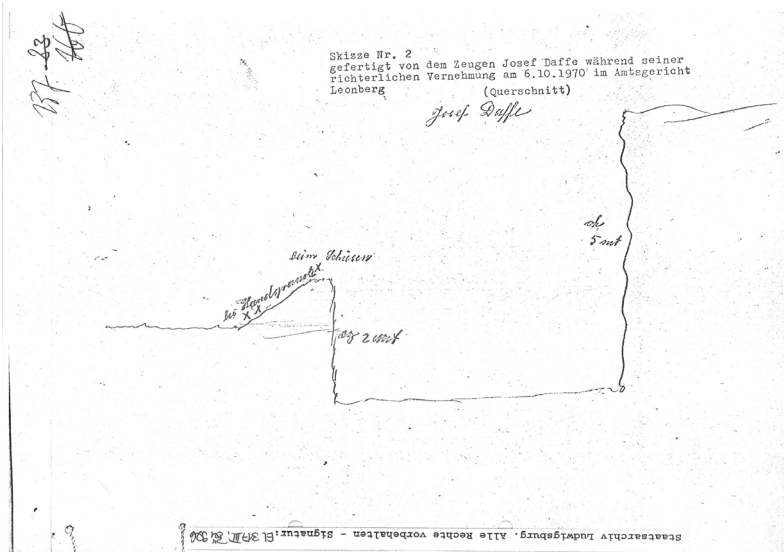
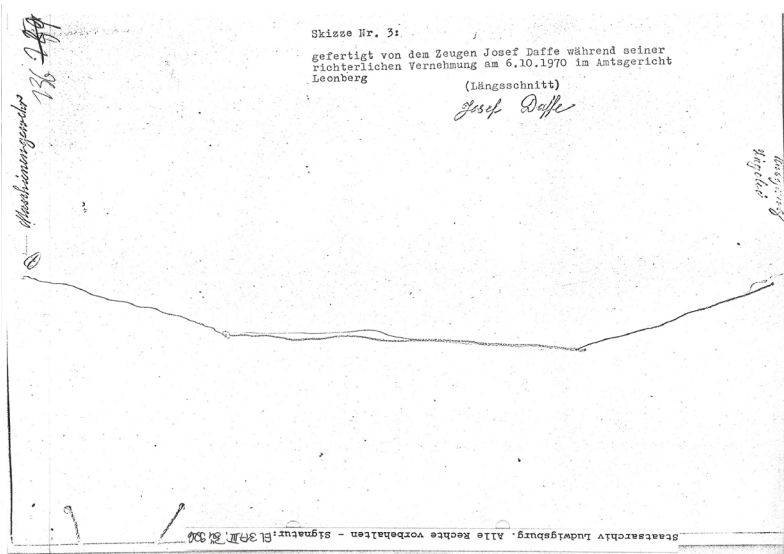
Foglyokat hajtottak a gödörbe, és ott fölülről lőtték agyon őket a gödör peremén álló SS-katonák.

Foglyokat állítottak sorba a gödör peremén, és egy sor SS-katona karabéllyal lőtte le őket.

Foglyokat kettesével vezettek föl a gödör peremére, és pisztolyból leadott tarkólövessel ölték meg őket.

141 Johann Boulanger [Boulanger Johann] (Szilberek, 1912.12.10.–?) a Waffen-SS tagja. A München környéki Olching lakosa.

[1-3. kép. Josef Daffe vázlatai a kivégzés helyszínéről, 1970]

A kivitelezés különböző módjaiból arra kell következtetni, hogy nem csupán a módszerek váltakoztak, hanem a kivitelezők is, sőt valószínűleg még azok is, akik a gödörnél parancsot adtak.

Nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy meddig tartottak a kivégzések. A lövöldözés kezdetéről és végéről nagyon különböző kijelentések hangzottak el. Nagyjából mégis azt lehet mondani, hogy a kivégzések 1944.10.07-én 23 óra felé kezdődtek, és 1944.10.08-án hajnali 3 óra felé állították le őket.

Az ennek során megölt foglyok száma sem biztos.

1944.10.10-én, amikor a katonai egységek és a cservenkai lakosok nagy része is elvonult, a magyar csendőröktől a hátramaradt férfi lakosok azt a parancsot kapták, hogy ásóval-lapáttal jelenjenek meg a téglagyárnál. Kb. 20–30 férfi ott azt a parancsot kapta, hogy hányjon földet a még látható hullákra. A hullák egy hosszú árokban, kb. 3 méter szélességben és 1 méter magasan feküdtek. A Területi bizottság vizsgálati beszámolója megemlíti, hogy megkérdezték a férfiakat, ki vett részt az eltemetésben.

[A Területi bizottság] ezen kívül beszámol arról, hogy 1945 januárjában felnyitották a sírokat, nyilvánvalóan azért, hogy megszámlálják a halottakat. E beszámoló szerint német származású kulaiakat és cservenkaiakat vetettek be az exhumálásra. A feltárás során ők állítólag folytonosan bizonygatták ártatlanságukat, és megrettenve a látványtól valamint az oszlásban lévő hullák büze miatt többen elájultak.

A vizsgálóbizottság megállapítja, hogy kb. 700 hullát számoltak meg a tömegsírban.¹⁴²

142 A meggyilkolt áldozatok száma vitatott. Számításaim szerint összesen mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. Az exhumálás 1957.11.4–5-én volt. Az áldozatokat a zombori izraelita temető díszsírhelyében helyezték örök nyugalomra. Lásd: *Csapody Tamás*: A cservenkai tömeggyilkosság. Uo. <http://zsido.com/fejezetek/az-aldozatok-szama/>; Az exhumálás során készült archív fényképek: Uo. <http://zsido.com/fejezetek/foto-dokumentacio-a-cservenkai-exhumalas/>; Az exhumálás során előkerült tárgyak: Uo. <http://zsido.com/fejezetek/foto-dokumentacio-az-exhumalas-soran-elokerult-targyak/>; A cservenkai áldozatok tömegsírja a zombori izraelita temetőben. Uo. <http://zsido.com/fejezetek/foto-dokumentacio-cservenka-2014/>. Utolsó letöltések: 2015.10.16.

c) A kivégzések befejezése és az elindulás

Biztonsággal nem lehet tudni, hogy meddig tartottak a kivégzések. Bár a településen is hallották a lövéseket és a detonációkat, de a napról napra közeledő front és a várt evakuálás általánosan nyugtalanság idején a legtöbb lakos nyilvánvalóan nem figyelte folyamatosan a lövéseket. Ez magyarázza, hogy a kihallgatott civil lakosok részéről sem lehetett pontos adatokhoz jutni a lövöldözés kezdetéről, tartamáról és végéről.

A túlélő foglyok nagyjából egybehangzó közlése szerint a kivégzések 23 óra felé kezdődtek, és hajnali 3 vagy 4 órakor állították le őket.

A kivégzéseknek egy olyan esemény vetett véget, amelyet több, messzemenően egybehangzó vallomás tanúsít:

Fehér lovon egy SS-tiszt lovagolt a téglagyárhoz, és megparancsolta, hogy állítsák le a kivégzéseket. Együttal indulási parancsot adott. Ennek a tisztnak — akit sötét arcbőrüként és keret nélküli szemüveget viselőként írtak le — az azonosságát nem lehetett megállapítani. A leírás állítólag egyetlen akkoriban Cservenkán állomásozó tisztre sem illik, Fogyra sem, akiről azt beszélték, hogy kedvencei a fehér lovak, és aki állítólag gyakran járt fehér lovon. Néhány tanú azt közölte, hogy a kérdéses időszakban egy barna vagy sárgás lovon járt. Más tanúk azt közölték, hogy más tiszteknek is fehér lovuk volt, például Stefan Pfeiffernek és Seelingernek.

Maga Fogy úgy véli, hogy a személyleírás egy Weis nevű, 2. ütegbeli SS-hadnagyra illik, akinek szintén almásszürke¹⁴³ lova volt. Ez a tiszt, ahogy mondják, ebben az időben nyomtalanul eltűnt Cservenkából, feltehetően dezertált. A nyomozások azonban nem igazolták, hogy ilyen nevű tiszt akkoriban tagja volt a 2. ütegeknek.

Miután a nem azonosított tiszt leállította a kivégzéseket, és kiadta a parancsot a továbbvonulásra, a maradék foglyok ötös sorokban fölálltak a téglagyár udvarán. A foglyok menetoszlopa aztán megindult, és — az előzőleg a téglagyár körül posztoló őrszemek és a kivégzőosztag kíséretében — Cservenka közepe felé menetelt.

A Területi bizottság vizsgálati beszámolója hajnali 5 órát adja meg az elindulás idejeként.

143 A zárójelentés a ló színének megnevezésére Karl Hermann Fogy esetében a „Schimmel”, Weis esetében pedig az „Apfelschimmel” szót használja. Az első esetben a ló színe lehetett fehér vagy szürke, a második esetben viszont csak almásszürke.

A foglyok menetoszlopa — a kb. 500 fogoly 4.7-i [sic] elkülönítése¹⁴⁴ és kb. 700 fogoly 1944.10.7/8-án történt megölése után — még kerekén 2000 fogolyból állt.

A Cservenka közepe felé tartó menetelés során egyes foglyok megpróbáltak megszökni. A SS-ország lövéseket adott le a menekülőkre. Néhány foglyot állítólag agyonlőttek. Goldstein tanú fejét súrolta a lövés és abbahagyta a menekülést. Strul tanúnak azonban a lövések ellenére sikerült ez alkalommal elmenekülnie.

A községháza előtt, az evangélikus templommal szemben a menetoszlop megállt.

Az ott tartózkodást nyilvánvalóan az váltotta ki, hogy meg kellett erősíteni a kísérőcsapatot, és a foglyok tovább menetelét össze kellett hangolni a Cservenkán állomásozó ütegek visszavonulásával.

A megállás idején bántalmazták a foglyokat, egyeseket állítólag meg is öltek. Konkrét megállapításokat azonban már nem lehetett tenni.

5. Továbbmenetelés Cservenkáról Zomborba

a) Az elindulás Cservenkáról

A 31. SS-tüzérezred Cservenkán állomásozó 1. zászlóaljja már napok óta felkészült arra, hogy kiűrtse Cservenkát, és a Dunán keresztül odébbálljon. Az akkori zászlóaljparancsnok, Mailhammer azt közölte, hogy a román front összeomlása és az oroszok meglepő tiszai előnyomulása után azt a parancsot kapta az ezredtől, hogy készítse elő a zászlóalj visszavonulását. Ezért mielőtt elutazott volna Zomborba a hadosztály-megbeszélésre, azt a parancsot adta helyettesének, Fogynak, hogy helyezze menetkészültségbe a zászlóaljat.

Az 1. zászlóalj egykori tagjai megerősítik, hogy a cservenkai ütegek menetkészültségben álltak.

A cservenkai civil lakosság evakuálását illetően viszont ebben az időpontban még nem létezett világos elképzelés. A Fogy és Rießer elleni eljárásban (3 Js 677/64=VU 2+3/64) az akkori hadosztályparancsnok, Lombard azt vallotta a vizsgálóbíró előtt, hogy a Führer parancsa először megtiltotta a civil lakosság

144 A dátum nyilvánvalóan tévedés. Helyesen: 10.07.

evakuálását. De miután a budapesti német követ, Veesenmayer¹⁴⁵ segítségével kapcsolatba léptek Himmler SS-Reichsführerrel,¹⁴⁶ sikerült megkapni az engedélyt ahhoz, hogy evakuálják Bácska civil lakosságát.

A hadosztály azután azt a parancsot kapta, hogy saját illetékességében szervezze meg a civil lakosság távozását. Az evakuálás jelszavát állítólag rádióon keresztül adták meg.

Erre vonatkozhat Fogy leírása, amely szerint 1944.10.07-én 20.00 óra tájban a Prága II. adón két zenedarab között olyan jelet küldtek, amely a katonai kiürítés jelszavát jelentette. Ennek nyomán adták ki az egyes ütegeknek a kiürítésre vonatkozó, előkészített útmutatásokat.

Reálisabban hangzik Johann Wellynek,¹⁴⁷ Fogy akkori legényének leírása. Welly azt közölte, hogy 1944.10.07-én 22.30 felé telefonhívás érkezett az irodából Fogy számára, hogy egy Szivácból érkező jelentés után (az volt az ezredtörzs székhelye), 1944.10.08-án hajnali 3 óra tájban ki kell üríteni Cservenkát. Mindenesetre biztos, hogy 1944.10.07-ről 08-ára virradó éjszaka megérkezett a kiürítési parancs.

Biztos, hogy ugyanezen az éjszakán az egész lakosságot értesítették a közvetlenül küszöbön álló kiürítésről. Katonák rajzoltak szét a faluban, bekopogtattak az ablakredőnyökön, és elterjesztették a hírt. Több tanúvallomás szerint a lakosság riadóztatása 1944.10.08-án, hajnali 3 és 4 óra között történt meg.

Feltűnő, hogy a civil népesség riadóztatása nagyjából egybeesik azzal az időponttal, amikor leállították a téglagyári kivégzéseket.

A foglyok menetoszlopa, amely kb. egy óra hosszat várakozott a főutcán, a községháza táján, 7 óra felé ismét mozgásba lendült. Az oszlopot mindkét oldalon a törzsüteg híradós szakaszának kb. 30 fiatal SS-katonája kísérte. A híradós szakasz vezetője, Alfred Müller (UScha)¹⁴⁸ is velük volt.

A foglyok menetoszlopának elején és végén legalábbis Szivácig a törzsüteg más tagjai is meneteltek. Alfred Müller tájékoztatása szerint a szakaszának kato-

145 Edmund Veesenmayer (Bad Kissingen /Németország/, 1904.11.12.–Darmstadt /Németország/, 1977.12.24.) az SS-tagja, közigazdász. Magyarország német megszállása után a Harmadik Birodalom budapesti nagykövete, teljhatalmú megbízottja.

146 Heinrich Luitpold Himmler (München /Németország/, 1900.10.07.–Lüneburg /Németország/, 1945.05.23.) SS Birodalmi Vezető. Adolf Hitler után a Harmadik Birodalom legbefolyásosabb személye.

147 Johann Welly [Welli] (Cséb, 1909.08.09.–?) a Waffen-SS tagja, munkás. A Tübingen melletti Reutlingen lakosa.

148 Unterscharführer (UScha): szakaszvezető.

nái által kísért foglyok a szilárd út mentén jobbra lévő „nyári úton”¹⁴⁹ meneteltek. A balra eső „nyári úton” szintén csapatok meneteltek, köztük ismeretlen egységek is. A szilárd burkolatú középső sávot szemmel láthatóan a menekülő lakosság szekerkaravánja számára tartották fenn.

Az oszlop élén Fogy lovagolt. Átmenetileg abban a kocsiban [lovaskocsiban]¹⁵⁰ is ült, amely az oszlop előtt haladt, és amelyben — Fogy szerint — egy cservenkai civil állatorvos utazott. De arról is szólnak hírek, hogy a menetelés idején Fogy ismételten föl-le lovagolt a menetoszlop mentén.

Egy másik SS-tisztről, aki csíkos inget viselt, szintén azt beszélik, hogy osztorral, ill. pisztollyal a kezében föl-le lovagolt a menetoszlop mentén. Alfred Müller úgy vélte, hogy ezt a tisztet Jankovicsnak vagy hasonlóan (Janovicsnak, Jankowitschnak) hívták. A 31. SS-tüzérezred 1. zászlóaljának név szerint feldehírt tagjai között nincs ilyen nevű személy. De több tanú is beszámolt erről az ismeretlen lovas SS-tisztről. Ezért nem lehet kizárni, hogy a 31. SS-tüzérezred egyik továbbnyomuló, Cservenkától délre állomásozó zászlóaljához tartozott.

b) Foglyok megölése Cservenka és Zombor között

A Zomborba tartó menetelés idején a foglyok ki voltak téve a kíséző őrség bánalmazásának. A híradós szakaszhoz tartozó fiatalok állítólag napraforgószarakat téptek ki, és azokkal verték az egyre lassabban vonszolódo, teljesen kimerült foglyokat, hogy sietessék őket.

Zsidó tanúk arról tájékoztattak, hogy azokat a foglyokat, akik lemaradtak, és nem tudtak továbbmenni, megölték.

Egységesen azt is mondták róluk, hogy a menetelés egész idején lövöldöztek.

„Egy bakancs” című cikkében Nagy Dezső azt is leírta, hogy egy török fezt viselő katona Bajáig ment az oszlop végén, és megrítkította az utolsó sorokat oly módon, hogy a lemaradóknak tört döfött a hátukba. Ez az közlés arra utal, hogy a kíséző őrségben talán már Cservenkától jelen voltak a korábbi „Kama” (azelőtt 2. számú horvát) hegyi hadosztály tagjai is, akik fejfedőként fezt, oldalfegyverként pedig görbe tört viseltek. A hadosztály újrafelállításakor ennek a muzulmán

149 Sommerweg: nyári út. A szilárd alapú út mindkét oldalán, a szilárd úttal párhuzamosan haladó földút.

150 A szövegben „Kutsche” szó szerepel. Ez magyarul hintót vagy lovaskocsit jelent. Ebben az esetben utóbbi a valószínű.

egységnek a tagjait önálló ütegbe foglalták össze. Cservenkán főként az 1. üteg állt muzulmánokból.

Lehetséges, hogy Nagy Dezső arról a katonáról számolt be, akiről Heinrich Wegehingel¹⁵¹ tanú azt mondta: „a mészáros”-nak hívták, mivel különösen kivette részét a bántalmazásokból. Nevét nem lehetett megtudni.

Vetter és Oster¹⁵² tanúk szerint létezett az a parancs, hogy a lemaradó foglyokat agyon kell lőni. Más tanú nem tudta megerősíteni, hogy létezett ilyen parancs.

A foglyok menetoszlopa Kerénynél — Alfred Müller közlése szerint Szivácnál — tartotta az első pihenőt. Több vallomás szerint Szivácig nem fordultak elő gyilkosságok. A mögöttük vonuló civil személyek is azt közölték, hogy odáig nem láttak halottakat az út szélén.

Az első pihenő idején, feltehetően a „Kerneier Hutter”¹⁵³ nevű tanyánál, az úttal határos kukoricaföldön, a foglyok egy részét agyonlőtték. A foglyoknak előzetesen le kellett adniuk órájukat és értéktárgyaikat, és ki kellett ásniuk egy gödröt. A Területi bizottság vizsgálati beszámolójában az áll, hogy Kerény és Zombor között a menetoszlop Dzsiniics Ádám majorságában tartott pihenőt, s ekkor 25 zsidót lőttek ott agyon, és kukoricaszárral fedték be őket, mígnem megjelent egy lovas tisz, és leállította a további kivégzéseket. A beszámoló azt is tartalmazza továbbá, hogy 1945.03.01-én helybeli vizsgálatok zajlottak. Ezek során a beszámoló szerint Dzsiniics Ádám majorságának közelében 15 hullát tartalmazó tömegsírra bukkantak. A közelben még egy sírt fedeztek föl 17 hullával. Ez a látélet nagyjából megerősíti Goldstein tanú számadatát. Ő azt közölte, hogy „néhány kilométerrel Cservenka után” 30 foglyot lőttek agyon.

Heinrich Wegehingel tanú is beszámolt egy „Szivác közelében” végrehajtott kivégzésről, amelynek során 30–40 zsidót lőttek le géppisztollyal. A lövések szerinte hárman-négyen és „egy másik egység” SS-katonái voltak.

„Egy bakancs” című cikkében Nagy Dezső szintén leírja ezt a kukoricaföldön történt kivégzést. Ő kb. 50-ben adja meg a „Meierhof”-nál megöltek számát.¹⁵⁴ Ezen kívül beszámol arról, hogy a lövöldözés idején egy sűrű autót hajtott oda,

151 Heinrich Wegehingel [Wegehingel Heinrich] (Cservenka, 1927.09.25.–?) a Waffen-SS tagja, gépkocsivezető. A Stuttgart közelében lévő Hirschlander lakosa.

152 Roland Vetter és Daniel Oster.

153 Kerneier Hutter: Kerényi tanya. Azonos Dzsiniics Ádám tanyájával vagy majorságával. Mai fényképét lásd: *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság*. Uo. <http://zsido.com/fejezetek/foto-dokumentacio-cservenka-ma-2014-utolsó-letöltés> 2015. 10. 17.

154 Nagy Dezső a korábban megnevezett 2. újságcikkében ír erről, a helység megnevezése nélkül.

és megállt. Állítólag Marányi Ede alezredes, a bori tábor korábbi parancsnoka szállt ki, megfigyelte a jelenetet, aztán továbbhajtott.

A vizsgálati beszámoló azt is írja, hogy még 1944 októberében az Ószivác és Kerény közötti országúton 39 zsidó hullát hordtak össze, és Újszivác zsidó temetőjében temették el őket. Ebből azonban nem lehet biztonsággal arra következtetni, hogy 1944. 10. 8-án már Kerény előtt megöltek foglyokat, mert lehet, hogy ezeket a halottak már előzőleg, valószínűleg az 1944.10.07-én — még a mészárlás előtt — Cservenkából elment menetszlop hagyta hátra. Nagy Dezső ténylegesen arról számol be újságcikkében, hogy a foglyok korábban megölt zsidók hullái mellett vonultak el. Nagy Dezső szerint Szivác és Kerény között — ahol az út a vasútvonalat követi — történt az a közjáték, amelynek során foglyokat öltek meg. Egy áthaladó vonatról állítólag katonák lőttek a zsidó menetszlopra, és több foglyot megöltek. Ezt az esetet egyetlen más tanú sem említi.

Egy másik esetről ellenben több tanú is beszámol, mégpedig mind SS-katonának, mind foglyok. Kerény és Zombor között egy motorkerékpáros hírnök, aki oldalkocsis motorkerékpárján ellentétes irányban haladt, géppisztolyával a foglyokra lőtt, és több foglyot megölt.

A Cservenka és Szivác között megölt foglyok teljes száma nem biztos. A Területi bizottság 1945 márciusában exhumálásokat végzett, és vizsgálati beszámolója szerint összesen 100 foglyot öltek meg ezen a szakaszon.

A foglyok menetszlopa Szivácból nem a közvetlen úton ment Zomborba, hanem keresztülment Kerényen. Nem ismeretes, miért választották ezt az utat.¹⁵⁵ Meglehet, hogy azt akarták, ami Szivácig nem volt lehetséges, nevezetesen más csapatrészek és egységek számára szabadon tartani a közvetlen visszavonulási útvonalat Zombor és Bezdán között, ahol az ezred átkelt a Dunán. Ez további utalás lenne arra, hogy a cservenkai ütegeken kívül ugyanebben az időben még további, nem ismert visszavonuló egységek is észak felé tartottak a foglyok által járt úton.

1944.10.08-a estéjén érkezett meg a menet Zombor elé, ahol a szabad mezőn éjszakáztak, majd a foglyok a hajnali szürkületben mentek keresztül Zomboron.

Ben Breuer¹⁵⁶ tanú a háza padlásán lévő rejtkehelyéről figyelte meg az átvonuló foglyokat. Több menetszlopot látott elvonulni. Megállapítása szerint a kísérő csapatok „muzulmán usztasákból” álltak.

155 Nyilvánvaló tévedés: Cservenkáról a legrövidebb út Kerényen keresztül vezet Zomborba.

156 Ben Jom Tow Breuer Izraelben élő volt bori zsidó munkaszolgálatos.

c) A foglyok további sorsa

A foglyok menete Zomborból Gádoron keresztül Bajára tartott.¹⁵⁷ A kísérőcsapat egy részét már Szivácnál kicserélték. A 31. SS-tüzérezred 1. zászlóalja legkésőbb Zomborban elvált a foglyoktól, és Bezdánba vonult vissza, ahol átkelt a Dunán.

A Területi bizottság vizsgálati beszámolójából ismeretes, hogy a foglyok megölése folytatódott. Gádorban állítólag kivégzés történt, a Területi bizottság 35 hullát talált ott.

1944. október közepének egyik délutánján a menetoszlop végül megérkezett Bajára. Ekkorra már felrobbantották a Duna-hidat, a német csapatok visszavonulóban voltak.

Éjszakázásra a temetőbe vezették a zsidókat. Amikor sötétedett, német és magyar tisztek jelentek meg. Ismét magyar katonaság vette át a foglyok őrzését.

A Bandura-félszigetre [Pandúr-szigetre]¹⁵⁸ helyezték át, és az evezősklub otthonában szállásolták el őket.

A következő reggelen sorakozót tartottak, és megszámlálták őket: a számlálás még kb. 1500 főt mutatott ki.

A következő napokban ismét rendes ellátást kaptak, 1944 szeptembere óta először. Egyes foglyoknak sikerült elszökniük Bajára, ahol el tudtak rejtőzni, vagy még a kórházba is fölvettek őket.

A foglyok zöme azonban végül a Dunántúlon keresztül eljutott Szentkirályszabadjára. Itt találkozott annak az 500-as csoportnak a túlélőivel, amely 1944.10.07-én hagyta el Cservenkát.

Szentkirályszabadján találkozott a foglyok ismét a bori tábor egykori parancsnokával, Marányi ezredessel.¹⁵⁹ Nagy Dezső beszámolója szerint megérkezésének napján rögtön agyonlővetett 7 foglyot.¹⁶⁰

1944. október 20-a és 25-e között vasúti vagonokban a Birodalomba deportálták a foglyokat, ott aztán Flossenbürg, Buchenwald, Oranienburg vagy Theresienstadt koncentrációs táborába kerültek.¹⁶¹

157 A Cservenkáról elindított egyik gyalogmenetet Bajára, a másik, a Radnóti Miklóst is sorai között tudó menetet Mohácsra kísérték.

158 Pandúr-sziget: ma Petőfi-sziget.

159 Marányi Ede ezredes helyes rendfokozata: alezredes.

160 Ez valótlán adat. Nagy Dezső Baján megszökött, Szentkirályszabadján nem volt jelen. Lásd: Csapody, 2014. 99–114.

161 A pontos időpontról és a deportálás helyeiről lásd a korábbi jegyzeteket.

A kevés túlélőt 1944 áprilisában szabadították fel a szövetséges csapatok.

6. A gyanúsítottak

a) A katonai vezetés:

Az átfogó nyomozati eljárás fő célja az volt, hogy felderítsék azokat a személy(ek)e t, akik a fő felelősséget viselték a tömeggyilkosságért. Ez azt jelentette, hogy fel kellett fedni a parancsadási jog láncolatát, és odáig követni fölfelé, ahol elrendel- ték a foglyok megölését.

Ennek során — illetékességi okokból — a Fogy és Rießer ellen megindított előzetes vizsgálati eljárással (3 Js 677/64=VU 2+3/64) összefüggésben álló cse- lekményekre kellett korlátozni az eljárást. Ezek a cselekmények a foglyok 1944. október 7/8-i cservenkai és a Zomborba tartó menetén történt tömeges kivégzését ölelték föl.

Jóllehet az eljárás ezekre a cselekményekre korlátozódott, az ebben a keretben végzett nyomozásokat abból a szempontból is rögzítették és kiértékeltek, hogy általános ismereteket nyújtottak az érintett személyekről, a helyi és időbeli körülményekről. Ezért a tények bemutatásába a foglyoknak Borból Cservenkára tartó, szenvedésekkel teli útját, valamint a túlélő foglyok Zombor utáni további sorsát is bevették.

Kb. 700 fogoly cservenkai tömeges megölése eleve megalapozta azt a gyanút, hogy erre magasabb helyről érkezett parancs. Nehéz ugyanis feltételezni, hogy egy ilyen parancs a legalsó szintről indulhatott el, vagy pedig a parancsot zászlóalj — sőt egyenesen üteg — szinten rendelték el és hajtották végre.

Ennek ellenére a parancskiadási jog láncolatára és a lehetséges parancsadókra irányuló nyomozások nem eredményeztek fogódzópontot egy „magasabb” pa- rancs meglétéhez, akár a hadosztály, akár az ezred részéről.

Kinyomozták a hadosztály, az ezred és az 1. zászlóalj, valamint az érintett törzsek számos tagját, és többször is kihallgatták őket tanúként, utalva egyben lehetséges részvételükre is.

A hadosztályparancsnok akkoriban
Gustav Lombard főhadnagy¹⁶² volt.

162 A szövegen Gustav Lombard rendfokozata a korábbiakban vezérőrnagyként került megneve- zésre.

Nagy Dezső többször említett, „Egy bakancs” című újságcikke súlyosan vádolja Lombardot. Az áll ott, hogy [Theodor] Horst Grell SS-százados¹⁶³ (a budapesti német követség zsidóügyi referense) 1944. október 9-án ezt táviratozta Ribbentropnak¹⁶⁴ (a náci külügyminiszterének): „Lombard SS- főhadnagy jelenti, hogy Dél-Magyarországon 4.100 munkaszolgálatosra talált rá.”¹⁶⁵ Ennek a jelentésnek feltehetően az volt a célja, hogy Lombard megszerezze a jogcímet ezeknek az embereknek a megsemmisítéséhez. Lombard állítólag megkapta a parancsot a munkaszolgálatosok likvidálására.

A kutatások nem erősítették meg ezt a leírást. Mind Grell, mind az akkori követ, Veesenmayer tagadta, hogy foglalkozott ezzel az ügygel, vagy akár csupán tudomást is szerzett volna róla.

Magá Lombard szintén határozottan visszautasította Nagy leírását. Minden kihallgatásán kijelentette, hogy első kihallgatása napjáig (1963.12.12.) sosem hallott semmit — „még utalásszerűen sem” — a zsidók cservenkai kivégzéseiről.

A hadosztálytörzshöz tartozó tisztek, Otto Reuter (Ia tisztt), Heinz Meinle (kísérőtiszt, helyettes hadosztály-segéd tiszt), Herbert Bartel¹⁶⁶ (a hadosztályparancsnok küldönce) és Max Pöhlmann¹⁶⁷ (negyedik tisztt) is vitatta, hogy kihallgatása előtt bármit is tudott volna a cservenkai tömeggyilkosságokról.

Vallomásaikból az derült ki, hogy a hadosztálytörzs 1944 szeptemberéig Újverbászon állomásozott, és aztán Zomborba helyezték át. 1944 októberében Mohácsra helyezték vissza a hadosztálytörzset. Az áthelyezések pontos időpontját már nem tudták megnevezni a tanúk. Mégsem lehet kizárni, hogy abban az időpontban, amikor a cservenkai kivégzések történtek, vagy legkésőbb akkor,

163 Theodor Horst Grell (Breslau/Wrocław, 1909.12.19.–München, 1987. 04.21.) SS százados, diplomata, a budapesti német követség zsidóügyekkel foglalkozó szakértője.

164 Ullrich Friedrich Willy Joachim von Ribbentrop (Wesel, 1893.04.30.–Nürnberg, 1946.10.16.) politikus, a Harmadik Birodalom külügyminisztere. Háborús bűncselekmények elkövetéséért halálra ítélték és kivégezték.

165 Nagy Dezső és a Záró határozat sem közli a forrást. A távirat két nappal később kelt, mint a cservenkai tömeggyilkosság megkezdésének időpontja. A bori munkaszolgálatosok bori indulási létszáma kb. 3400 fő volt, akik közül mintegy 3100 fő érkezett meg Cservenkára. Lásd: *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság*. Uo. <http://zsido.com/fejezetek/a-tomeggyilkossag-elozmenye-2/-utolsó letöltés 2015. 12. 04.>

166 Herbert Bartel (Obernessau/Németország/, 1909.04.01.–?) a Waffen-SS tagja. Düsseldorf-i lakos.

167 Max Pöhlmann (Unterschleibach/Németország/, 1914.03.27.–?) a Waffen-SS tagja. Münchener lakos.

amikor a foglyok menetszlopa megérkezett Zomborba, a hadosztálytörzs már nem Zomborban állomásozott, hanem már áthelyezték Mohácsra.

Az egykori tisztek azt is megerősítették, hogy még csak akkoriban állították föl a hadosztályt, és az még nem alkotott egységes katonai köteléket. Az egységeket csak szeptemberben állították föl az ottani térség újonnan bevonult népi németjeiből, akik semmilyen katonai képzettséggel nem rendelkeztek. Ha létezett egyáltalán hírösszeköttetés, az rossz és megbízhatatlan volt. A parancsok közvetítésére messzemenően küldöncöket vetettek be, még nagyobb távolságokra is.

Ezek a körülmények nem tüntetik föl teljesen hihetetlennek, hogy a kihallgatott hadosztálytiszték és a hadosztályparancsnok legalábbis eleinte semmit sem tudtak a cservenkai történekekről. Mindenesetre nem derültek ki közelebbi fogódzópontok arra vonatkozóan, hogy a hadosztályvezetés parancsot adott volna foglyok megölésére vagy ezt eltúrte volna.

Ez vonatkozik az ezredvezetésre is. Az akkori ezredparancsnok,

Karl-Friedrich Dehnen (őrnagy)

szintén tagadta, hogy kihallgatása (1964.09.05.) előtt valaha is hallott volna valamit zsidók tömeges cservenkai kivégzéséről. Határozottan tudott emlékezni arra, hogy a kérdéses időpontban az ezredtörzs már nem Újszivácon állomásozott, hanem már áthelyezték Bezdánra a Dunához, hogy ott előkészítse az ezred átkelését a Dunán.

Dehnen arra is emlékezett, hogy a hadosztálytól írásos visszavonulási parancsot kapott, amelyet küldöncök által továbbadott az ezred három zászlóaljának. Ebben az időpontban már megtették az előkészületeket az elhelyezésre.

Dehnen azt állította, hogy még arról sem tudott semmit, hogy Cservenkára megérkezett, és ott tartózkodott egy ilyen nagy menetszlop. Ezt a kb. 4.000 kiképzetlen népi németből fölállított ezredben uralkodó nyomorúságos viszonyokkal magyarázza, mondván, hogy ott még nem lehetett felelős vezetésről beszélni. Ahogyan már a hadosztálytiszték is, Dehnen is utal arra, hogy sem a szükséges tisztek, sem a szükséges vezetési eszközök, mint rádió és távbeszélő nem voltak meg. A parancsokat szinte kizárólag lovas küldöncökkel továbbították.

Dehnen feltételezte, hogy azok, akik ezt a jogtalanságot elkövették, rövidzárlat következtében váltak gyilkosokká, amikor el kellett hagyniuk 200 éve megörökölt hazájukat. Ezzel az 1. zászlóalj népi német tagjaira utal. Figyelemre méltó, hogy Dehnen azt is megemlíti, hogy az adott viszonyok között nem tudta volna megakadályozni a zsidók meggyilkolását.

Noha Dehnen visszautasított minden szemrehányást azzal kapcsolatban, hogy — legalábbis — tudott vagy később tudomást szerzett a dologról, kihallgatása után megmarad a gyanú, hogy nem pusztán feltételezést, hanem tényállást fogalmazott

meg. Ez mindenesetre arra utalna, hogy a foglyok megölését a legalsó szinten határozták el és hajtották végre.

Ha követjük a foglyok útját Borból Cservenkára, akkor kiderül, hogy nyilvánvalóan nem létezett menetterv. Ahogyan a Borból való elindulást az egymást érő események szabták meg, ugyanúgy a Dél-Magyarországra való visszamenetelést is a naponta változó fronthelyzet határozta meg. Amikor a Vörös Hadsereg előretört a Tiszához, a magyar kíséret parancsnoksága elhatározta, hogy a továbbiakban immár nyugat felé, a Bácskán keresztül, Cservenka érintésével menetelnek északnak [észak-nyugatra].

Ezek a körülmények végül mégiscsak hihetővé teszik, hogy a katonai vezetésnek ebben a térségben nem volt tudomása ennek a fogoly-menetoszlopnak a közeledéséről, ha egyáltalán lehet egységes katonai vezetésről beszélni.

Mindenesetre Fogy, aki zászlóaljparancsnok-helyettesként és afféle helyi parancsnokként működött Cservenkán, azt közölte, hogy Dr. Weismann hadosztályfőhadnagy bejelentette nála a foglyok küszöbön álló megérkezését. Ez azonban nem megbízható kijelentés. Fogy leírásai számos ponton messzemenően valószínűtlennek, ha nem éppen a fantázia szüleményének bizonyultak. A Fogy eme kijelentése iránti kétséget megerősíti, hogy más helyen azt állítja, hiába kísérelte meg „különleges eseményként” jelenteni fölfelé a zsidók érkezését.

A kétségeket nem oszlatja el az, hogy Fogy tudott a foglyok küszöbön álló megérkezéséről, sőt elébe lovagolt a menetoszlopnak. Nagyon is lehetséges, sőt valószínű, hogy vagy nem hivatalosan, vagy a magyar kísérőcsapat egy előreküldött tagja által — aki szállás előkészítését kérte, — tudomást szerzett a menetoszlop küszöbön álló megérkezéséről.

A kivégzések befejezésének és az eltávozásnak a körülményei is kétséget ébresztenek arra nézve, hogy ez az akció a felettes katonai vezetés parancsára történt. A kivégzések 23.00 óra tájban kezdődtek. Állítólag kevéssel korábban, 22.30 felé érkezett meg a parancs Cservenka kiürítésére. A kivégzéseket annyira időben fejezték be korán reggel, hogy a túlélő foglyok az egységekkel együtt el tudtak vonulni Cservenkáról. Ezek az időbeli körülmények arra engednek következtetni, hogy a visszavonulás előtt még meg akartak szabadulni a foglyoktól. Feltűnő, hogy a mézárilást akkor fejezték be, amikor az egységeknek el kellett vonulniuk. Ez döntően az ellen szól, hogy a megsemmisítési akcióval egy nem helybeli parancsot hajtottak végre. Máskülönbem nem lett volna akadálya annak, hogy a mindenkire vonatkozó elindulástól eltérően egy kirendelt különítmény folytassa az akciót, majd a megbízás teljesítése után a többiek után menjen. Fogy kétes közlésén kívül csupán egyetlen utalás volt arra, hogy létezhetett egy „főnről” jött parancs. Az akkor cservenkai evangélikus lelkész, Johannes Albrecht azt kö-

zölte, hogy a kérdéses éjszaka hajnalán Fogy „egy szivaci előljárónak” telefonált a paplaktól, és ennek során kijelentette: „A parancs végrehajtva”. A tanú ezt a kijelentést arra lövöldözésre vonatkoztatta, amely kevéssel korábban nemult el.

Mindazonáltal egy későbbi kihallgatáson maga a tanú úgy vélte, a telefonálás és a kijelentés vonatkozhatott kizárólag Cservenka kiürítésére is. Maga Fogy tagadta ezt a paplaktól intézett telefonhívást.

Ha Albrecht tanú állításai helyesek is, azokból mégsem lehet következtetéseket levonni egy nem helybeli megsemmisítési parancsra nézve, ugyanis nincsenek adatok arra, hogy a telefonhívás összefüggésben állt a megsemmisítési akcióval.

A nyomozások eredménye alapján inkább azt kell feltételezni, hogy ez a tömeggyilkosság helyi esemény volt, amelyért kizárólag a Cservenkán állomásozó egységeket és azok tisztjeit kell felelőssé tenni.

Itt emlékeztetni kell az akkori ezredparancsnok, Dehnen nyilatkozatára (ld. főt).

Mindenesetre a nyomozások nem szolgáltatnak elégséges gyanút Lombard és Dehnen ellen arra nézve, hogy ők lettek volna a tömeggyilkosság előidézői.

b) A helyi katonai vezetés

A 31. SS-tüzérezred Cservenkán állomásozó 1. zászlóaljának parancsnoka

Josef Mailhammer (százados) volt.

A fenti megállapítások alapján őt kell fő gyanúsítottként tekinteni.

Ő azonban többszöri kihallgatása során minden gyanút elutasított magától arra vonatkozóan, hogy tudott volna a dolgokról, vagy egyenesen felelős lett volna érte. Azt állítja, hogy a kérdéses időszakban nem volt Cservenkán, hanem hadosztály-megbeszélésre utazott Bezdánba, a zászlóalj dunai átkelését készítette elő, és többé nem ment vissza Cservenkára.

Mindazonáltal a tartózkodására vonatkozó idő-adatai meglehetősen határozatlanok. August Reichelt, az ő akkori „legénye” megerősítette, hogy Mailhammerrel elhagyta Cservenkát, és Bezdánba utazott, de úgy vélte, hogy az elutazás csak 1944.10.09-én történt meg. Utolsó kihallgatásán azonban ismét kétségessé tette ezt az időmegjelölést. Mindenesetre ő is azt állítja, hogy sem a foglyok Cservenkára érkezéséről nem tudott, sem a lövéseket nem hallotta a téglagyárból.

Ténylegesen nem lehet bizonyítani, hogy Mailhammer Cservenkán tartózkodott a kérdéses időszakban.

Maga Fogy ismételten azt erősítette, hogy a kiürítés éjszakáján ismételten hiába próbálta meg elérni a zászlóaljparancsnokot. Más tanúk is azt közölték, hogy a kérdéses időben Mailhammer nem volt Cservenkán, vagy mindenesetre nem látták.

Saját állítása szerint Mailhammer csak a Bezdánál történt dunai átkelés után, hírből szerzett tudomást arról, hogy távozása után, „a következő éjszakán” Cservenkán lövöldözésre került sor, „amelyben magyarok is részt vettek”. Állítása szerint csak a háború után hallotta, hogy akkor zsidókat lőttek agyon Cservenkán. E későbbi információk alapján Mailhammer azon a véleményen van, hogy „ezek az események spontánul — a helyzet alapján — keletkeztek”.

Mailhammernek ez a kijelentése emlékeztet az egykori ezredparancsnoka, Dehnen által kinyilvánított feltételezésre (ld. fent), azokat a körülményeket illetően, amelyek között a tömeggyilkosság bekövetkezett.

Mégis megmarad a kérdés, vajon véletlen volt-e, hogy a zászlóaljparancsnok Mailhammer éppen abban az időpontban hagyta el Cservenkát, amikor a foglyok menetszlopa megérkezett oda. Nem lehetett tisztázni, vajon Mailhammer mondjuk azért hagyta-e el Cservenkát ebben a pillanatban, hogy helyettesére, Fogyra hagyja a foglyok megérkezésével keletkezett problémák megoldását.

Mindenesetre nem adódtak bizonyítékok arra, hogy Mailhammer valamiképpen felelős a foglyok megöléséért.

Távollétében az ismételten említett

Hermann Fogy (hadnagy) volt a helyettese.

Fogy volt az 1. zászlóalj törzsütegének vezetője, ezen túlmenően a zászlóaljparancsnok, Mailhammer segédtisztjeként és helyetteseként is működött. Állítását, mely szerint sem a zászlóaljparancsnok helyettese, sem a törzsüteg vezetője nem volt, hanem csupán szolgálatvezető volt Cservenkán, több tanúvallomás cáfolja. A törzsüteg tagjai egységesen azt közölték (ha ezzel kapcsolatban nyilatkoztak), hogy Fogy a törzsüteg főnöke volt. Mailhammer után Fogy volt a legidősebb és az egyetlen birodalmi német tiszt Cservenkán. Már tagja volt a 31. „Handschar” (korábban 1. horvát) Waffen-SS-hegyi hadosztálynak, amely 1944 júliusában beolvadt a „Kama” (korábban 2. horvát) Waffen-SS-hegyi hadosztályba, és aztán az 1944 nyarán újból felállított „31. Cseh és Morva” önkéntes SS-gránátos hadosztály magvát képezte. Fogy már 1944 júliusától egyetlen birodalmi német tisztként volt jelen Cservenkán. Ennél fogva jelentős pozíciót töltött be ott jóval azelőtt, hogy a hivatalos zászlóaljparancsnokot, Mailhammert kinevezték, és ő 1944. szeptember vége felé megérkezett volna Cservenkára. Ezért több tanú „Cservenka helyi parancsnokának” is nevezte őt, ami olyan funkció, amely tulajdonképpen nem létezett Cservenkán.

Hermann Fogy a fő gyanúsított.

Ellene ezért már 1964-ben nyomozási eljárást (3 Js 677/64) indítottak, és leartóztatása után előzetes bírósági vizsgálatot (VU 2+3/64) folytattak.

A megalapozott gyanú ellenére nem adódtak kielégítő bizonyítékok arra, hogy Fogy volt az a tiszt, aki Cservenkán elrendelte a zsidók megölését vagy más módon felelős lenne azért. Hermann Fogy ellen emiatt az offenburgi tartományi bíróság büntetőtanácsa 1971.08.12-i határozata alapján megszüntették a büntető eljárást. Teljes mértékben figyelembe vesszük a határozat indokait, amelyek részletesen foglalkoztak a terhelő és mentő körülményekkel és amely tartalmazza a bizonyítékok alapos értékelését.

Miközben az előzetes bírósági eljárás a „cservenkai gyilkosságok” cselekményeire korlátozódott, ebben a nyomozási eljárásban azon túlmenően meg kell vizsgálni Fogy felelősségét „a Cservenkáról Zomborba tartó menet alatt” történt fogoly-gyilkosságok ügyében is.

Fogy az utóbbi cselekmények ügyében is fő gyanúsítottnak számít.

Mailhammer zászlóaljparancsnok távollétében Fogy adta ki a menetrendelkezéseket a visszavonulásra vonatkozóan. Ténylegesen övé volt a parancsnoki hatalom a visszavonuló egységek fölött is, amelyek a velük együtt vonuló foglyokat őrizték. Tanúk azt is mondták, hogy a menetelés idején Fogy föl-le lovagolt az oszlop mentén.

Fogy tagadja, hogy felelős a visszavonulás során történt fogoly-gyilkosságokért. Azt állítja, hogy a foglyoknak az ún. híradós szakasz fiataljai általi őrzése a körülményekből adódott, s a menetoszlop végén olyan bosnyákok vonultak, akik egy idegen egységhez tartoztak. Azt állítja, hogy nem vett észre gyilkosságokat. Az állítja, hogy kizárólag a menetoszlop élén lovagolt, vagy egy kocsiban [lovaskocsiban] utazott. Ezt tanúk igazolják.

A számos terhelő adaton kívül nem adódott bizonyíték arra, hogy Fogy büntetőjogilag felelős zsidóknak a visszavonulás során történt megöléséért.

Nem bizonyítható, hogy létezett parancs a lemaradó foglyok agyonlövésére. Olyan tanúkat sem lehetett felkutatni, akik biztonsággal tudnák tanúsítani, hogy a visszavonulás során Fogy megparancsolta, támogatta vagy eltűrte volna foglyok megölését.

Ellenkezőleg, egy tanú azt közölte, hogy Fogy odaért, amikor SS-katonák néhány foglyot agyonlőttek, és Fogy rögtön leállította ezeket a kivégzéseket.

A túlélő foglyok és más tanúk által a visszavonulás során történekről adott leírások azt a következtetést teszik lehetővé, hogy a körülményekből fakadóan a kísérőcsapat vagy csatlakozó egységek egyes tagjainak spontán kihágásaira került sor.

A helyzet egészére jellemző az a mind a foglyok, mind az SS-katonák által bemutatott eset, amikor egy szembejövő motoros küldönc megállt, és géppisztollyal belelőtt a menetoszlopba, és ezzel több foglyot megölt.

c) A törzsüteg gyanúsítottjai

A foglyok cservenkai és a Zomborba tartó továbbmenetelése során történt megölésében minden Cservenkán állomásozó üteg tagjai részt vettek, de nyilvánvalóan kiemelkedő szerepet játszottak a törzsüteg tagjai.

Stefan Rießer, aki a 3. üteghez tartozott, egyik első kihallgatásán azt közölte, hogy a foglyok megérkezése után az őrzésére minden ütegnek 15–20 főt kellett átadnia a törzsütegnek. Ez arra utal, hogy az őrzés elsősorban a törzsüteg feladata volt, amely a három további üteghez tartozókat vont be támaszul.

A törzsüteghez tartozott az Alfred Müller (szakaszvezető) által vezetett ún. híradós szakasz is. Ezt a szakaszt csak 1944. október elején állították föl kb. 30 önkéntesből, akik az 1927-es és 1928-as évjárához tartoztak. Ezeket a 16–17 éves SS-katonákat, — akiknek az egységét „Junge Mannschaft”-nak¹⁶⁸ hívták, — több tanú általában úgy nevezte meg, mint akik a téglagyárban kivégezték a foglyokat, és a továbbmenetelés során is számos foglyot megöltek. Azt is mondták, hogy „a fiatalok” a visszavonulás során a zsidók óráit hordták, és alkalmilag büszkélkedtek azzal, hogy zsidókat lőttek agyon.

Bizonyított, hogy Müller (szakaszvezető) és szakasza közreműködött a foglyoknak a magyar kísérőcsapattól való átvételében, és a honvédek távozása után átvette a foglyok őrzését.

Az is bizonyított, hogy a fiatal SS-katonák e szakasza alkotta a tulajdonképpeni őrsapattot a Zombor felé tartó továbbmenetelésen. Mivel e menet során megöltek foglyokat, kézenfekvő a következtetés, hogy abban részt vettek a fiatalok.

E kollektíve súlyosan gyanúsítható szakasz vezetőjeként

Alfred Müller (szakaszvezető)

egyike a fő gyanúsítottaknak. Ezt az általános gyanút megerősíti több, mindegyikre közelebről nem pontosított szemtanúi adat, amelyek értelmében Müller felelős a zsidók megöléséért, és kiemelkedő módon részt vett azokban.

A Területi bizottság vizsgálati beszámolójában is található utalás „a cservenkai ifj. Müllerre, Müller üveges fiára”. Az áll ott, hogy Müller — biztosan Alfred

168 „Junge Mannschaft”: „fiatal legénység”.

Alfred Müller,
geb. am 13. Juli 1924 in Cservenka/Jugosl.,
wohn. in Pforzheim, Sperberweg 2.

M. war nach Beendigung seines Urlaubs im Oktober 1944 in Cservenka
der Stabsbatterie der I. Abt. des 31. SS - Art.- Reg. als Aus-
bilder zugeteilt worden.

Alfred Müller

Vernehmungsniederschrift. Landeskriminalamt Baden-Württemberg (NSG),

Tgb.-Nr.III/16-39/65. 544.

A fénykép készült: Pforzheim, 1966.11.23.

Müllerről van szó — „egyike a főbűnösöknek”. Ezt az általános kijelentést azonban nem konkretizálják közelebről.

Mindenesetre terhelő adat a maga Müller által megerősített tény, hogy Cservenka orosz megszállása után Cservenkán falragaszok útján közzétették közzétételét.

Alfred Müller tulajdonképpen nem a 31. „Cseh és Morva” SS-hadosztály Cservenkán állomásozó egységeihez tartozott, hanem a 18. „Horst Wessel” páncélos-gránátos hadosztály¹⁶⁹ tagja volt. Lakóhelyén, Cservenkán töltött 1944 szeptemberi szabadsága idején belebonyolódott a visszavonulás zavaiba, és a Cservenkán állomásozó 31. SS-hadosztály 1. zászlóaljához irányították. A törzs-ütegbe osztották be, és az ún. híradós szakasz kiképzőjeként alkalmazták. Mindössze néhány nappal szakaszvezetői kinevezése után érkeztek meg a foglyok Cservenkára.

A[lfred] Müller maga közölte, hogy szakaszát a foglyok őrzésével bízták meg. Elismerte, hogy UvD altisztként (szolgálatot teljesítő altisztként) működött, amikor egy általa nem ismert, magasabb SS-tiszt vezetésével egy fegyveres különítmény vonult be a téglagyárba. Amikor hamarosan lövéseket hallott, partizántámadásra gondolt, és részt vett a szomszédos terület átvizsgálásában. Visszatérve tudta meg, hogy foglyokat lőttek agyon.

Müller tagadja, hogy bármilyen módon részt vett volna a kivégzésekben. Azon szemrehányásokat, hogy tanúk látták őt a gödörnél, visszautasította, és kijelentette, hogy a téglagyárban tartózkodó más SS-katonákhoz hasonlóan kíváncsiságból közeledett a kivégzés helyéhez, és egy darabig figyelte az eseményeket.

Ezek az állítások semmiképp sem meggyőzőek, de cáfolni sem lehet őket. Nem találtunk olyan tanúkat, akik rábizonyíthatnák Müllerre, hogy foglyokat ölt meg vagy parancsot adott megölésükre.

Ez a Zomborba való menetelés történéseire is vonatkozik.

Azok az egykori SS-tagok, akik terhelő adatokat közöltek magukra nézve (Daffe, Boos, Boulanger, ld. lent) többszöri kihallgatás ellenére egyetlen parancskiadó személyt sem szolgáltattak ki, hanem azt állították, hogy azokat nem ismerték. Alfred Müllerre sem tettek terhelő vallomást.

Lehetséges, hogy a cservenkai téglagyárban a híradós szakasznak még a felét sem vetették be. Azt sem lehetett tisztázni, mennyi ideig volt ott bevetve ez a szakasz.

169 18. „Horst Wessel” SS-önkéntes páncélgránátos-hadosztály (18. SS-Freiwilligen-Panzer-Granadier-Division „Horst Wessel”). Lásd: *Kovács-Számvéber*, 2001. 323–336.

Ennek az egységnek egyes tagjai azt mondták, hogy csupán 10 főt választottak ki a téglagyárhoz. Karl Müller¹⁷⁰ tanú megerősíti, hogy látta, amint Alfred Müller kb. 10 fiatal SS-katonával bevonult a téglagyárba. A híradós szakasz többi tagja ez idő alatt állítólag szállásán maradt, vagy különböző cservenkai feladatokra osztották be őket.

Ezért pusztán a tényleges adottságok alapján nem cáfolható, ha az ún. híradós szakasz legtöbb kinyomozott tagja azt állítja, hogy egyáltalán nem, vagy legálábbis a kérdéses időpontban nem vetették be őket a téglagyárban.

E szakasznak csupán négy egykori tagja ismerte el, hogy foglyokat őrzött a téglagyárban, mégpedig:

Jakob Maurer¹⁷¹

Georg Stengel¹⁷²

Karl Straub¹⁷³

Heinrich Wegehingel.

Maurer azonban azt állítja, hogy csak a téglagyári kivégzések után állították őrségbe. Az volt a feladata, hogy a téglagyárból való elvonuláskor őrizze a foglyokat. Közlése szerint sem a gödröt nem látta, sem halott foglyokat a gödörben.

Stengel azt közölte, hogy csak 1944.10.07-én délelőtt vetették be őrszemként a téglagyárban. Úgy véli, hogy a kivégzések éjszakáján egyáltalán csak kb. 3–5 bajtársa volt a téglagyárban Müller szakaszvezetővel.

Straub azt közölte, hogy csak 1944.10.07-én délután vetették be a foglyok őrzésére, s a sötétség beállta után a törzsüteg idősebb bajtársai váltották föl a szakaszt, amely visszavonult a szállására. Csupán Müller szakaszvezető maradt hátra a téglagyárban.

Wegehingel saját állítása szerint szintén csak a törzsüteg idősebb tagjai által sötétedéskor történt leváltásig állt őrt a téglagyárban.

170 Karl Müller [Müller Károly] (Cservenka, 1916.08.28.–?) a Waffen-SS tagja, kőműves. A München közelében lévő Rosenheim lakosa. A nyomozati anyagból több helyen is kiderül, hogy a potenciális elkövetői körrel a hatóság rendelkezett fényképekkel. A nyomozati anyagban azonban kizárólag Alfred Müller fényképe lelhető fel.

171 Jakob Maure (Cservenka, 1937.11.27.–?) a Waffen-SS tagja. A Farnkfurt környékén lévő Grebenau lakosa.

172 Georg Stengel (Cservenka, 1927.08.26.–?) a Waffen-SS tagja, művezető. A Konstanz környékén lévő Singen lakosa.

173 Karl Straub (Cservenka, 1927.12.15.–?) a Waffen-SS tagja. A Herrenberg közeli Kuppingen város lakosa.

Ezeket a vallomásokat nem lehet megcáfolni. Nem kerültek elő bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy az ún. híradós szakasz említett és egyéb főlkutatott tagjai gyilkosságokat hajtottak végre a téglagyárban.

Az sem bizonyítható, hogy Alfred Müller szakaszának ezek vagy más tagjai foglyokat öltek meg a Zomborba tartó menet során. A foglyokat nem kizárólag e szakasz fiatal SS-katonái őrizték. A menetoszlop végén, ahol állítólag megölték a lemaradó foglyokat, biztosan más SS-egységek tagjai, muzulmánok és talán nem is az 1. zászlóaljhoz tartozó katonák meneteltek.

Mindamellet megmarad a gyanú, hogy az ún. híradós szakasz tagjai részt vettek foglyok megölésében a visszavonulás során. Erre nézve van egy tanúvallomás. Robert Burger,¹⁷⁴ aki maga is a híradós szakaszhoz tartozott, tanúsította, hogy megfigyelte, amint szakaszbeli bajtársai megölték a foglyok egy csoportját Szivác és Kerény között.

Ez a leírás nyilvánvalóan 35–40 fogolynak a „Kerneier Hutter”-nél történt megölésére vonatkozik. A tanú azonban azt állítja, hogy nem ismerte föl a „bajtársakat”, vagy legalábbis már nem tud visszaemlékezni rájuk.

Föl lehetett kutatni a törzsüteg további tagjait is, akiket a téglagyárban vetettek be:

Franz Dorth

Karl Müller

Johann Schütz

Adam Steinmetz¹⁷⁵

Josef Daffe.

Dorth elismerte, hogy a kivégzések idején 15–20 SS-katonával együtt őrségben állt a téglagyárnál. A téglagyár udvarán kívül állt, és látta, ahogyan három SS-katona, akiket állítólag nem ismert közelebbről, csoportosan és szabályos időközben foglyokat vezetett ki a téglagyárból, és a téglagyár mentén az északi kapun keresztül az agyaggödörkhöz vezette őket, ahonnan lövéseket lehetett hallani.

Dorth egzaktul írta le azt az utat, amelyen a foglyok a téglagyár déli részén lévő szállásuktól az északi részen lévő gödörhöz megtettek. Tagadja, hogy részt vett a foglyok megölésében.

174 Robert Burger (Cservenka, 1927.08.20.–?) a Waffen-SS tagja. A München közelében lévő Abling lakosa.

175 Adam Steinmetz [Steinmetz Ádám] (Cservenka, 1900.12.09.–?) Waffen-SS tagja. Lindai lakos.

K[arl] Müller szintén tagadja, hogy részese lett volna a foglyok kivégzésének. Azt közölte, hogy 1944.10.07-én azt a parancsot kapta, hogy a téglagyárnál álljon őrt. Őrsége idején látta, hogyan vezetik a foglyokat a téglagyár északi részéhez, ahonnan szabályos közőkben lövéssorozatokat lehetett hallani. Müller a kivégzés helyét is közvetlen közléről látta. Azt állítja, hogy a kivégzések befejezése után és az elvonulás előtt kíváncsiságból ment a gödörhöz. Ott látta — a véleménye szerint — közvetlen közléről agyonlőtt foglyok egymásra rétegzett hulláit.

Schütz azt közölte, hogy a foglyok téglagyári őrizetere osztották be. Őrszolgálat alatt lövéseket hallott, és egyik bajtársától megtudta, hogy zsidókat végeznek ki. A gyilkosságokban való részvételét tagadja.

Steinmetz azt állítja, hogy a kiürítés előtt éjszakán a téglagyár közelében fekvő löszraktárt őrizte. Hallotta a lövéseket, és feltételezte, hogy a zsidókat végzik ki. Ha Steinmetz a törzsüteghez tartozott, ami nem egészen biztos, akkor állítása kétséges, mert a nyomozások szerint kizárólag az 1. üteg tagjai foglalkoztak a két löszraktár őrzésével. Ezért fennáll a gyanú, hogy Steinmetz el akarja leplezni, hogy a téglagyárnál vetették be, ám ez nem bizonyítható.

Daffe az egyetlen, aki elismerte, hogy átmenetileg a kivégzőosztaghoz tartozott. Bevallotta, hogy a törzsüteg egy számára nem ismert alparancsnokától kapta a parancsot, hogy a gödörnél foglyokat lőjön agyon. Valentin Falkensteinnel együtt (aki most feltehetően az USA-ban él) kb. 23-tól 24 óráig tartózkodott a gödörnél. Ez idő alatt állítása szerint kb. 5–6 alkalommal „lőtt lefelé a gödörbe”, és 2 kézigránátot dobott a gödörbe, amelyek fel is robbantak. Daffe kijelentette, azért követte a zsidók megölésére vonatkozó parancsot, mivel félt, hogy ellenkező esetben megbüntetik parancsmegtagadásért.

Noha Daffe súlyosan terhelő vallomást tett önmagára vonatkozóan, ismételtel bizonygatta, hogy sem parancsadókat, sem tettetársakat nem ismer.

A törzsüteg tagjait a tovább menetelés során is bevetették a foglyok őrzőiként. Ezzel kapcsolatban azonban a nyomozások nem tartalmaztak utalást azon meghatározott személyekre nézve, akik részt vettek a visszavonulás alkalmával bekövetkezett gyilkosságokban.

Ezért eredményként azt kell megállapítani, hogy — eltekintve Josef Daffétól, — a törzsüteg kinyomozott tagjainak egyikére sem lehet rábizonyítani, hogy aktívan hozzájárultak foglyok megöléséhez. Ha Dorth, K[arl] Müller és Schütz be is vallotta, hogy a téglagyári kivégzések idején őrségben volt, hiányzik a bizonyítéka annak, hogy aktívan részt vettek a gyilkosságokban. Nem lehet cáfolni, hogy nem önként jelentkeztek erre a feladatra, és hogy őrhelyükről még csak nem is látták a gödörnél zajló folyamatokat, csupán a lövéseket hallották. Ezért nem

lehet cáfolni, hogy az őrszolgálatot nem érezték a [tömeggyilkossághoz vezető] folyamatok támogatásának, és nem akarták azokat.

d) A többi üteg gyanúsítottjai

A többi cservenkai üteg szintén kiállított osztagokat a téglagyár számára. Ezekből az osztagokból rekrutálódtak a gyilkosságokban aktívan résztvevő SS-katonák. Az 1. üteg is kiállított egy ilyen különítményt, jóllehet ennek az ütegnek azon a napon, amelyen a foglyok Cservenkára értek, kb. 40 fős riadóegységet kellett elhelyezni a Tiszához, Marras ütegpáncsnok vezetésével. Ezen kívül az üteg adta legalább az őrség egy részét valamint a kb. 500 fogolyból álló menetoszlophoz Alija Sentesici alparancsokat, amely a kivégzések előtt elvonult.

Nem lehetett tisztázni, hogy Marras távollétében melyik alparancsnok vezette az üteget. Lehetséges, hogy

Josef Schwendt,¹⁷⁶

aki az üteg szolgálatvezetőjeként működött. Ő maga tagadta ezt. Azt is vitatta, hogy az események éjszakáján a téglagyárban volt.

Nem lehetett olyan tanút kinyomozni sem, aki a foglyok kivégzésekor Schewndtet látta volna a téglagyárban.

Az üteg egyéb kinyomozott tagjai is kivétel nélkül tagadták, hogy a téglagyárban voltak vagy ott őrt álltak. Állításuk szerint kizárólag a — téglagyár közelében fekvő — lőszerraktár őrzése volt a feladatuk.

Ténylegesen nincs olyan tanú, aki a büntett éjszakáján a téglagyárban látta volna az 1. üteg valamelyik név szerint ismert tagját.

Bizonyított, hogy az 1. üteghöz tartozók részt vettek a foglyok őrzésében a Zomborba tartó menetelés során is. Az időnkint a menetoszlop végén menetelő muzulmánok, akiket a zsidó tanúk különösen kegyetlenként jellemeztek, feltehetően az 1. üteg tagjai voltak, mert muzulmánok kizárólag az 1. üteghöz tartoztak.

Mindazonáltal nem lehetett bizonyítékot találni arra, hogy az üteghöz tartozók aktívan részt vettek foglyok megölésében a menet során, és ha igen, kik voltak azok.

A 2. üteg különítményét állítólag az üteg szolgálatvezetője,
Stefan Pfeifer (szakaszvezető)

176 Jozef Schwendt (Apatin, 1922.05.19.–?) a Waffen-SS tagja, szolgálatvezető, asztalos. A Landau közelében lévő Jockgrin lakosa.

állította össze. Pfeifer ebben az időben feltehetően ütegparancsnok-helyettesként működött, mivel az üteg tulajdonképpeni főnöke, Petschel „alkalmatlannak” bizonyult.

Stefan Pfeifert tanúk látták a büntett éjszakáján a téglagyárban. A tanúk szerint aktívan részt vett a kivégzésekben és kivégzési parancsokat adott.

Pfeifert nem lehetett fölkeresni. Állítólag elesett a háború végén. Közelebbi személyi adatai nem ismeretesek.

Ki lehetett nyomozni a 2. üteg több olyan tagját, aki vagy bevallotta, vagy mások vallomása alapján gyanúsítható azzal, hogy a büntett éjszakáján a téglagyárban volt:

Kaspar Boos

Johann Boulanger

Adam Patzek¹⁷⁷

Nikolaus Stampfer

Josef Richter.

Boos azt közölte, hogy a büntett éjszakáján Stefan Pfeifer (szakaszvezető) téglagyári őrségre osztotta be Adam Wernyvel¹⁷⁸ és egy bizonyos Paul Hügllel [fon]. A lovon haladó Pfeifer mögött vonultak a téglagyárhoz. Egy gödör szélén kellett fölállniuk, aztán Pfeifer a gödörhöz hívta őt, pisztolyt adott neki és felszólította, hogy minden előtte elhaladó zsidót lőjön tarkón. Ő azonban vonakodott ezt megtenni, mire Pfeifer nehézség nélkül visszaküldte, és helyette Wernyt és Hügllel rendelte oda.

Nem lehet cáfolni, hogy Boos sikeresen vonakodott a foglyokra löni. Ha állítása helyes, akkor következmények nélküli vonakodásával Boos azt demonstrálja, hogy nem állt fönn parancs-végrehajtási kötelezettség. A Boos által megnevezett Werny SS-katona 1969.02.04-én meghalt. 1967.12.12-i kihallgatásán, amelyen eléje tárták Boos állításait is, „hazugsággal” vádolta Boost, és csupán annyit ismert el, hogy őrségben volt a téglagyárnál.

A szintén Boos által megnevezett Paul Hügllel [fon] nem lehetett fölkeresni. Közelebbi személyes adatai nem ismeretesek. Körözésre utaló jelek nincsenek.

Boulanger elismerte, hogy Pfeifer (szakaszvezető) olyan különítménybe osztotta be, amely foglyokat hozott a körkemencéből, és a gödörhöz vezette őket.

177 Adam Patzek (Patzek/Patzeck) (Szilberek, 1907.09.16.–?) a Waffen-SS tagja, segédmunkás. A Frankfurt környéki Langen lakosa.

178 Adam Werny [Werny Ádám] (Szilberek, 1906.07.17.–Németország, 1969.02.04.) a Waffen-SS tagja. Stuttgarti lakos.

Ő a zsidók egyik csoportját vezette a gödörhöz, ahol más SS-katonák vették át őket, és a gödör peremén kettesével agyonlőtték őket.

Boulanger tagadta, hogy ő maga foglyokra lőtt. Az állítja, hogy csak egy alkalommal vezetett foglyokat a gödörhöz. Amikor ott észrevette a kivégzést, „eliszkolt”, és utána a lőszerraktár egyik őrcsapatába osztották be.

Nem lehet bizonyítani, hogy Boulanger egynél többször vezetett zsidókat a körkemencékből a gödörhöz. Az sem bizonyítható, hogy ezt a menetet annak tudatában vezette, hogy ezeket a foglyokat ott kivégzik. Nem cáfolható az az állítása, hogy rögtön visszavonult, amikor megérkezett a gödörhöz, és át tudta tekinteni a fejleményeket. Ezért nem lehet bizonyítani, hogy Boulanger lehetővé akarta tenni vagy támogatni akarta a zsidók megölését.

Boulanger azt közölte, hogy az üteghez tartozó Patzek, Stampfer, Richter¹⁷⁹ és Schiefer szintén vezetett foglyokat a körkemencékből a gödörhöz.

Mathias Schiefert [fon] és Georg Schuyt¹⁸⁰ [fon] nem lehetett felkutatni. Személyi adataik ismeretlenek. Körözésükre nincsenek adatok.

Patzek azt állította, hogy a szóban forgó cselekmények idején az 1. üteg egy részével frontbevetésen volt a Tiszánál. Adatai pontatlanok és ellentmondások voltak, valamint megalapozzák a kétséget az iránt, hogy egyáltalán az 1. zászlóalj 3. ütegéhez tartozott-e, és azonos-e a Boulanger által megnevezett „Pazek”-kel.

Amikor szembesítették Boulanger állításaival, azokat, mint hamis állításokat visszautasította. Olyan tanúk, akik megerősíthetik a Boulanger-re nézve terhelő adatokat, nincsenek. Ezért nem lehet kizárni, hogy személyek fölcsereléséről van szó.

Stampfer szintén vitatta, hogy az adott éjszakán Boulanger-val együtt volt a téglagyárban. Azt mondta, hogy csupán egy alkalommal állt őrségben Boulanger-val, egy lőszerraktárnál. Ezen az éjszakán lövéseket is hallott. Boulanger adatait hamisnak nevezte. Ahogyan már Patzek esetében, itt is fölvetődik a kérdés, hogy Boulanger például tévedett. Feltűnő, hogy Patzek és Stampfer egyaránt azt állítja, hogy a kérdéses időben egy lőszerraktárnál volt őrségben. Boulanger is azt állítja, hogy miután „eliszkolt” a téglagyárból, egy lőszerraktárnál volt őrszem. Ha

179 Josef Richter [Richter Josef] (Szilberek, 1905.08.13.–?) a Waffen-SS tagja, segédmunkás. A München környéki Fürstfeldbruck lakosa.

180 Georg Schuy (Szilberek, 1907.07.03.–?) a Waffen-SS tagja. A Nürnberg környéki Stein lakosa. A nyomozati anyagban nem csak az adatai, de a pontos lakcíme is szerepel, mivel az idézésének eleget téve, 1968.01.10-én megjelent pforzheimi kihallgatáson. Zeugenvernehmung. Bayerische Landpolizei. LP-Station Altötting. Pforzheim, 10.01.1968. B 162/4083. Marsch von Juden von Bor nach Baja. 1175.

Boulanger, Patzek és Stampfer valamikor a büntett éjszakáján együtt volt őrségben a löszerraktárnál, akkor ez tisztázhatna egy tévedést, valamint a személyek fölcserélését a téglagyárban bevetett bajtársakat illetően. Mindenesetre nincsenek bizonyítékok Stampfer ellen. Még ha feltételeznénk is Boulanger állításainak helyességét, önmagukban nem lennének elégségesek ahhoz, hogy Stampferre rábizonyítsuk a szándékos közreműködést a foglyok megölésében.

Stampfer egy másik összefüggésben, egy névtelen bejelentés nyomán keveredett annak gyanújába, hogy megölt egy zsidót. Ez az írás 1960.05.03-án érkezett be a müncheni büntügyi rendőrséghez és azt állította, hogy bizonyos Nikolaus Deutschle zsidókat gyilkolt meg továbbá bizonyos Nikolaus Stampfert (aki vonakodott együtt működni) arra kényszerített, hogy megöljön egy zsidót. Az ennek nyomán a traunsteini államügyészség által Deutschle és Stampfer ellen megindított nyomozást bizonyítékok hiányában megszüntették.

Richter szintén visszautasította Boulanger állításait. Azt állítja, hogy a kérdéses éjszakán egy löszerraktár őrizetére osztották be és onnan lövéseket is hallott. Richtert a Fogy/Rießler előzetes vizsgálati ügyben is kihallgatta a vizsgálóbíró. Akkor azt is közölte, hogy Pfeifer (szakaszvezető) megjelent a löszerraktárnál, és felszólította őt és egy számára ismeretlen bajtársát, vonuljanak a téglagyárhoz. Odaérve Pfeifer azt a parancsot adta neki, hogy „vegyen részt kivégzésekben”. Ő azonban vonakodott, erre Pfeifer elvette a fegyverét és visszaküldte a löszerraktár őrzésére.

Richter ezzel a Boulanger által megvádolt bajtársak közül egyedülként erősíti meg azt, hogy a szóban forgó éjszakán a téglagyárban tartózkodott. Vallomása, amely szerint sikerrel vonakodott együtt működni a kivégzésekben, nem cáfolható. Ez a vallomás is megerősíthetné, hogy nem állt fenn parancs végrehajtására vonatkozó kötelezettség.

A nyomozások nem eredményeztek közelebbi fogódzópontokat arra nézve, hogy ennek az ütegnek a tagjai aktívan részt vettek-e foglyok megölésében a Zomborba tartó menetelés során, és ha igen, kik voltak azok.

A 3. üteg is kiállított egy osztagot a téglagyár részére. Stefan Rießler korábbi állításai szerint ez a különítmény

August Reitenbach (szakaszvezető),
a csapat vezetőjének parancsnoksága alatt állt.

Őt felkutatták és többszörösen kihallgatták. Reitenbach elismerte, hogy a törzsüteg főnökének parancsára a saját ütegének kb. 10 emberével a téglagyárhoz vonult, hogy ott őrt álljanak. Mivel azonban emberei elégtelenül voltak felfegyverezve, egy másik, név szerint nem ismert SS-tiszt ismét elküldte őket. Ezek az állítások nem meggyőzőek, de nem lehet megcáfolni őket.

Rießler a korábbi kihallgatásokon azt is közölte, hogy Reitenbach önkénteseket keresett, és megkérdezte őket, ki kész arra, hogy „élő alakokra lőjön”.

A későbbi kihallgatásokon aztán Rießler jelentősen enyhítette terhelő adatait, és kijelentette, hogy előrehaladott öregkori betegsége miatt már nem tud biztosan visszaemlékezni az akkori eseményekre. Amikor eléje tettek egy fényképet Reitenbachról az akkori időkből, Rießler kijelentette, hogy nem tudja azonosítani Reitenbachot.

Reitenbach elleni egyéb terhelő vallomás nem áll rendelkezésre. Rießler kijelentései által nem lehet rábizonyítani Reitenbachra — főként hogy Rießler sem állította ezt soha —, hogy aktívan részt vett foglyok megölésében.

Stefan Rießler

elismerte, hogy a foglyok kivégzésének idején őrt állt a téglagyár előtt. Ellene és Hermann Fogy ellen indult a 3 JS 677/64 sz. nyomozati eljárás és a VU 2+3/64 sz. előzetes bírósági vizsgálat. Az Offenburgi tartományi bíróság büntetőtanácsának 1971.08.12-i határozata alapján, Rießler ellen is megszüntették a büntető eljárást. Ezt a határozatot teljes egészében figyelembe vesszük.

Más ütegtagokat, akik a foglyok kivégzésének éjszakáján a téglagyárban vagy környékén tartózkodhattak, nem sikerült felkutatni.

Biztos, hogy a 3. üteg tagjait is bevetették a foglyok őrzésére a Zomborba tartó menetelés során, de már nem lehetett kideríteni, hogy voltak-e köztük olyanok, akik megölték foglyokat vagy részt vettek a megölésükben, továbbá ha igen, kik voltak azok.

e) Egyéb gyanúsítottak

A nyomozások eredményeként nem lehet ugyan kizárni, hogy más, közelebbről nem ismert egységek is részt vettek a foglyok megölésében, de erre nézve nem adódtak biztos fogódzópontok.

Bár egyes tanúk azt állították, hogy magyar katonák meghatározó módon részt vettek a foglyok téglagyári kivégzésében, konkrétabb adatokat azonban egyetlen esetben sem lehetett megtudni.

Biztos, hogy a honvéd-kísérőcsapat, amely Cservenkára vezette a foglyok menetszlopát, a foglyoknak az SS általi átvétele után nem vonult el, hanem továbbra is a téglagyárban maradt. E magyar kísérőcsapat név szerint ismert tagjai (Szabó őrmester, Molnár András őrmester, Surányi zászlós, Boldizsár, Kurucki

katoná),¹⁸¹ kivégzésük előtt felszólítottak egyes foglyokat, hogy adják le nekik értéktárgyaikat, és akikről szökést feltételeztek, azokat agyonlövással fenyegették. A kísérocspat néhány tagja állítólag ott állt a gödörnél is, és nézte a mézárálást. Honvéd-katonák nyilvánvalóan jelen voltak a téglagyárban a tömeggyilkosság befejeződése után is. Túlélők arról számoltak be, hogy egy magyar tiszt felszólította őket: a lehető leggyorsabban hagyják el a gödröt, nehogy visszatérő SS-katonák kezébe essenek. Továbbá arról is beszámoltak, hogy egy honvédtiszt egy súlyosan megsebesült zsidó kérésére megadta a „kegyelemlövést”.

Figyelemre méltó, hogy Marányi ezredes [alezredes], aki a magyar kísérocspat parancsnoka volt a foglyok bori gyűjtőtáborában, Szentkirályszabadján ismét jelen volt, és ott foglyokat öletett meg.¹⁸² Az egykori fogoly, Nagy által írt, „Egy bakancs” című cikk szerint Marányi már a zombori visszavonuláskor föltűnt, és megfigyelt egy kivégzést.

Ezen túlmenően nem állnak rendelkezésre megbízható vallomások arról, hogy magyar katonai egységek részt vettek foglyok megölésében a cservenkai téglagyárban.¹⁸³

Többször is feltételezték, hogy ismeretlen német egységek — amelyek dél felől közeledtek, és belebotlottak a foglyok menetoszlopába — részt vettek a foglyok megölésében.

Fogy úgy vélte, hogy a kérdéses éjszakán valószínűleg „valakinek dél felől kellett parancsot adnia”. Való igaz, hogy akkoriban még tevékenykedtek katonai egységek Cservenkától délre. Fogy leírásának helyességét illetően azonban semmilyen fogódzópontot nem találtunk.

Tisztázatlan marad az is, hogy az egykori bosnyák vagy horvát egységek milyen mértékben működtek közre a foglyok cservenkai megölésében és a Zombor felé tartó menetelés során. Ezeket az egykor bosnyák vagy horvát egységeket állítólag beolvastották a 31. „Cseh és Morva” SS-hadosztályba. Ezeket az idegen országokból való egységeket a 31. SS-tüzérezred 1. zászlóaljánál az 1. ütegben

181 A korábban már említett Barla Szabó Zoltánon kívül azonosítható Surányi Boldizsár őrzető, bori keretlegény valamint Puruczki [Purucski/Purucki] Pál (a. n. Kamenyi Mária; Őrszállás, 1921.03. 29.–?) honvéd, bori keretlegény, aki Dániában esett angol fogságba.

182 Ez nem felel meg a valóságnak: lásd korábbi lábjegyzet.

183 A magyar keret a tömeggyilkosságban nem vett részt. A keret néhány tagja a tömeggyilkosság előtt és után fosztogatta az élő és halott munkaszolgálatosokat, továbbá a tömeggyilkosság után életben maradtak közül többeket meggyilkolt. Lásd: *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság*. Uo. <http://zsido.com/fejezetek/a-teglagyarban-maradtak-helyzete-utolsó-letöltés-2015.10.19>.

fogták össze a bosnyák Zvonimir Marras parancsnoksága alatt. Az 1. üteg e ki-képzett bosnyák katonáit Marras ütegparancsnok vezetésével, röviddel a foglyok megérkezése után a frontra, bevetésre helyezték át a Tiszához. Ennek ellenére állítólag visszamaradtak Cservenkán bizonyos muzulmán csapatrészek. Tanúk beszámolnak egy ún. „teherhordó állatokkal rendelkező rajról”, amely muzulmán tisztek parancsnoksága alatt állt. Ebben az összefüggésben Alija Sentescit és egy bizonyos Ibrahim Ibrahimovicsot, ill. Mihailovicsot neveztek meg. Alfred Müller említett egy Jankovics [fon] nevű alparancsnokot is, aki a továbbmenetelés során a menetoszlop mellett lovagolt, és állandóan pisztolyával hadonászott. Más tanúk is beszámoltak erről a lovas alparancsnokról. Állításuk szerint középtermetű, sötét bőrű és fekete hajú volt. Jakob Diener¹⁸⁴ muzulmán földbirtokosként¹⁸⁵ jellemezte. Nem sikerült azonosítani és földeríteni ezt a „Jankovicsot”.

Még az sem biztos, hogy melyik csapatrészhez tartozott. A nyomozások szerint a kommunális rendvédelmi hivatalnokok és a csendőrség tagjai sem Cservenkán, sem a visszavonuláskor nem vettek részt zsidók megölésében.

A Területi bizottság vizsgálati jelentése mindazonáltal azt állítja, hogy az egykori községi rendőr, „Heinrich Kuhn” 1944.10.08-án szolgálati pisztolyával agyonlőtt egy szökött zsidót. A nevezettet sikerült kinyomozni. Valószínűleg

Wilhelm Kuhnról¹⁸⁶

van szó, aki 1943 októberéig községi rendőr volt Cservenkán és utána az egyik községi (a „dobos”-nak vagy kisbírónak is nevezett) hivatalt töltötte be. 1944 szeptemberében bevonult, és a törzsüteghez osztották be. Kuhn azt közölte, hogy szolgálati pisztolyát előzőleg le kellett adnia a községi rendőrségnek.

Kuhn tagadja, hogy Cservenkán lelőtt egy szökött zsidót vagy bármilyen módon részt vett volna foglyok megölésében. Azt mondja, hogy a málhacsapathoz tartozott és nem került érintkezésbe ezekkel az ügyekkel.

A vizsgálati beszámoló tovább nem részletezett állításán kívül, amelyre nézve egyetlen tanút sem adnak meg, nem merültek föl Kuhn terhére szóló bizonyítékok.

A községi rendőrőrs korábbi vezetője,
Philipp Scherer

184 Jakob Diener [Diener Jakob] (Cservenka, 1927.11.17.–?) szabó. Regensburg közelében lévő Neutraubling lakosa.

185 A szövegben az „Oberjunker” megnevezés szerepel, ami földbirtokost, úrfit esetleg nemesi jelent.

186 Wilhelm Kuhn (Cservenka, 1903.04.04.–?) cservenkai rendőr, kisbíró, a Waffen-SS tagja. A Dachau melletti Günding lakosa.

is gyanúba keveredett, hogy Cservenkán döntő módon részt vett zsidók kivégzésében. Cservenka utolsó katolikus plébánosa, Peter Schröder¹⁸⁷ már 1961 márciusában, a heilbronni államügyészség egyik eljárásában (1 Js 21487/60) azt közölte, hogy a cservenkai megsemmisítési akció fő tetteze az egykori rendőr, [Philipp] Scherer volt. Schröder hallomásból tudott erről, további adatokat nem tudott megnevezni.

Az is ismeretes, és több tanú megerősíti, hogy az orosz csapatok bevonulása után az azonos vezetéknevek felcserélése miatt a korábbi őrsparancsnok, [Philipp] Scherer helyett a katolikus plébánost hurcolták el Szibériába és ott meghalt.

Philipp Scherert föl lehetett kutatni. Ő azt közölte, hogy a német-magyar csapatok bevonulása után elbocsátották az őrsparancsnokságból. Fiatalabb cservenkai lakosok rágalalmazása folytán a német SD¹⁸⁸ letartóztatta, és bezárástották a belgrádi börtönbe. A Waffen-SS-hez tartozó földijének, Paul Pfisternek¹⁸⁹ a közvetítésével 1–2 hónap után sikerült kiszabadulnia. Pfister megerősítette ezt.

[Philipp] Scherer tagadja, hogy részt vett zsidók kivégzésében. Azt állítja, hogy a kérdéses időszakban egyáltalán nem volt Cservenkán. Ezt nem lehet cáfolni, mert nem lehetett olyan tanúkat felkutatni, akik tanúsíthatnák jelenlétét vagy terhelő vallomást tennének rá. Ezért nem lehet ellentmondani Scherernek akkor sem, amikor úgy vélekedik, hogy a fordulat után valaki a megszálló orosz hatalomnak tett hamis besúgással akart egy régi számlát kiegyenlíteni. Az is furcsa és megmagyarázhatatlan, hogy az orosz megszálló hatalom cservenkai bevonulása után néhány héttel, az itt vizsgált események után és olyan időpontban, amikor a vizsgálóbizottság megkezdte munkáját, megtörténhetett [Philipp] Scherer rendőr összekeverése [Lorenz] Scherer plébánossal.¹⁹⁰ Ebből arra kell következtetni, hogy kétséges Alfred Müller körözése, valamint a Területi bizottság vizsgálati beszámolójában közölt több megállapítás helyessége.

187 Peter Schröder (Kerény, 1905.05.08.–?) Cservenka katolikus papja, plébánosa. A Frankfurt környékén lévő Darmstadt lakosa.

188 Sicherdienst (SD): német titkoszolgálat.

189 Paul Pfister (Cservenka, 1921.11.28.–?) a Waffen-SS tagja. Tübingen közelében lévő Balinger lakosa.

190 A Záró határozatban szereplő egyházi személyek: Peter Schröder katolikus pap, plébános; Lorenz Scherer [Scherer Lőrinc] katolikus pap, plébános (Szántó Konrad egyháztörténész szerint lelkész); Johannes Albrecht evangélikus lelkész; Roland Wetter Dr. evangélikus lelkész és író; Daniel Kern református lelkész. Lorenz Scherer tehát egyházi személy, Philipp Scherer pedig rendőr.

Befejezés

Mivel a nyomozás nem kecsegtet további sikerekkel, ezennel le kell zárni az eljárást.

A vizsgálóbírónak a Fogy/Rießer előzetes vizsgálati ügy során már 1971-ben végrehajtott kihallgatásain látszott, hogy a megkérdezett személyek egyre gyakrabban és egyre erősebben hivatkoztak arra, hogy már nincsenek biztos emlékeik az 1944-es eseményekről. E tanúk közül sokan ma abban a korban vannak, amikor már az öregség okán is emlékezési nehézségekkel és tévedésekkel kell számolni. Vallomásaik bizonyító ereje csekély és egyre csökken.

Ezzel az eljárással azt a kísérletet hajtottuk végre, hogy a Fogy és Rießer elleni előzetes bírósági eljárással párhuzamosan és azzal átfedésben átfogó képet nyerjünk az akkori eseményekről, hogy ennek alapján megállapítsuk és bizonyítsuk a bűnösöket és bűnösségüket. Ez a szándék végül is csődöt mondott a büntetőjog szempontjából roppant nagy időbeli távolság, immár több mint 25 év és az ebből fakadó technikai felderítési nehézségek miatt, valamint a tanúk megmagyarázható kedvetlensége miatt, hogy ismét felidézzék emlékezetükben az akkori történéseket.

II. A Cservenkán, 1944. október 7/8-án, valamint a Zomborba tartó menetelés során történt zsidó kivégzések miatt ismeretlen tettesek ellen indított nyomozást az StPO¹⁹¹ 170. § II.¹⁹² és a I.¹⁹³ bekezdésére való tekintettel megszüntetjük, így

Gustav Lombard

Karl-Friedrich Dehnen

Josef Mailhammer

Hermann Fogy (a zombori menetet illetően)

Alfred Müller

Jakob Maurer

Georg Stengel

Karl Straub

Heinrich Wegehingel

Franz Dorth

191 Srafprozeßordnung (StPO): Büntető perrendtartás.

192 StPO 170. § II. szakasza kimondja, hogy az eljárás megszűnik „a kielégítő cselekményi gyanú hiánya” esetén.

193 StPO 170. § I. szakasza kimondja, hogy „a kielégítő cselekményi gyanú hiányának” számít a „bizonyítékok hiánya” és ez is az eljárás megszűnését vonja maga után.

Karl Müller
Johann Schütz
Adam Steinmetz
Josef Schwendt
Kaspar Boos
Johann Boulanger
Adam Patzek
Nikolaus Stampfer
Josef Richter
August Reitenbach
Wilhelm Kuhn
Philipp Scherer

személyekkel szemben, akikkel kapcsolatban korábban felmerült a bűncselekmények elkövetésének gyanúja.¹⁹⁴

III. Amennyiben a Josef Daffe elleni nyomozások megalapozzák a kezdeti gyanút foglyok meggyilkolását illetően Cservenkán, 1944. október 7/8-án, a Daffe elleni eljárást a lakhelye szerint illetékes stuttgarti államügyészségnek adjuk át.

IV. 1. Josef Daffe vallomásairól fénymásolatokat készíteni a III/2a-ból és a VU VIII, AS 1. (duplán):

2. Az Államügyészségnek

7 Stuttgart

Tárgy: Nyomozati eljárás ismeretlen tettes ellen zsidók kivégzése miatt Cservenkán, 1944.10.7/8-án és a Zomborba tartó menet során (3 Js 677/64);

Itt: Josef Daffe, szül. 1906.08.05-én, Alt-Gehr/Újvidék kerülete, lakik Rutesheim/Leonberg járás, Robert-Bosch-Str. 1.

Mellékletek:

- az 1972. 2. 21-i záró határozat és átadási határozat másolata (3 Js 677/64)
- a Tartományi Bíróság Büntetőtanácsának (Offenburg, 1971.08.12-i VU 2+3/64.) határozatának másolata
- Josef Daffe 1968.06.21-i és 1970.10.06-i vallomásainak fénymásolatai (duplán).

194 Az StPO által használt meghatározás szerint ez az ún. „kezdeti gyanú”, amely a cselekmény elkövetésének lehetőségét jelenti.

A fent említett mellékleteket azzal a kérelemmel küldjük át, hogy további intézkedés történiék Josef Daffét illetően, akire nézve itt már nincsen illetékességünk.

Utalok a másolatokban szintén átküldött 1972.02.21-i határozat II. szakaszára.

A VU 2+3/64 és a 3 Js 677/68¹⁹⁵ eljárások terjedelmes aktáit, amelyekben Daffét tanúként hallgattuk ki, igény esetén rendelkezésre fogjuk bocsátani.

3. Mellékletek a 2.-hoz.

4. Zentrale Stelle der Justizverwaltungen

714 Ludwigsburg

Schorndorfer Str. 58.

részére

Tárgy: mint fönt 2.

Mellékletek: az 1971. 2. 21-i megszüntető határozat 1 másolata

A mellékletet tudomásulvétel végett küldjük át.

5. Melléklet a 4.-hez.

6. Leit úrnak, OStA¹⁹⁶ z. K.¹⁹⁷ [olvashatatlan monogram és dátum]

7. Irrattárba

8. Elintézés hátraléklista / — jegyzék

9. A GenStA-hoz¹⁹⁸ és a JM BW-hez¹⁹⁹ intézett beszámolókat ld. a Beszámolófüzetben

195 Minden bizonnal elírás: 3 Js 677/68. Helyesen: 3 Js 677/64.

196 Oberstaatsanwalt (OStA): legfőbb ügyész.

197 zwecks Kenntnisnahme (z. K.): tudomásul vétel végett.

198 Generalstaatsanwalt (GenStA): legfőbb ügyész (a tartományi legfelsőbb bíróságának legfőbb ügyésze).

199 Justizministerium Baden-Württembergs (JM BW): Baden-Württembergi Igazságügyi Minisztérium.

10. A 3 Js 677/68 aktákat²⁰⁰ és az ehhez az eljáráshoz a VU 2+3/64-es eljárásból bevont aktákat egyelőre az eddigi helyen (484-es szoba) őrizzük meg (ld. fönt 2.).

[sk. aláírás]
(Kenck)
első államügyész

HAJNÁ CZKY TAMÁS

A BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI CIGÁNYSÁG HELYZETE AZ 1950-ES ÉVEKBEN A FORRÁSOK TÜKRÉBEN

„A valódi képet a rendezetlen cigánytelepek sokasága adja és ezek közegészségügyi helyzete, mely világosan mutatja a cigányság problémájának sokrétűségét, s azt, hogy még óriási összegű anyagi áldozat árán sem oldható meg rövid időn belül, hanem csak összefüggő, egymásba fonódó, tervszerű intézkedések megtételének és foganatosításának sora adhatja a megoldást megyei és országos szinten.”

(1961. június 11. Hazafias Népfront Megyei Bizottsága)

A pártállam cigánypolitikájával¹ kapcsolatos forrásközlések, forráskiadványok az elmúlt közel másfél évtizedben viszonylag nagy számban láttak napvilágot,² azonban azok nagyrészt az 1961-es párthatározatot³ követő időszakból közöltek dokumentumokat. Az azt megelőző időszakból országos jelentőségű források elvétve kerültek közlésre,⁴ a cigányság 1950-es évekbeli helyzetét illetően nagyrészt megyei jelentésekből, beszámolókból rendelkezünk némi ismerettel.

1 Lásd bővebben: *Hajnáczy Tamás*: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: *Esély*, 26. (2015) 5. sz. 54–92. p.

2 A magyarországi cigánysággal kapcsolatos forrásfeltárásról kiváló összefoglalást nyújt Binder Máttyás a következő tanulmányában: *Binder Máttyás*: A romákkal kapcsolatos levéltári forrásfeltárás és forráskiadás Magyarországon. In: *Romológia*, 6-7. (2014 ősz) 64–78. p.

3 Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. június 20-án hozta meg „*a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*” című határozatát, mellyel lefektette a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának az alapjait. A párthatározatban rögzített elvek egészen az 1980-as évek közepéig meghatározóak voltak.

4 *Feitl István*: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. In: *Múltunk* 53. (2008) 1. sz. 257–272. p. (a továbbiakban *Feitl*, 2008.); Balogh Sándor (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.; *Hajnáczy Tamás* (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 57–113. p.

A Baranya Megyei Levéltár kiadásában megjelent kötetek a pécsi,⁵ illetve a baranyai⁶ cigánysággal kapcsolatos szocialista korszakbeli dokumentumokat közölte, azonban a közölt forrásoknak csak egy töredék része származott az 1961-es párthatározatot megelőző időszakból. A Békés Megyei Levéltár gondozásában megjelent egy kiadvány, mely a békési cigánysághoz fűződő dokumentumokból válogatott az 1768–1987 közötti időszakból, szintén csak néhány forrást közölve a pártállam központi cigánypolitikáját megelőző évekből.⁷ Nagy Pál munkásságának köszönhetően nyerhetünk mélyebb betekintést a magyarországi cigányság 1950-es évekbeli helyzetébe Szabolcs-Szatmár megyei forrásokon keresztül. Az imént említett Szerzőnek 2010-ben jelent meg az *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961)* című forráskiadványa, mely a megye felsőbb szerveinek és egyes tanácsoknak a cigánysággal foglalkozó irattermeléséből és korabeli sajtócikkekből közölt anyagokat.⁸ Nagy Pálnak 2015-ben látott napvilágot a *„Nem szabad őket lenézni” A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években* című kötete, mely a megyei tanács által szorgalmazott felmérések jelentéseit, valamint községsoros adatait tartalmazza.⁹

E forrásközlés célja, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigánysággal kapcsolatos dokumentumokat közölje az 1961-es párthatározatot megelőző időszakból. A megye jelentősége abban rejlik, hogy a szocialista korszakban a rendelkezésre álló adatok szerint ebben a megyében volt a legjelentősebb a cigány lakosság, valamint a cigánytelepi népesség lélekszáma. Az 1961-től 1989-ig terjedő időszakra vonatkozóan a megye felsőbb szervei által kibocsájtott, cigánysággal kapcsolatos dokumentumoknak a feltárása megtörtént, ennek eredménye-

5 Füzes Miklós — Márfi Attila (szerk.): Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959–1990. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2003.

6 Füzes Miklós — Márfi Attila — Rozs András — Vörös Huba (szerk.): Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005.

7 Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987). Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008. (A továbbiakban Kereskényiné, 2008.)

8 Nagy Pál (szerk.): „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár — Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza — Gödöllő, 2010.

9 Nagy Pál (szerk.): „Nem szabad őket lenézni” A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2015.

képpen látott napvilágot a Múltunk című folyóirat hasábjain egy három részes forrásközlés sorozat.¹⁰

A pártállam kialakulását követően a cigányság helyzetének átfogó értékelése, a hatalom központi cigánypolitikájának megalkotása több mint egy évtizedig váratott magára. Ebből kifolyólag — néhány kivételtől eltekintve — megyei szinten sem foglalkoztak a kérdéssel. A különböző minisztériumok a maguk belátása szerint jártak el; az Egészségügyi Minisztérium rendszeresítette a kényszermosdatásokat,¹¹ a Belügyminisztérium bevezetette az úgynevezett fekete személyi igazolványokat a „*kóbor cigányok*” részére,¹² a Népművelési Minisztérium pedig analfabéta tanfolyamok szervezésébe kezdett.¹³

A Magyar Dolgozók Pártja 1955 decemberében tette meg az első lépést annak érdekében, hogy megalkossa a pártállam központi cigánypolitikáját. Napirendre tűzte a cigányság helyzetének megvitatását, valamint beszámolókat kért többek között a Népművelési Minisztériumtól. A minisztérium számos megyétől, illetve néhány szakértőtől jelentéseket kért, valamint Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyékben kiszállásokat szerveztek.¹⁴ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB egy viszonylag rövid jelentést (1. sz. dokumentum) küldött a minisztériumnak, melyből kiderült, hogy a megyei cigányság egy részét még nem sikerült „*helyhez kötni*”, többnyire a települések szélén, cigánytelepeken laktak, nagyrészt alkalmi munkákból éltek. Egyúttal a beszámoló azt is leszögezte, hogy a megye cigány lakosságának közel ötöde állandó munkahellyel rendelkezett, őket a következőképpen jellemezték: „*A tapasztalat azt mutatja, hogy ezek rendezettebbek körülmények között élnek, házuk, életmódjuk, öltözködésük többnyire megfelel szocialista életünk követelményeinek.*”¹⁵ A települések belterületén, a nem cigány lakosság között elszórtan élő cigány lakosokról pedig

10 Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. In: Múltunk 58. (2013 1. sz. 237–272. p.; Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára II. In: Múltunk 59. (2014) 3. sz. 152–211. p.; Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára III. In: Múltunk 62. (2017) 2. sz. 246–277. p.

11 Bernáth Péter — Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. In: Beszélő 6. (2001) 6. sz. 38–45. p.

12 Pürsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. In: Beszélő 6. (2001) 6. sz. 26–37. p.

13 Feitl, 2008. 259–260. p.

14 Feitl, 2008. 258–259. p.

15 MNL OL (=Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) M-KS 276. f. (=Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei) 91/85. ó. é.

a beszámoló az alábbiakat állapította meg: „Ezek házaikat rendben tartják, életmódjuk, viselkedésük, öltözetük megfelel a kívánalmaknak.”¹⁶ Az MDP végül levette a napirendről a cigányság helyzetének a megvitatását,¹⁷ bár rövidesen újabb minisztériumok kezdtek el foglalkozni a magyarországi cigányság helyzetével, szintén a maguk elgondolásai szerint.

A Munkaügyi Minisztérium 1957-ben felmérte a cigányság helyzetét, mert számos visszasságot tapasztaltak a cigányság foglalkoztatása terén. A vállalatok sokszor elzárkóztak a cigányok alkalmazásától, ugyanakkor felrótták a cigányságnak a nem megfelelő hozzáállását is.¹⁸ A tanácsi adatszolgáltatásra hagyatkozó vizsgálat¹⁹ szerint az országban közel 183 ezer cigány lakos élt, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 19 ezer, a magyarországi cigányság több mint 10 százaléka. Míg országosan a cigányság aránya kevesebb volt, mint 1,9 százalék, addig az említett megyében megközelítette a 3,4 százalékot.²⁰

Az első kezdeményezés, mely a megyei szerveket arra készítette, hogy foglalkozzanak a cigányság helyzetével a Művelődésügyi Minisztériumhoz volt köthető, mely 1957-ben létrehozta a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (MCKSZ).²¹ Az újonnan létrehozott szövetség 1957 tavaszán valamennyi megyében szorgalmazta, hogy a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának az ülésén tüsszék napirendre a megyei cigányság helyzetének megvitatását, bevonva az illetékes osztályokat és szerveket.²² Ebből kifolyólag Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a VB elnök felszólította a járások, illetve a járási jogú városok vezetőit, hogy készítsenek egy beszámolót annak érdekében, hogy a megyei vezetés némi rálátást szerezzen a cigányság életkörülményeire. Az illetékes szerveknek a problémákon és az azok megoldására adott javaslatokon túl a következőkre kellett kitérniük: „Szükségesnek tartjuk, hogy járásonként Elnök elvtárs közöl-

16 MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ö. e.

17 Kereskényiné, 2008. 152–153. p.

18 *Pogány György — Bán Géza: A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái.* In: Munkaügyi Szemle, 1958. 5. sz. 42. p.

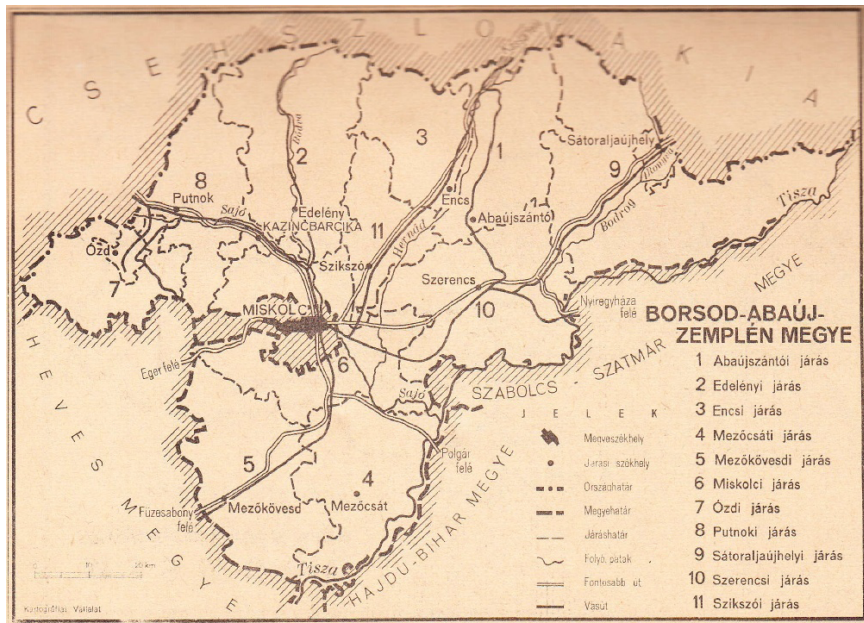
19 *Feitl*, 2008. 258. p.

20 *Pogány György — Bán Géza: A magyarországi cigányság helyzetéről.* Budapest, 1957. (Kézirat) OSZK MD 11 488

21 *Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as évek fordulóján.* In: *Múltunk* 53. (2008) 1. sz. 276–278. p. (a továbbiakban *Sághy*, 2008.)

22 MNL BAZML (= Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára) XXIII-12.a. (= Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztályának iratai, általános iratok) 1455/1958.

je a területen lakó cigányság hozzávetőleges számát, települését, megélhetési, egészségügyi, szociális stb. viszonyait. Ezenfelül jelentendő az is, hogy mi képezi fenntartásuk fő forrását.”²³ Az így keletkezett jelentések (2-12. sz. dokumentum) voltak az elsők Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, amelyekből némi képet lehetett kapni a megyei cigányság helyzetéről a pártállam központi cigánypolitikáját megelőző időszakból.

1. kép Borsod-Abaúj-Zemplén megye járási beosztása

Forrás: Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai 1956. Központi Statisztikai Hivatal

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatósága, Miskolc, 1957. 7. p

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei járási jelentések a cigány lakossággal kapcsolatosan sokszor kimondottan elítélő véleményt fogalmaztak meg, mint például: „nem bírják az állandó munkahelyet”,²⁴ „keresetüket nem tudják

23 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

24 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Sátoraljaújhelyi járás jelentése

megbecsülni”,²⁵ „a fennálló törvényt semmibe veszik”,²⁶ „nem szeretnek dolgozni”,²⁷ „a létminimum biztosítására törekednek, igénytelenek”.²⁸ Számos járási beszámoló azt is megemlítette, hogy olykor lopásból, kéregetésből tartják el magukat. Továbbá komoly kivetnivalót találtak a helyenként előforduló vándorlásban, az úgynevezett „kóbor” életmódban. Sőt egyes tanácsok a kényszermunkatábor gondolatától sem riadtak vissza a javaslattétel során: „*Kóbor cigányok munkára kényszerítése: Ez a legsúlyosabb probléma mert itt radikális adm. intézkedésekre lenne szükség. Ezek számára egy tábort kellene létesíteni, ahol dolgozni kellene. Ez különösen a fiatal csavargók nevelése szempontjából lenne fontos. A megrögzött csavargóktól pedig meg kellene tisztítani a járást (hasonlóan mint Budapestet a kétes elemektől).*”²⁹

Együttal a járási jelentések számos elismerő sort is megfogalmaztak az állandó lakhellyel, illetve munkával rendelkező cigányságról, olykor kiemelve egy-egy települést is: „*Megélhetésük túlnyomó részben állandó munkán alapul. Pl. Hidvégdárdón valamennyien állandó munkások. Életkörülményeik semmiben sem különbözik a község lakóitól.*”³⁰ „*Sajópuspöki községben a cigányok már beolvadnak a többi dolgozók közé, döntő többségük becsületesen végzi az ózdi vasgyárban a munkáját, s már nem sok különbség van az egyéb dolgozók és a cigányok között.*”³¹ A járási anyagokat nézve megállapítható, hogy azok közel sem egységesen vélekedtek a cigányságról. Míg egyes jelentések tárgyilagosabb, kevésbé bíráló hangvétellel írtak a cigányságról addig, voltak olyanok melyekben a cigánysággal szembeni ellenszenv egyértelműen felszínre bukkott. Olykor egy jelentésen belül is változott a cigány lakosság megítélése, a velük kapcsolatos intézkedések, elgondolások. Például az edelényi járás által készített anyag felróta a tanácsok és a nem cigány lakosság előítéletes magatartását, ugyanakkor javasolta a „*kóbor cigányok*” kényszermunkatáborba történő elhelyezését. Szembeötlő, hogy a cigány lakosság megítélését nagyrészt az befolyásolta, hogy az adott területen élő cigányság rendelkezett-e állandó munkahellyel vagy sem.

25 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Putnoki járás jelentése

26 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Encsi járás jelentése

27 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Putnoki járás jelentése

28 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Abaújszántói járás jelentése

29 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Az edelényi járási jelentése

30 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Edelényi járás jelentése

31 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Putnoki járás jelentése

A járási jelentésekkel kapcsolatban kiemelendő, hogy fontos adalékokkal szolgálnak a megyei cigányság demográfiai és foglalkoztatási helyzetéhez (1. sz. táblázat). A Központi Statisztikai Hivatal korabeli felmérései a cigányság lélekszámát jóval alacsonyabbnak mutatják, mint amennyi valójában lehetett. Az 1949-es KSH adatfelvétel során 6500 személy³² vallotta magát cigány származásúnak, holott a korabeli tanácsi anyagok szerint megközelítette a huszonötezeret.³³ Ennek hátterében az állt, hogy a KSH adatfelvétel során az önbevallásra hagyatkoztak³⁴ a nemzetiségi hovatartozás meghatározása során. A tanácsi iratanyagokban közölt adatok pontossága is megkérdőjelezhető, azonban azok jóval közelebb álltak a cigányság tényleges számához. A foglalkoztatással kapcsolatban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a cigány férfiak több mint a fele rendelkezett állandó munkahellyel (pl. vasút, üzemek, építőipar). Azaz már az 1961-es párthatározatot megelőzően megindult a cigány lakosságnak a hivatalos keretek közötti bémunka világába való betagozódása. Ugyanakkor ebben az időszakban még sok cigány család megélhetését a hagyományos cigány mesterségek, megélhetési formák biztosították (pl. vályogvetés, kosárkötés, tollgyűjtés). Az adott korszakban a cigány lakosság egy részének felrótt vándorlás nem fedte a valóságot. Az úgymond „*kóbor*” életvitelt folytató cigányok is rendelkeztek állandó lakhellyel csak a hagyományos cigány mesterségek üzéséhez hozzá tartozott a házalás, a kereslet felkutatása.³⁵ A lopás, valamint a kéregetés, mint megélhetési forma időnként előfordult számos beszámoló szerint, azonban annak hátterére, indítékára is rávilágítottak a dokumentumok: „*elhelyezésük nehézségekre ütközik, mert a vállalatok, gazdaságok munkába állításuktól tartózkodnak*”,³⁶

32 *Pogány György — Bán Géza: A magyarországi cigányság helyzetéről.* Budapest, 1957. (Kézirat) OSZK MD 11 488

33 MNL OL XXVIII-M-8. (=Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége) 1. d.

34 Lásd bővebben: Ladányi János (szerk.): Szociális etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdaság átmeneti időszakából (1987–2005). Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005. 213–222. p., 408–452. p.; *Czibulka Zoltán — Fóti János — Nagy Orbán — Szűcs Zoltán: A cigányság helyzete, életkörülményei* 1993. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.; Korabeli felmérések adatairól Lásd bővebben: *Cserti Csapó Tibor: A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése.* In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 401–462. p.

35 *Erdős Kamill: Cigány lókereskedők Magyarországon.* In: Vekardi József (szerk.): Erdős Kamill cigánytanulmányai. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, Békéscsaba, 1989. 89. p. (a tovaábbiakban *Erdős*, 1989.)

36 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Miskolci járás jelentése

„van olyan tendencia, hogy az üzemek vezetői a cigányokat nem is szívesen foglalkoztatják”.³⁷

A járási tanácsok által készített beszámolók arra is kitértek, hogy a cigány lakosság nagyrészt cigánytelepeken lakott, kimondottan tarthatatlan körülmények között: „Egészségügyi viszonyaik; nagyon sok tbc-s, nemi betegségben, sőt vannak szem trachomában szenvedők is. Ennek oka a piszkosság, nagy családok általában 15–21 m² területű földkunyhókban, egészségtelen összetákolt alkotmányokban laknak.”³⁸ Az imént idézettekhez hasonló leírások a járási jelentések nagy részében előfordultak, azonban az illetékes tanácsok bárminemű érdemi beavatkozásáról hallgattak. Egyedül a fertőzésveszélytől való félelem, valamint a kényszermosdatásokra való utalás jelent meg az anyagokban. WC-k építéséről, az ivóvíz biztosításáról, vagy a cigánytelepi lakosok házépítéséhez nyújtott támogatásról szó sem volt az iratokban. Azonban a cigánytelepi lakosoknak nemcsak a tanácsok közömbösségével kellett szembesülnie, hanem helyenként a nem cigány lakosság ellenállásával is: „Az utóbbi időben egyre többen igyekeznek beköltözni a község belterületére házépítés, vagy vásárlás útján. Legnagyobb problémánk az, hogy a lakosság ezt nem jó szemmel nézi, és minden lehetőséget felhasználnak arra, hogy ezt megakadályozzák. Múcsonyban a templom közelében akart egy cigány házat venni. A lakosság felháborodott és a szülői munkaközösség útján gyűjtést indítottak, és pedagógus lakásnak fogják megvenni ugyanazt a lakást.”³⁹

A jelentések birtokában azonban a megye vezető funkcionáriusai sem tűzték napirendre a cigányság ügyét, ezért László Mária 1958 augusztusában már sürgető levelet is megfogalmazott a megyének címezve, melyben egyúttal személyes ügyben⁴⁰ szívességet kért. Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből azonban elutasító választ kellett kapnia, mivel az illetékes személy huzamosabb ideig szabadságon tartózkodott.⁴¹ László Mária személye 1958 tavaszától egyre terheesebbé vált a pártállam számára, mivel nem azt az utat követte a „cigánykérdést” illetően,

37 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Putnoki járás jelentése

38 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Sátoraljaújhelyi járás jelentése

39 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958. Edelényi járás jelentése

40 „Egyben egy kéréssel is szeretnék Hetényi Elvtárhoz fordulni: [...] község T. Sz. elnöke, akit személyesen jól ismerek, azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy [...] nevű fia ügyében kérjem az Ön támogatását. Egyszerű, becsületes, jóindulatú parasztember, akinek a fia június 28-án a miskolci Villamosipari technikumba küldte a felvételi kérvényét. A jelentkezők nagyon sokan voltak. A fiú igen jó tanuló s ha olyan lesz, mint az édesapja, akkor egy igen becsületes jó kádert kapunk. Ha egy mód volna rá, kérjük a segítségét.” In: MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

41 MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

melyet elvártak tőle. Ebből kifolyólag, egy hosszas lejárató hadjáratot követően, ősszel eltávolították az MCKSZ-ből. Feltételezhetően az imént említettek álltak annak a háttérben, hogy a megyében még néhány évig halogatták a cigányság ügyének a megvitatását az Megyei Tanács VB ülésén.⁴²

1959 augusztusában — más megyékhez hasonlóan — egy terjedelmesebb beszámolót (13. sz. dokumentum) küldött a megyei vezetés az MCKSZ részére, melyet a korábban adatszolgáltatásra felszólított járások, néhány város és az illetékes osztályok anyagaira alapozott. A kísérőlevélben pedig külön felhívták a figyelmet a következőkre: „*A Borsodmegyei Tanács VB-a megyénk területén lévő cigányság helyzetével életkörülményeivel és azok megjavításával több esetben foglalkozott. Azonban önálló napirendi pontként ezideig még nem tárgyalta, így egy összefüggő erre vonatkozó VB. jegyzőkönyv kivonatot nem áll módunkban küldeni.*”⁴³ A jelentés szerint a megyében 24.763 cigány lakos élt, az összlakosság 4 százaléka. A cigányság nagyrészt a települések szélén cigánytelepeken lakott, melyek sokszor a legelemibb szükségleteket sem biztosították részükre. A lakásviszonyok kimondottan ijesztőek voltak, nem számított ritkaságnak, hogy egy-egy putriban 10–12 személy is lakott. A cigányság döntően alkalmi munkákból biztosította a megélhetését, aminek háttérben részben a következők álltak: „*Ugyanis a vállalatok és üzemek nem szívesen foglalkoztatnak cigányokat, mert sok közöttük a vándormadár, az önkényes kilépő.*”⁴⁴ A cigány gyermekek egy része rendszertelenül járt iskolába, csak töredék részük jutott el az általános iskola felső tagozatába. A cigánygyermeknek komoly ellenszenvvel kellett szembenéznük az iskolában a nem cigány szülők és gyermekek részéről egyaránt.⁴⁵

A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya és az MCKSZ 1959. novemberében értekezletet tartott a cigány lakosság helyzetéről, azért, hogy központi irányvonalat dolgozzanak ki a „*cigánykérdéssel összefüggő, ma még megoldatlan elvi- és gyakorlati kérdésekben*”. Az értekezleten Vendégh Sándor — a Nemzetiségi Osztály vezetője — viszonylag terjedelmes beszámolót tartott a megyei tanácsok jelentései alapján „*A magyarországi cigánylakosság között*

42 Sággy, 2008. 278–295. p.

43 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d.

44 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d.

45 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d.

végzendő munka időszerű kérdései” címmel.⁴⁶ Beszédének gépelt változatát⁴⁷ Ferkovics Sándor az MCKSZ új vezetője a következő sorokkal kísérve megküldte valamennyi megyének: „Kérjük, hogy a területükön előforduló cigányproblémát ennek értelmében segítsék a megoldáshoz, természetesen a helyi sajátosságok figyelembe vételével. Nem kívánunk sablont alkalmazni a probléma megoldása terén, de szükséges, hogy a melléklet egészének szelleméből kiindulva kezdődjenek meg az intézkedések a kérdés felszámolására.”⁴⁸ Az MCKSZ újabb értekezletet tartott 1960 májusában, melyen bizottságoként tárgyalták meg a cigány lakosság helyzetét. A munkaügyi bizottság ülésén Vendégh Sándor többek között kifejtette, hogy feltétlenül szükségesnek látja, hogy „a felsőbb párt- és kormányzervek foglaljanak állást a kérdésben”.⁴⁹ A pártközpontban már korábban is felvetette ezt, amire azt a választ kapta, hogy készítsen egy előterjesztést az 1959. novemberi értekezleten elhangzott beszédének a szellemében.⁵⁰ A Nemzetiségi Osztály az előterjesztés előkészítése érdekében a szakbizottságoktól jelentést kért, a megyei tanácsoknak kérdőíveteket küldött ki, valamint a csehszlovák cigánypolitika egyes dokumentumait is vizsgálta.⁵¹

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is megindult az előkészítő munka egy megyei határozat kiadásának az érdekében. 1960 januárjában a Művelődésügyi Osztály (14. sz. dokumentum), a Munkaügyi Osztály (15. sz. dokumentum), a megyei KÖJÁL (16. sz. dokumentum) és az Építés- és Közlekedési Osztály (17. sz. dokumentum) készített beszámolót a megyei cigányság helyzetéről. A Munkaügyi Osztály rövidesen összegezte is a jelentéseket Vendégh Sándor ideológiai iránymutatásának megfelelően.⁵² Az imént említett dokumentumok felhasználásával végül a Hazafias Népfront Megyei Bizottsága készítette el a „Tájékoztató jelentés a Borsod megyei cigányság helyzetéről” (18. sz. dokumentum) címet viselő anyagot, melynek tárgyalását 1961 júniusában a Megyei Párt VB. napi-

46 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. 3. tétel

47 A rákövetkező évben Nemzetiségi Osztály vezetőjének a beszédét nyilvánosságra is hozták: Vendégh Sándor: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. In: Tájékoztató, 1960. 2. sz. 38–55. p.

48 MNL BAZML XXIII-3.a. (=Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB. Titkársági iratok) 243/1962.

49 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d.

50 MNL OL XXVIII-M-8. 1. d.

51 Sággy, 2008. 294. p.

52 MNL BAZML XXIII-3.a. 243/1962.

rendre is tűzte. A jelentés, a Horthy korszak cigánypolitikájával⁵³ határozottan szembehelyezkedve, leszögezte: „*több évtizedes, céltudatos nevelő munkára*” van szükség, részben a cigány lakosság tarthatatlan helyzete, másrészt a rohamosan emelkedő létszáma miatt. A beszámoló a cigányság foglalkoztatási helyzetével kapcsolatban megjegyezte, hogy jelentős részük nem rendelkezik állandó munkahellyel, egyúttal felhívta a figyelmet a vállalatok elutasító gyakorlatára is. A oktatást tekintve megállapította az előterjesztésre szánt beszámoló, hogy a cigány gyermekek beiskolázása közel sem teljes körű, illetve nagymértékű a lemorzsolódás. A felnőtt cigány lakosság köreiben pedig jelentős az analfabetizmus. A cigánytelepek tarthatatlan helyzete is terítékre került a jelentésben, belátható időn belül történő felszámolásukat lehetetlennek tartották.⁵⁴A jelentés végül lekerült a napirendről, mivel néhány nappal az ülés előtt az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. június 20-án kiadta a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját lefektető határozatát, és a megyei vezetésnek a továbbiakban annak megfelelően kellett eljárnia.⁵⁵

Összességében megállapítható, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az első lépések a cigányság helyzetét illetően — az illetékes szervek és a járáások jelentés készítése — az MCKSZ kezdeményezésére történtek. Nagyobb jelentőséggel bírt Vendégh Sándor beszédének a megye részére történő megküldése, mivel ettől kezdve némi ideológiai támpontot, központi irányelvet is kapott ez irányú tevékenységéhez a megyei vezetés. Továbbá hosszas késlekedés után az MCKSZ sürgetésére napirendre is tűzték a cigányság helyzetének a megvitatását.

53 A Horthy korszakkal való szembehelyezkedés visszasságairól lásd bővebben: *Hajnáczy Tamás: A szocialista korszak cigánypolitikájának mérlegéhez.* In: *Kritika* 46. (2016) 3-4. sz. 24–26. p.; *Balogh-Ebner Márton: „Az átkos múlt maradványainak egy részét felszámoltuk” — Szociálpolitika a gazdaság és az ideológia csapdájában a Kádár-korszakban.* In: *Kommentár*, 2015. 5. sz. 63–72. p.

54 MNL BAZML XXXV-1. (Az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságának iratai) 5. d.

55 MNL OL M-KS 288. f. (=MSZMP Központi szervei) 5/1961/233 ó. e.

I. táblázat. A járási jelentések cigányságra vonatkozó demográfiai és megélhetési adatai

Járás	Létszám	Család	Férfi	Nő	Gyermek	Állandó munkavállaló/alkalmi munkavállaló
Abaújszántói járás	1621	n. a	n. a.	n. a.	n. a.	„Csak kevesen tartanak ki állandó munkahelyeiken”
Edelényi járás	3500–3600	847	n. a.	n. a.	n. a.	473 család állandó, míg 359 család alkalmi munkából élt
Encsi járás	2168	n. a.	653	697	818	653 férfiből 367 és 697 nőből 44 állandó munkával rendelkezett
Mezőcsáti járás	1541	312	n. a	n. a.	n. a.	30% állandó, míg 40% alkalmi munkával rendelkezett
Mezőkövesdi járás	725	170	n. a.	n. a.	n. a.	A dolgozó cigány lakosság 25%-a rendelkezett állandó munkával.
Miskolci járás	3607	n. a.	848	942	1816	848 férfiből 444 állandó munkával rendelkezett
Ózdi Járás	1827	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	590 férfiből 358 463 nőből 45 állandó munkával rendelkezett
Putnoki Járás	1390	310	367	411	612	367 férfiből 258 411 nőből 61 állandó munkával rendelkezett
Sátoraljaújhegyi járás	2840	625	n. a.	n. a.	n. a.	„nem bírják az állandó munkahelyet, azt gyakran változtatják”
Szerencsi járás	1611	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	„igyekeznek állandó megélhetési forráshoz, munkavállaláshoz jutni”
Szikszói járás	1585	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	25% állandó, míg 75% alkalmi munkával rendelkezett

Járás	Megélhetés				
	Állandó munkavállaló	Alkalmi munkavállaló	Lopás	Koldulás	Vándorlás
Abaújszántói járás	vasúti pályamunkás, építőipar, háziipari szövetkezetek,	gyógynövény és erdei termékek gyűjtése, vályogvetés	előfordult	–	előfordult
Edelényi járás	termelőszövetkezet	idénymunkás, napszámos, vályogvetés, gomba-, szamóca-, csipkeszedés	előfordult	előfordult	előfordult
Encsi járás	földművelés, üzemek	n. a.	előfordult	–	előfordult
Mezőcsáti járás	n. a.	tollgyűjtés,	előfordult	előfordult	előfordult,
Mezőkövesdi járás	n. a.	zenész, vályogvetés, vándoriparos, tollgyűjtő, üstfoltozó	–	–	előfordult
Miskolci járás	vállalatok, üzemek, gazdaságok	vályogvetés, segédmunka	–	előfordult	–
Ózdi Járás	ipar, gyár, bányüzem	pásztorkodás,	–	–	előfordult
Putnoki Járás	üzemek	kosárkötés, gomba-gyűjtés	–	–	–
Sátoraljaújhegyi járás	üzemek, bánya, állami gazdaság, termelőszövetkezet, pásztor, iparos, kovács,	napszám, zenész,	előfordult	előfordult	előfordult
Szerencsi járás	vasúti segédmunkás,	gyékényfonás, kosárfonás, vályogvetés, zenélés	–	–	–
Szikszoói járás	n. a.	n. a.	előfordult	előfordult	előfordult

Dokumentumok

1.

873-46-2/1956. sz.
Előadó: Varga Ilona

Tárgy: Tájékoztató jelentés
a megye területén élő cigányokról.

Népművelési Minisztérium Népművelési Főosztályának
Budapest, V. Báthory út 10.

Fenti tárggyal kapcsolatosan az alábbiakat jelentem:

A megye területén közel 15.000 cigány él. Legtöbb az encsi, edelényi, ózdi járásban. A beérkezett jelentések alapján szociális és kulturális helyzetükről meglehetősen változatos képet kaptunk. A cigányok nagy százalékát még mindig nem lehetett helyhez kötni. Sok még a — legtöbbször önhibájából adódóan — egyik faluból a másikba vándorló, sehol nem dolgozó egyes személy, vagy éppen egy egész család. Azok a családok, akiket sikerült már helyhez kötni legtöbbször szintén nagyon zavaros viszonyok között élnek. Elkülönítve, falu, vagy város külső periferiáján élnek a maguk sajátos életüket. [Így!] A férfiak egy része alkalmi zenélésből, más részek egyéb alkalmi munkából (tapasztás, kosárfonás, teknővájás, stb.) él. A nők koldulással, házalással vagy szintén alkalmi munkák vállalásával járulnak hozzá a család eltartásához. Mintegy 75%-ban a magyar nyelvet beszélik. Minthogy rendszeresen nem dolgoznak, szociális ellátottságuk meglehetősen rossz. Gyermekeiket ezért nem járatták iskolába, s ha kényszerítő körülmények folytán mégis beiskolázásra kerülnek, csak nagyon kevés jut el az általános iskola felsőbb osztályaiba. A házaik rendetlenek, piszkosak, öltözetük szintén sok kívánnivalót hagy maga után.

A megye területén élő cigány lakosság csak alig 15–20%-a van rendszeresen foglalkoztatva a termelésben. Ezek egy része termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban, más része ipari építkezéseinken dolgozik. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezek rendezettebb körülmények között élnek, házuk, életmódjuk, öltözködésük többnyire megfelel szocialista életünk követelményeinek. A rendszeresen foglalkoztatottak közül inkább a fiatalokkal van baj, akik szívesen öltözködnek és táncolnak jampecosan. Általában szeretnek moziba járni, bálókba. Egyéb kulturális rendezvényekre nehéz behozni őket, s ha mégis sikerülne, meg nem felelő magatartásuk miatt gyakran kiközösítik őket. A beiskolázás köztük jó

eredményeket mutat. Egész csekély százalék nem jár iskolába a tankötelesek közül. Mezőkövesden 1955-ben 4 cigány fiatal tette le az érettségit eredményesen.

Van néhány igen szép eredmény a megyében, főleg olyan helyeken, ahol a cigányok nem elkülönített kolóniákban, hanem a község, vagy város területén elszórtan, a lakosság között élnek. Ezek házaikat rendben tartják, életmódjuk, viselkedésük, öltözetük megfelel a kívánalmaknak. Sok házban van vezetékes rádió, kerékpár, többen hizlálnak disznót. A kultúra iránt is több érdeklődést tanúsítanak. A lakosság befogadja maguk közé és többen részt vesznek kultúracsoportok munkájában. A putnoki járás Dubicsány községében pl. a „Cigány” c. három felvonásos színműben a főszerepet egy fiatal cigányasszony játszotta — amint a jelentésben munkatársunk megjegyzi — igen jól. Ugyanebben a járásban Vadna községben önálló kultúracsoportjuk működik, amely az 1955. évi seregszemlén szintén jól szerepelt. Hasonló törekvés indult meg az encsi járásban Mérán is.

Általános tapasztalat, hogy azokon a helyeken, ahol foglalkoznak velük érnek el eredményeket. Türelemre, szívós nevelőmunkára van szükség, hogy fel tudjuk emelni ezt a jelentős számot kitevő réteget az általános kulturális színvonalra, s megtanítsuk őket emberi módon élni. El kell odáig jutniuk, hogy igényeljék is ezt az életet, mert sajnos ma még ott tartunk, hogy jól érzik magukat ebben az életformában.

Miskolc, 1956. január 24-én.

Szebeni Győző
oszt. vez.

MNL OL M-KS 276. f. 91/85. ő. e. (A jelentést készítette: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának XIII. Népművelési osztálya.)

2.

Abaújszántói Járási Tanács VB Titkárságától

6053/1958. szám.

Tárgy: Az abaujszántói járás területén élő cigányok helyzete stb.
Hiv. sz. 780/1958. szám.

Mell:

BAZ. megyei tanács Vb. Elnökének

Miskolc.

F. évi április hó 23. napján kelt fenti sz. rendeletre való hivatkozással — tárggyal kapcsolatosan — az alábbiakat jelentem:

a.) A járás területén lévő cigányok létszámára vonatkozóan: a járás területén az alábbi községekben élnek ill. laknak cigányok (a zárójelben lévő szám: létszámuk): Abaujszántó (145), Abaujvár (101), Abaujkér (32), Boldogkőváralja (145), Boldogkőújfalú (82), Gönc (307), Göncruszka (49), Hidasnémeti (63), Tornyosnémeti (75), Zsujta (53), Vilmány (265), Vizsoly (139), Korlát (19), Kékéd (24), Pere (54), Fony (45), Baskó (13), összesen: 1621.

b.) Településeikre vonatkozóan: ezek nem mutatnak egységes arculatot, szétszórtak, s így a bármilyen szempontból megejtendő ellenőrzés, vizsgálat stb. csak nehézségekbe ütközik.

c.) Megélhetési viszonyaikra vonatkozóan: általános és helyénvaló az a megállapítás, hogy csak a létminimum biztosítására törekednek, igénytelenek. A férfiak még inkább vállalnak munkát, de a nők ettől már húzódoznak. Csak kevesen tartanak ki állandó munkahelyeiken igen gyakoriak az önkényes munkahely elhagyások stb. Az év téli időszakában nem igen szeretnek munkát vállalni. A tavaszi, ill. nyári időszak idején mint alkalmi munkások tevékenykednek (gyógynövény gyűjtés, erdei melléktermékek gyűjtése, vályogverés) Mint vasúti pályamunkás, ez idő szerint a fenti létszámból kb. 30-an dolgoznak. Budapesten. a különböző építkezési vállalatoknál: Göncről kb. 10-15 fő dolgozik. A járás területén megszervezték a „háziipari szövetkezeteket” (kosárfonás, vesszőbútorok készítése, stb.) a 2 bedolgozó részlegnél (Abaújszántón, Göncruszván) mintegy 26 fő dolgozik. A járás területén az illetékes rendőrhatalósági szervek kb. 70 kóborcigányt tartanak nyilván. Az illetékes bűnügyi szervek tájékoztatása szerint körükben előfordulnak: apró lopások (mezei, baromfi stb.) falopások.

d.) Egészségügyi viszonyaikra vonatkozóan: általában véve az e. ü. előírásokat, követelményeket nem tartják be. S az illetékes e. ü. szervek fertőző göcként

kezelik őket, lakótelepeiknél az elengedhetetlenül szükséges WC, mellékhelyiség hiányzik. (Vilmányban létesítettek számukra, azonban a faanyagot feltűzelték.) E. ü. ellenőrzésüket a járás területén 2 hetenként rendszeresen végzik.

e.) Szociális viszonyaikra vonatkozóan: mint fent említettem csak a létminimum biztosítására törekednek. Igénytelenek. Családi viszonyaik a legtöbb esetben rendezetlenek (gyakori körükben a rendezetlen házasság, vadházasság). Ruházatuk stb. hiányos, lakóházaik (felszerelésük, ill. bútorzatuk stb.) komoly kifogásolható megítélés alá esnek. A gyermekszaporulat általában véve minden családnál tekintélyes. Az iskolaköteles gyermekek azonban nem vagy igen rendszertelenül látogatják az ált. isk.-t, s ilyen irányú magatartásaikkal csak komoly gondokat okoznak az illetékes szerveknek, hatóságoknak. Velük szemben a fent vázolt körülmények folytán nem igen lehet alkalmazni az 1951. évi 15. sz. tvr.⁵⁶ megtorló rendelkezéseit. Az írni-olvasni nem tudók száma is főleg az ő körükből adódik. S a legtöbb esetben helytelen — külső magatartásukkal — cselekedeteikkel csak károsan befolyásolják a hasonló korúak magatartását stb.

Fennálló problémáik megoldására vonatkozóan az alábbiakat jelenthetem:

a.) Célszerű és kívánatos lenne problémáik, helyzetük stb. reális megállapítása, ill. felmérése céljából járásonként egy külön bizottságot szervezni. E bizottság tagjai lennének a különböző hiv. szervek hatóságok kiküldött képviselői, kik a fenti vonatkozásban érintve vannak.

b.) A munkabíró férfiak számára állandó jellegű munkahelyeket kell biztosítani, s a nőket is valamilyen formában be kell vonni a termelő munka körébe. U. i. azáltal számtalan, s ma még kifogás alá eső probléma stb. oldódnék meg.

c.) Minden lehető meg kell tenni az alapos széleskörű felvilágosító munka ellátása érdekében, különös tekintettel a súlypont problémáikra.

d.) Fennálló problémáikat stb. a helyi viszonyok, adottságok stb. figyelembevételével egyöntetűen, egységesen kell megoldani. Ez azonban csak az illetékesek közös, egységes akarata ill. törekvése révén valósítható meg.

Abaújszántó, 1958. évi április hó 30. napján.

Pásztor Sándor dr.
tanulmányi felügyelő

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

56 1951. évi 15. tvr. a tankötelezettségről és az általános iskoláról.

3.

Edelényi Járási Tanács Vb. Elnökétől
1652/2.-1958.

Tárgy: A járás cigányságának
helyzete és problémái.

Megyei Tanács VB. Titkárságának
MISKOLC.

Az ez év április 23-án kelt 780/58. sz. levelükre válaszukat az alábbiakban adjuk meg:

A járás területén kb. 847 cigánycsalád él. Ebből 473 család állandó munkából él. Alkalmi munkából 359 család él. (idénymunkások áll. gazd.-ban, napszám munkán Erdőgazd.-ban, bányában, Tsz.-ben, vályogvetés, gomba, szamóca, csipke stb. szedés) Tudomásunk szerint 9 család él csavargásból, koldulásból, lopásból stb. A cigányság összlétszáma 3500–3600 fő a járás területén.

Legnépesebb települések: Edelény 71 család 258 fővel, Szin község 68 család 280 fővel. Balajt 20 család, Martonyi 19 család, Izsófalva 32 család, Szendrőlád 45 család, Szendrő 80 család. Rakaca 62 család. A többi községekben kevés kivétellel kisebb létszámú cigánycsalád él.

Megélhetésük túlnyomó részben állandó munkán alapul. Pl. Hidvérgárdon valamennyien állandó munkások. Életkörülményeik semmiben sem különbözik a község lakóitól. Itt a tanács foglalkozik velük. Telket juttatott nekik és csak rendes lakóházat enged rá építeni. Külön utcájuk van. Rendes bútoraik 10 drb. rádiójuk van, minden család sertést ölt stb. Ugyanez a helyzet Szalonnán is azzal a különbséggel, hogy csak a családfők dolgoznak állandó munkán, a családtagjaik még koldulnak és esetenként lopnak is. Ezekről a helyekről még szoc. segélyt nem kérnek.

Tapasztalataink szerint egyre inkább az állandó jellegű munkát keresik. A szövetkezeti munka után is érdeklődnek pl. Tornanádaskán a Tsz.-ben többen dolgoznak. Vagy Balajton 30 család összesen 80 fő érdeklődik a kosárfonó szöv[etkezeti] munka iránt. Itt a körzeti FMSZ⁵⁷ keretén belül akarjuk ezt megvalósítani. Szendrőben 11 család lépne be kosárfonó szövetkezetbe.

Településük: Az utóbbi időben egyre többen igyekeznek beköltözni a község belterületére házépítés, vagy vásárlás útján. Legnagyobb problémánk az, hogy a lakosság ezt nem jó szemmel nézi, és minden lehetőséget felhasználnak arra,

57 Földműves-szövetkezet.

hogy ezt megakadályozzák. Pl. Múcsonyban a templom közelében akart egy cigány házat venni. A lakosság felháborodott és a szülői munkaközösség útján gyűjtést indítottak és pedagógus lakásnak fogják megvenni ugyanazt a lakást.

Hidvégdárdón rendezett viszonyok között élnek a cigányok azonban a falu szélén egy utcában. Így van ez Szin községben is. Itt pl. április 4-én a cigányok külön is hoztak és helyeztek el koszorút a Szovjet Hősök sírjára. Tehát rejtett céljuk az elkülönítés további fenntartása ilyen vagy olyan módon. Sajnos itt csak lassan nevelő munkával lehet megérteni — egyes helyeken még a tanáccsal is — ennek helytelenségét.

Egészségügyi helyzetük javult, ma már 4-5% TBC beteg van köztük az azelőtti 20–30%-kal szemben: Ma már egyre többen SZTK tagok így orvosi kezelésben ingyen részesülnek. Tovább javítani csak úgy tudunk ha egyes helyeken a jelenlegi telepüket jobb helyekre helyezjük el. Pl. Szendrő, Edelény, Szin községekben jelenlegi lakhelyüktől távol van a víz. Vagy kisterületre vannak összezúfolva.

Nem kielégítő azoknak a helyzete akik sok esetben változtatják munkahelyeiket, ezeket a munkaadók nem igen akarják alkalmazni sehol sem.

Milyen megoldandó problémákat látunk a mi járásunkban?

1.) Munkaalkalom biztosítása:

Nem minden cigány szokja meg egyformán az üzem munkafegyelmét. Ebből kiindulva olyan munkaalkalmat kell találni, ahol a fegyelem nem annyira szigorú és a keresetük szorgalmuk függvénye lenne. Ilyen foglalkozás lenne a Kosárfonó szövethézet. Mint fentebb írtam 41 család vállalkozik is a belépésre. Azonban a termelésen túlmenően az értékesítés problémája vetődik fel. A termékekkel (kosár, asztal, székek, szakajtó, lábtörlő stb.) hatóságilag tilos házalni. Ezért szükséges lenne egy szerv, amely az értékesítéssel, átvétellel foglalkozna. Mivel ez megyei méretekben probléma egy megyei átvevő és értékesítő szervet javasunk létrehozni. Másik ilyen munkalehetőség járásunkban — tekintettel arra, hogy sok az erdő — gomba, szamóca, csipkebogyó, gyógynövények gyűjtése. Itt szintén intézményesíteni kellene az átvételt és értékesítést. Itt az FMSZ-ek is számításba jöhetnének.

2.) Betelepítésük a faluba:

Véleményünk szerint az egyénenkénti betelepítés nagyon nehézkes és lassú a község lakóinak ellenállása miatt. Jobb lenne ezt oly módon csinálni, mint azt a járásunkban Hidvégdárdón és Szinben csinálják. Egy utcát biztosítani nekik, telket adni és építési engedélyt csak rendes lakóháza adni, megtiltani a putri építését. Így hamarabb válna lakhelyük a község szerves részévé, és gyorsabban is menne

a betelepítésük is. Így a mai egészségtelen faluvégi cigánytelepeket is meg tudnánk szüntetni.

3.) Cigánygyermekoktatása:

Járásunk területén sok cigánygyermek egyáltalán nem jár iskolába. Igaz ezek száma mindig csökken. Akik járnak, sokat hiányoznak. Itt csak nevelőmunkával nem tudunk mindent elérni. Az adm[inisztratív] lehetőségek nem sokat jelentenek, mert a szabálysértésért kirótt pénzbírságot a legtöbb esetben nem tudjuk behajtani a nincstelenségük miatt, és egy év múlva ez így elévül, és törlésre kerül. Itt azt javasoljuk, hogy ilyen esetben a bírság szabadság vesztesre lenne átváltoztatható. Ez az országos értekezleten is felvetődött azonban semmi más nem történt azóta sem.

4.) Kóbor cigányok munkára kényszerítése:

Ez a legsúlyosabb probléma mert itt radikális adm. intézkedésekre lenne szükség. Ezek számára egy tábort kellene létesíteni, ahol dolgozniuk kellene. Ez különösen a fiatal csavargók nevelése szempontjából lenne fontos. A megrögzött csavargóktól pedig meg kellene tisztítani a járást (hasonlóan mint Budapestet a kétes elemektől) Ha idegen környezetbe kerülnének kevesebb lehetőség lenne a csavargásra. Ez is kényszerítené, hogy munkába álljon hamarabb.

5.) Kupeckedés megszüntetése:

Vásárok alkalmával a lóvásároknál feltűnően sok a cigány, akik adják veszik a lovakat. Itt feltétlen rendeletileg kellene intézkedni. Hogy milyen módon azt én magam sem látom világosan.

Edelény, 1958. április 29-én.

Sándor Lajos
VB. elnök

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

4.

Járási Tanács Vb Elnökétől.
Encs.
1038/1958. sz.

Tárgy: Statisztikai kimutatás a
cigányok létszámáról és
helyzetéről.
mell: 1. db.

Megyei Tanács Vb Elnökének!
Miskolc.

A Megyei Tanács VB Elnökének 780/1958. Tk. sz. átiratára, jelentem, hogy járásunk területén [...] család cigány, 2168 fő él. Ez a következőképp oszlik meg: 1–14 éves gyermek 818 fő. 14 évtől fölfele 653 férfi, 697 nő. Ezekből munkában van: 367 férfi, 44 nő. Szórványosan még foglalkoznak földműveléssel, de nem szakszerűen, csak úgy vállalnak a parasztoktól felesbe, harmadosba, esetenként bérletbe. Túlnyomó többségük azonban nem dolgozik.

A szociális viszonyok hihetetlenül rosszak. A fent közölt családokból mindössze 54 családnak van elfogadható lakása, a többi összetakolt gunyhókban lakik, nem egy esetben 8–10 fő is együtt. Településeik általában a faluszélén egy helyen van, de vannak szórványos települések is. Rossz szociális viszonyaik, amely abból ered, hogy nem dolgoznak, nagymértékben károsan befolyásolja járásunk egészségügyi helyzetét, de elősegítik az állapotbetegségek terjesztését, mivel a dögöt még a dögkutakból is kivették. A rendőrség kezdeményezésére cigánytanácsokat alakítanak (mint régen a cigánybíró) így jobban összefoghatók és kollektív felelősségre nevelhetők. Lakásviszonyaik megjavítása állami segítség nélkül lehetetlen, de szükséges volna szerintem a nevelés mellett természetesen munkára szorítani őket, mert ezzel gyorsulhat meg csak szociális helyzetük javulása. Az iskolai hiányzások döntő részben a cigánygyerekeknél vannak. Szabálysértési bírság rajtuk nem hajtható be.

Véleményem szerint azokat a cigányokat, akik a fennálló törvényeket semmibe veszik, bírságpénz rajtuk nem hajtható be, mivel nem dolgoznak, tekergeből és lopásból élnek, közmunkára lehetne őket kényszeríteni. Természetesen ezt nem fő módszerként gondolom. Egyesek részéről elhangzottak olyan kérelmek is, hogy házhelyet kérnek és építenek az üres házhelyeken. Azonban ez nem engedhető meg, mivel anyagi erejük nincs hozzá, tehát kunyhót építenének, amely stílszerűségben is megengedhetetlen, hogy lerontsa a falu képét.

A fő feladatot tehát abban látom, hogy munkára kell őket ránevelni, vagy olyan munkalehetőséget teremteni, amely megszüntetné a vándorlást és megtelepedve,

becsületesen dolgoznának. Természetesen vannak becsületes cigányok, akik már termelőszövetkezetben is dolgoznak, és túlnyomó részt megállják helyüket.

Az egy helyre való telepítés, munkához való kötés volna tehát a fő feladat, mert hisz a különböző üzemekben, ha ugyan igen sok becsületes cigány dolgozik is már, általánosságban azonban nem sokáig tartanak ki egy helyen, és a munkakönyveket vizsgálva nem egy olyan cigány van, aki csupán 1950-től is már volt vagy 15–20 helyen alkalmazásban. Ez a kérdés társadalmi ügy és társadalmi segítséggel, neveléssel lehet csak segíteni rajta.

Encs, 1958. április 29.

Kispál Pál
VB. elnökh[elyettes]

Járási Tanács VB Elnökétől
Encs.
1058/1958.

Tárgy: Statisztikai kimutatás a
cigányok létszámáról
munkaviszonyáról.

Kimutatás — az encsi járás községeiben lévő cigányokról

Sor- szám	Község neve	1–14 évig gyermek	14 – felfelé		Munkában van		Össze- sen fő
			férfi	nő	férfi	nő	
1.	Abaújdevecser	42	22	28	15	–	92
2.	Alsógagy	6	2	3	2	–	11
3.	Gagyapáti	–	–	–	–	–	–
4.	Baktakék	34	21	20	12	–	75
5.	Beret	47	27	34	13	–	108
6.	Büttös	–	–	–	–	–	–
7.	Csenyéte	68	55	62	14	–	185
8.	Detek	26	19	17	9	5	62
9.	Encs	72	55	83	37	9	210

Sor- szám	Község neve	1–14 évig gyermek	14 – felfelé		Munkában van		Össze- sen fő
			férfi	nő	férfi	nő	
10.	Fancsal	–	–	–	–	–	–
11.	Fáj	18	7	8	6	–	33
12.	Felsőgagy	2	1	1	–	–	4
13.	Forró	111	101	102	51	18	314
14.	Fulókércs	40	24	27	21	4	91
15.	Fügöd	27	20	16	14	–	63
16.	Gagybátor	8	2	3	2	–	13
17.	Gagyvendégi	–	–	–	–	–	–
18.	Garadna	9	3	5	2	1	17
19.	Hernádpetri	30	27	23	9	1	82
20.	Hernádvécse	48	26	28	14	–	102
21.	Krasznokvajda	10	10	10	6	–	30
22.	Méra	47	32	38	17	2	117
23.	Novajdrány	51	129	120	111	–	300
24.	Pamlény	7	3	3	3	–	13
25.	Keresztéte	4	3	2	3	–	9
26.	Percse	4	3	2	3	2	9
27.	Pusztaradvány	25	12	10	4	–	47
28.	Kány	–	–	–	–	–	–
29.	Szalaszend	14	8	9	7	–	31
30.	Szászfá	6	1	2	1	–	9
31.	Szemere	60	40	41	11	2	141
32.	Litka	–	–	–	–	–	–

Sor- szám	Község neve	1–14 évig gyermek	14 – felfelé		Munkában van		Össze- sen fő
			férfi	nő	férfi	nő	
	Összesen	818	653	697	367	44	2168

Encs, 1958. április 29.

Kispál Pál
Vb. elnök h.

5.

Mezőcsáti Járási Tanács vb. Elnökétől
Telefon: Mezőcsát 2.
345/tk./1958 szám.

Tárgy: A cigányság helyzetének
megtárgyalása.
Hiv. szám: 780/tk.1958.

Megyei Tanács Vb. Elnökének
Miskolc.

Fenti tárgyban és számú rendeletben a mezőcsáti járás területére vonatkozó jelentésemet az alábbiak szerint teszem meg:

A járás területén hozzávetőlegesen 312 család, 1541 családtaggal lakó cigány él. A településük mintegy 90%-ban a község szélén egy csoportban van, míg 10%-ban pedig a község belterületén a saját tulajdonukat képező és bérelt lakásban laknak.

Megélhetésüket 30%-ban állandó jellegű munkavállalásból, 40%-a idényszerű alkalmi munkából biztosítják, míg a cigányoknak mintegy 30%-a járásunk területén a megélhetését kéregetésből és egy részük a nyári hónapok ideje alatt a mezei lopásokból biztosítja. Ez a réteg az, mely nem hajlandó sem állandó jellegű, sem pedig alkalmi munkát vállalni. Kóborolnak és kéregetésből tartják fenn magukat és családjukat, a nők egy része pedig tiltott kéjelgésekből tartják fenn magukat.

Egészségügyi helyzetüket ha vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy járásunk területén a cigányság egészségügyi helyzete 40%-ban kielégítő, míg 60%-ban nem.

Szociális helyzetet ha vizsgáljuk megállapíthatjuk, hogy járásunk területén élő cigányoknak 30%-ban szociális helyzete jónak mondható, azoknál akik ál-

landó jellegű munkát vállalnak, míg 40%-ban a szociális helyzet kielégítő. Ez fennáll azon egyéneknél, akik idényszerű munkát vállalnak. 40%-nak azonban a szociális helyzete nem kielégítő. Nincs megfelelő ruházatuk, táplálkozásuk nem kielégítő, lakásuk sárkunyhó, vagy putri.

Járásunk területén a legnagyobb számban Ároktő, Emőd, Hejőbába, Hejőpapi, Igrici, Mezőcsát, Nagycsécs, Tiszakeszi, Tiszapalkonya, Tizzaszederkény és Tiszatarján községben élnek cigányok. Igen kis létszámmal élnek járásunk területén: Gelej, Hejőszalonta, Nemesbikk, Oszlár, Sajószöged, Szakáld, Tiszabábolna és Tiszadorogma községekben a cigányok. Muhi és Hejőkürt községben cigánylakó nincs.

Járásunk területén Gelej, Hejőkeresztúr, Oszlár, Sajóörös, Sajószöged és Szakáld községekben élő cigányok majdnem kivétel nélkül mind állandó jellegű munkával foglalkozik. Megélhetésük ezen községekben biztosítva van. Köztük kóborló cigány nincs. Egészségügyi és szociális helyzetük megfelelő.

Járásunk területén: Ároktő, Emőd, Hejőpapi, Igrici, Mezőcsát, Tiszakeszi, Tiszapalkonya, Nagycsécs és Tiszatarján községekben lakó cigányok helyzete úgy megélhetési, mint egészségügyi és szociális körülményeire nézve a legrosszabb képet nyújt. Ezen községekben van a legtöbb munkanélküli, kóborló, csavargó cigány, továbbá ezen községekben fordul elő a legnagyobb számban az, hogy a cigányok, a létfenntartásukhoz már leföldelt állati hullákat felszedik és megeszik s ezáltal nagyban terjesztik a fertőző betegségeket.

Elég gyakori eset az, hogy a kereskedelmi szervek munkabíró, fiatal cigányok részére tollgyűjtésre adnak ki engedélyt s ezen engedély birtokában kóborolnak községről-községre.

A cigányság kérdésével kapcsolatban megoldandó problémára vonatkozólag javaslatomat az alábbiak szerint terjesztem be:

- 1.) Állandó munkavállalásra való nevelés.
- 2.) A kapott és megkeresett munkabér megbecsülésére való ránevelés.
- 3.) A felnőtt férfi és nő személyeknek a meggyőzése arra, hogy kössenek valamennyien törvényesen házasságot és ne éljenek házasságon kívüli életközösségben.
- 4.) Szülők rendszeres ránevelése arra, hogy az iskolaköteles gyermekeiket rendszeresen járassák iskolába.
- 5.) Rendszeres és állandó hatósági ellenőrzés útján leszoktatni a könnyű kereseti lehetőségekről, különös súllyal a mezei lopások megakadályozása.
- 6.) A lakásviszonyaik megjavítása, elsősorban olyan formában, hogy maguk a cigány családok igyekezzenek maguk számára emberhez méltó lakásviszonyokat teremteni s ennek megvalósítása érdekében a községi tanácsok pedig gondos-

kodjanak egy kijelölt helyen részükre házhelyet biztosítani, és családi lakóházak építéséhez pedig az állam biztosítson számukra hosszú lejáratú kölcsönt.

Mezőcsát, 1958. évi május hó 3.

K. Tóth István
VB elnök

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

6.

Mezőkövesdi Járási Tanács VB. Titkársága

192/Tk. 1958.

Előadó: Dr. Szücs Géza

Tárgy: Cigányok helyzetéről jelentés.

H.sz.: 790/1958.

Megyei Tanács VB. Elnökének

Miskolc.

Fenti számra való hivatkozással jelentem, hogy járásunk területén cigány családok száma 170 család, 725 fővel. Települési helyük Mezőkövesden 2 helyen, Mezőkeresztesen a község külső területén szétszórva, Sályban 1 helyen a Dankótelep nevű településen a község külterületén., Bogácson Zöldvárálja nevű község külső területén, Szentistván községben egy helyen a község szélén, Szomolya községben 2 helyen, Bükkábrány községben egy helyen.

A fenntartásukat alkalmi munkán keresztül eszközlik, túlnyomó részben. Van közöttük zenész, vályogkészítő, cigány, vándoriparos és kóborló. A felnőtt lakosság kb. 40%-a dolgozik, ebből 25%-a állandó munkaviszonyban áll, a többi időszakos, alkalmi munkás. 5%-a zenész, 30%-a vályogkészítő, 5%-a vándoriparos (tollgyűjtő, üstfoltozó) 20%-a pedig nem dolgozó, kóbor személy.

Egészségügyi helyzetük végtelen elmaradott, lakásaik különösen Bogács községben az emberi követelményeknek nem felelnek meg, környezete piszkos, a fertőző betegségek terjesztésének a melegágya. Táplálkozásuk függvénye a bizonytalan kereseti lehetőségüknek.

Kulturáltságuk igen elmaradott, általános iskolaköteles gyermekeiknek 60%-a kb. az, aki az általános iskola 3. osztályát elvégzi.

Vannak közöttük, akik az utóbbi időben állandó munkavállalásból tartják fenn családjukat, javaslatunk az lenne, hogy ezen családokat a lehetőség szerint ki kellene emelni a környezetből, mert a rossz környezet sokszor rájuk is hatással van.

Mezőkövesd, 1958. május 5-én.

Szilágyi János
VB titkár

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

7.

Miskolci Járási Tanács Vb. titkárságától.
Miskolc, Fazekas utca 2. II.
192/1958.

Tárgy: Cigányok problémáinak
megoldása.
Hiv. szám: 780/1958.

Megyei Tanács VB. Elnökének
Miskolc.

Fenti számra való hivatkozással jelentem az alábbiakat.

A miskolci járás területén élő cigányok száma kb. 3607 fő, melyből 848 fő a férfi és 942 fő a nő, ezenkívül 1816 fő gyermek. Településük száma 28. A 28 telepen összesen 462 lakás van, így arányosan számítva egy lakásra átlag 6 fő esik. A lakások kunyhó jellegűek. Jelentem továbbá, hogy 848 fő férfi cigány közül 444 fő különböző vállalatoknál, üzemeknél, gazdaságoknál munkát vállalt s túlnyomó többségük rendes munkát végez. A nő közül csak elenyészően kevés vállalt munkát. A cigány lakosság többi része alkalmi munkából — vályogvetés, egyéni lakóház építéseknél segédmunkás — tartja fenn magát. A cigány lakosság mintegy 25–30%-a csak igen ritka esetben vállal munkát, vagy egyáltalán nem vállal.

A járás területén élő cigány lakosság egészségügyi helyzete jóval alatta áll a nem cigány lakosság egészségügyi állapotának. Sok közülük a TBC fertőzött család. Ez abból is adódik, hogy szűk, kis egészségtelen lakásokban sokan laknak együtt, így könnyebb az egymás megfertőzésének lehetősége. Leányaik 15–16 éves korban, gyakori esetben házasságkötés nélküli együttélésben élnek. A járás területén élő cigány lakosság szociális körülményei nem mondhatók kielégítőnek. Általában vagyontalanok, csak kis kunyhójuk van, berendezésük sok esetben

még a legszükségesebbnél is kevesebb. Ruházatuk nem kielégítő és ételmezésük sok családnál csak a létfenntartásra szorítkozik.

Az 1816 cigánygyermek közül mintegy a fele iskolaköteles, azonban iskolába csak igen kevesen járnak. Ha iskolába be is iratkoznak igen nagy a mulasztásuk, a legtöbb esetben nem is osztályozhatók. Így rontják a fegyelmet és a tanulmányi átlagot is. Vannak azonban — bár kevés számmal — akik iskolába rendszeren eljárnak és tanulmányi átlaguk is megfelelő.

Általánosságban véve a miskolci járás területén a cigány férfiak munkába állítása megfelelő módon halad s közvetítésük most is folyamatban van. Telephelyükön főleg az idősebb nők körében még előfordulnak kéregetések, koldulások. Létfenntartásuk biztosítására munkát vállalnak, bár elhelyezésük nehézségekbe ütközik, mert a vállalatok, gazdaságok munkába állításuktól tartózkodnak.

Miskolc, 1958. május 3.

Bíró György
VB titkár

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

8.

Ózd Járási Tanács VB. Elnökétől
1729/1958. sz.

Tárgy: Ózdi járás területén a
cigányok helyzetének felmérése.
Hiv. sz.: 780/1958. Tk.

Megyei Tanács VB. Elnökének.
Miskolc.

Fenti tárgyú és számú rendeletre a járás területén lévő cigánytelepülések helyzetéről jelentésem az alábbiakban teszem meg:

A járás mind a 22 községében van cigánytelepülés. A 22 községben összesen 1827 fő cigány lakik. Az 1827 fő közül munkaképes 590 férfi és 463 nő. A munkaképesek közül dolgozik 442 férfi és 72 nő. A munkaképesek közül az iparban 358 férfi és 45 nő, mint alkalmi dolgozó 66 férfi és 28 nő.

A legnagyobb település (4) Arló községben van, ahol 781 cigány lakik. A cigánytelepülések jellegzetessége a zsúfoltság. A lakások sűrűn egymás mellett

vannak építve, minek következtében mellékhelyiségek, különösen WC-helyiségek építése a közegészségügyi követelményeknek és a közegészségügyi jogszabályoknak megfelelően nem hajtható végre — még azokon a cigánytelepüléseken is ahol valamikor WC volt, az ellenforradalom ideje alatt a lakosság a WC-k deszkáit feltűzelte és jelenleg majdnem minden cigánytelep WC nélkül van — amely körülmény magában is megmagyarázza a járás területén évenként előforduló elég nagyszámú vérhas megbetegedéseket. A cigánytelepülések általában domboldalon épültek és az esőzések alkalmával az esővíz a fekáliát leviszi a patakokban, a patakokon a községekbe, s így a kérdéses állandó járvány veszély esetén áll fenn. A felszabadulás óta a cigánylakosság egy része gyári vagy bányászati dolgozó. A WC hiánytól eltekintve az egyéni és a lakástisztaság szempontjából igen sokat fejlődtek, mert a tetveseknek a száma igen kicsi, a minimumra csökkent le.

A cigánytanulók beiskolázása a járás területén rendezetlen, ami annak tudható be, hogy ide-oda vándorolnak (pásztorkodás) csak felszólításra és késve iratkoznak be, a téli hónapokban többségük nem jár iskolába a gyenge ruházódás miatt. Tanulmányi téren nagyfokú amiatt a lemaradásuk. A tananyag alapvető részét csak kis részük sajátítja el, így aztán évről-évre lemaradnak, illetve ismétlik az egyes osztályokat. A tanköteleskor általában az 1-4 osztályban éri őket, igen kevés jut el közülük a felső tagozatba. Testük, ruhájuk tisztasága is erősen kifogás alá esik, és rendszerint el kell különíteni őket a többi gyermekektől. A bukások folytán az egyes osztályokban túlkorosak lesznek, és mint nagymértékben ilyenek rontják az osztály közszellemét. Általában az erkölcsi nevelés terén van velük a legtöbb baj.

A nem dolgozó cigányok közül a nők elhelyezése a probléma. A férfiak közül 30–35 fő az aki notórius munkakerülő, melynek munkába állításához különösen felvilágosító munka szükséges.

A jelenlegi egészségtelen helyzet végleges megszüntetése csak a cigány lakótelepek felszámolása után lehetséges — amely úgy volna megoldható, hogy a cigánylakosság részére fokozatosan házhelyeket juttatnának a községekben — megfelelő kölcsön biztosítása mellett meg volna a lehetősége annak, hogy cigánycsaládok új és a közegészségügyi követelményeknek megfelelő lakóházhoz jutnának és ilyen módon a cigánytelepeket lassanként fel lehetne számolni. Ez által a községek is megszabadulnának azoktól a fertőzési lehetőségektől, amelyek ki vannak téve a domboldalon lévő cigánytelepülések részéről.

Az említett hiányosságok átmenetileg történő megszüntetése érdekében szükséges a cigánytelepeken a lakosság létszámához mért nagyságú és a közegészség-

ügyi követelményeknek megfelelő közös WC-k építése a dolgozó cigánylakosság terhére.

Ózd, 1958. május 3.

Turgonyi László
VB elnök.

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

9.

Putnoki Járási Tanács vb. Titkárságától

Tárgy: Cigányság
helyzetének felmérése.
Hívsz: 780/1958. Tk.

1953/1958. szám.

MEGYEI TANÁCS VB ELNÖKÉNEK

Miskolc.

Fenti szánú rendeletre jelentésemet az alábbiakban teszem meg:

A putnoki járás 30 községében lakik 310 cigánycsalád, összesen 1390 személy, nincs cigány 2 község területén. A cigányok életkora, s munkaviszonya a következőképpen alakul:

1–14 éves korig 612 fő.

14 felett férfi 367, nő 411.

Ebből dolgozik férfi 258, nő 61.

Nem dolgozik férfi 109, nő 350.

Megélhetésük — tekintve a putnoki járás területén ipari- és mezőgazdasági munkalehetőséget — biztosítva lenne, azonban nem akarnak többségükben munkát vállalni. Azok, akik üzemben dolgoznak sokat távol maradnak a munkától, emiatt sok a panasz az üzem vezetői részéről és ebből folyóan van olyan tendencia, hogy az üzemek vezetői a cigányokat nem is szívesen foglalkoztatják.

Életkörülményeik igen szegényes, nem mondható jónak, ez abból adódik, hogy nem szeretnek dolgozni, alkalmi munkát ugyan végeznek, spontán, kosárkötéssel gombagyűjtéssel stb. foglalkoznak. Településük és házaik általában a falu szélein helyezkedik el, ezek a minimumot sem elégitik ki, egészségtelenek, kiesik, nem megfelelőek.

Egészségügyi helyzetük, ami a rossz táplálkozásból, rossz lakásviszonyokból adódik nem mondható jónak, sok helyen, de különösen Ragályon erősen tetvesek, annak ellenére, hogy a járási egészségőr hetenként DDT-vel porozza őket.

Szociális körülményeik elég rosszak, telepeik rendetlenek, piszkosak voltak, április hónapban rászorították őket, hogy házaikat meszeljék ki, a szalmát, amelyen a földön fekszenek cseréljék ki.

A cigányok, akik üzemekben dolgoznak is döntő többségükben keresetüket nem tudják megbecsülni — fizetéskor annak nagy részét italra, ételre költik — s ennek folytán a másik fizetésig nélkülöznek, néha napján még éheznek is.

Igen nehezen tudnak kiválni környezetükből az egymáshoz való tartozásuk következtében, nem tudnak szakítani régi életmódjukkal — ez azonban nem általános.

Megoldandó probléma az lenne, hogy ezen emberekkel megszerettesük a munkát, megszerettesük és bemutassuk a józan életmódot és ezen embereket ki kellene emelni abból az elhagyatottságukból, amelyben élnek, s meg kellene a jobb életmódhoz oldani elsősorban a lakás problémájukat. A járás 6 községében Putnok, Sajókaza, Zádorfalva, Sajóvelezd, Sajópüspöki és Ragály községekben lakik a cigányok döntő többsége, mintegy 900. Ezen községekben lakó cigányok helyzete közül legrosszabb a Ragály községben lakóké, ahol a cigányok igen súlyos körülmények között élnek, azonban ezen cigányok a kiutat nyomorukból abban keresik, hogy állandóan megkereséssel fordulnak a Magyar Vöröskereszt-hez, a Minisztertanácshoz, a Párt Központi Vezetőségéhez és pénzt, ruhát, kérnek életfenntartásuk biztosítására.

Sajópüspöki községben a cigányok már beolvadnak a többi dolgozók közé, döntő többségük becsületesen végzi az ózdi vasgyárban munkáját, s már nem sok különbség van az egyéb dolgozók és a cigányok között.

Putnok, 1958. április 30.

Dobos Aladár.
VB titkár.

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

10.

A sátorlajújhelyi Járási Tanács VB. Elnökétől
Ady tér 5. Telefon: 225.

Szám: 20.369./1958.

Tárgy: Cigányságról tájékoztató
helyzetjelentés.

Hív. szám: 780./1958. Tk.

Megyei Tanács VB. Elnökének
Miskolc.

F. hó 23-án kelt, s hivatkozott számú rendeletre jelentésemet az alábbiakban teszem meg:

Járásunk 56 községében mintegy 625 cigány család él, összesen 2840 fő körül. Mindössze 6 községünkben nem laknak egyáltalán cigányok. Településük úgy néz ki, hogy kb. 60%-ban szétszórta, míg 40%-ban egy kijelölt területen laknak.

Megélhetési viszonyaik általánosságban rossznak mondható, ugyanis nem bírják a állandó munkahelyet, azt gyakran változtatják és így nem tudják biztosítani létfenntartásukhoz szükséges összeget.

Egészségügyi viszonyaik, nagyon sok tbc-s, nemi betegségekben, sőt vannak szem trachomában szenvedők is. Ennek oka a nagy piszkosság, nagy családok általában 15–21 m² területű földkunyhóban, egészségtelen összetákolt alkotmányokban laknak. Szétszórtságuk miatt nagy nehézségbe ütközik az orvosi ellenőrzésük is.

Szociális viszonyaik azoknak, kik alkalmazásban vannak, keresetüket megbecsülik, nem mondható rossznak. Vonatkozik ez különösképpen a mintegy 10%-ot kitevő zenészekre, kik igen is sokat adnak magukra, ruházatuk és lakásuk rendben tartására. Ugyancsak jó a szociális viszonya azoknak is, akik állandó munkahelyeken dolgoznak, üzemekben, bányában, állami gazdaságoknál, sőt van két család, akik tsz-tagok is.

Azonban 60–65%-uk szociális viszonyai együtt jár a munkátlansággal, szegények, sokat nélkülöznek, így rá vannak kényszerítve a lopásra, erkölcstelenségre. Nyári időszakban fordulnak elő különösen sok lopások, amikor a föld már terem. Jellemző rájuk, hogy még a dolgozó cigányok sem élnek mind tervszerűen, besztással, csak a mának élnek, keresetüket pár nap alatt elköltik.

Véleményünk szerint társadalmunk, járásunk dolgozói nem becsüli le őket, mint cigány fajt, de igen erős megkülönböztetést tesz a becsületesen dolgozó és dologkerülő cigányság között, akiket természetesen nem szívlelnek. Utóbbiakat a dolgozó nép élődijének tartja.

Fenntartásuk fő forrását, a nagyobb százalékát a kéregetés, alkalmi munka képezi. Vannak azonban olyanok is, akik elmennek napszámra, sőt állandó munkavállalók is, mint pl. több községben apaállat gondozók, pásztorok, vannak olyanok is akik iparosok, kovácsok. Kóborlásuk csak a járás területén, vagy a szomszédos községekre terjed ki, távolabbi helyekre nem kóborolnak el.

Javasolom fentiekkel kapcsolatban, hogy a betegségek terjesztésének megakadályozása érdekében azokat a cigányokat, kiknek nincs állandó munkahelyük, egy zárt területre vonják össze a község területén, választani kell közülük egy becsületes tekintélyes embert vezetőjüknek, kit nevezhetnek akár bírónak is. Így jobban lehet őket ellenőrizni, orvosi felügyelet alatt tartani.

Sátoraljaújhely, 1958. évi április hó 29-én.

Váradi János
eln. h.

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

11.

Járási Tanács VB. Elnökétől Szerencs
Szám: 1142/1958.

Tárgy: A járási területen élő cigányok helyzetéről tájékoztató jelentés.
Hív. sz.: 780/1958. T. K.

Megyei Tanács VB. Titkárságának!
Miskolc.

Tárgybani rendeletre a szerencsi járás területén élő cigányok helyzetére nézve alábbi jelentést teszem:

A járás területén lakó cigányok száma: 1611 fő. A cigányok települési viszonyai a következők: A cigányok zömmel Taktaharkány községben telepedett le, számottevő számban lagnak: Tiszalúcon, Taktaszadán, Mezőzomboron, valamint Megyaszón, Tarcal és Tokaj községekben.

Megélhetésük Taktaharkány, Tiszalúc és Taktaszada községben lakó cigányok állandó vasúti segéd munkásként biztosítják. A Taktaszadán, Tiszalúcon, Taktaharkányban és Mezőzombor községben lakó cigányok egy része gyékényfonással, kosárfonással keresi kenyerét. Vályogvetéssel Megyaszó, Taktaharkány, Tarcál és Mezőzombor cigányai foglalkoznak túlsúlyal.

A Tokaj községben lakó cigányok főleg zenéléssel keresik megélhetésüket. Általánosan megállapítható, hogy a járás területén lakó cigányok igyekeznek állandó megélhetési forráshoz, munkavállaláshoz jutni, úgy hogy csavargó, kóborló cigány járásunkban nem-igen található. Egészségi viszonyaikat tekintve állandó ellenőrzés alatt állnak a Járási Eü. örökön keresztül.

Megállapítható, hogy nagyobb részük a higiéniaival hadilábon áll, elhanyagolják testük gondozását, amely a lakásviszonyaikban is kifejezésre jut. Szociális gondozásuk a községi tanácsok költségvetésében ezen célra biztosított összeg terhére megvan azon személyeket illetően, ahol az előfeltételek a szociális gondozásra, illetve segítézésre akár alkalmilag, akár állandóan fennállnak.

Javaslatom a cigányság helyzetét illető probléma megoldására az volna, hogy egy háziipari szövetkezet lenne részükre a járásban létesítve, ahol a kosár és gyékényfonásra való szakszerű kioktatás mellett a háziipar keretébe tarozó munkák végzéséhez állandó alkalmazást nyernének.

Szerencs, 1958. évi április hó 30-án.

Lóczy László
VB elnök.

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

12.

Szikszoói Járási Tanács Vb. Elnökétől.
Szám: 289/1958. tk.

Tárgy: Cigányság
helyzetének felmérése.
Hiv. sz. 780/1958.tk.

Megyei Tanács vb. Titkársága
Miskolc.

Fenti számra hivatkozva az alábbiakat jelentem:
Járasunk területén 1585 cigány él, településük nagy részben a község külterületén, egy helyiségből álló viskó. Megélhetésük rendkívül rossz, kb. 25% az,

amelyek rendes körülmények között dolgoznak és tartják el abból családjukat. Egészségügyi helyzetük ugyancsak rossz, s legtöbb fertőző (TBC) köztük van, a rendszerese orvosi kezelés csak azok részére van biztosítva, kik állandó munkahellyel rendelkeznek, nagyobb része az orvosi kezelést nem veszi igénybe, mivel munkanélküli. Szociális helyzetük nem kielégítő, igen sok család rongyosan a követelményeknek nem megfelelő ruházatban és ellátásban részesülnek. A 75%-a cigányságnak alkalmi munkából és kb. 15–20%-a a kóborlásból, csavargásból állandó lopásból és kéregetésből él.

A cigányok életkörülményeinek megváltoztatására az állandó munkahellyel való biztosításra az alábbi javaslatot teszem:

Járásunk területén a cigányokkal való foglalkozás során elértük azt, hogy a cigányoknak, már 25%-a megfelelő életkörülmények között élhetnek, mivel őket állandó munkahellyel biztosítottuk és azok a munkahelyen megfelelő munkát is végeznek, de a cigányságnak kb. 75%-a rendkívül rossz életkörülmények között él, azok csak alkalmi munkából tengetik életüket, hogy ez a 75% is megfelelő életkörülmények között élhessen helyesnek tartanánk, ha a cigányságot kötelező erővel rá lehetne bírni állandó munkavállalásra. Lehetőleg olyan munkahelyet kellene részükre biztosítani, ahol először könnyebb munkával, majd később pedig a nehezebb fizikai munkába bevonva őket keresetükből tartanák fenn családjukat. Ilyen munkahely részükre építőipari vállalatoknál segédmunkásként, a mezőgazdasági munkák megkezdésével pedig Állami gazdaságokban növényápolási munkákra lehetne őket alkalmazni. Ezekben a helyeken a cigányok elsősorban megfelelő ellátásban részesülnének, családjukat a keresetükből rendezettebben tudnák eltartani, a megfelelő orvosi kezelés is állandóan biztosítva lenne.

Ha a cigányságnak már nagy százaléka megfelelő munkahelyeken állandónak bizonyulnának, helyesnek tartanánk, ha az állam OTP kölcsön útján lakásépítésre kölcsönt biztosítana, hogy lakásukkal is bele tudnának illeszkedni a falusi, vagy éppen a városi életbe. Ezzel megszüntetnénk elsősorban azt, hogy külön településük legyen a cigányoknak, másodsorban be fognak illeszkedni a belterületen élő lakossághoz és ezen keresztül a lakosság által állandóan ellenőrizve lesznek, hogy a lopás és a kóborlás részükről megszűnjön.

Amely cigány még ezután sem képes a megfelelő életkörülményeket biztosítani családjának, számára a szabadon választott munka még mindig nehezebbre esik, helyesnek tartanánk, ha az ilyen munkakerülőköt javító-nevelő büntetéssel megfelelő őrizet mellett kényszerítenénk rá a munkára, ezzel egyszer rászoktatnánk a munkára, másodsorban pedig a végzett munkája után megfelelő munkabéren részesülne, amiből a családjának is jutna a szükségletekre.

Hogy a cigányok körében változást érhesünk el, ahhoz az is szükséges, hogy a helyi államhatalmi szervek is foglalkozzanak a kérdéssel, és ha foglalkoznak is, ne olyan formában, mint ahogy azt eddig tették. Meg kell szüntetni a tőlük való tartózkodást, lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a község belterületén megfelelő portahelyhez jussanak, ha van köztük közfeladatok ellátására alkalmas dolgozó, őket abba be kell vonni, vagy ha nincs arra alkalmas más ember, vagy emberek olyan formában foglalkozzanak velük, hogy előbb-utóbb alkalmasak legyenek a közfeladatok ellátására. A helyi államhatalmi szerveknek többet kellene a jövőben foglalkozni a cigánykérdéssel, meg kellene szüntetni minden községben, hogy a cigányok kóborolhassanak, vagy kéregetésből éljenek és ez számukra nem lesz biztosítva, ha kéregetési lehetőség el lesz tőlük vonva, kényszerülni fognak a munkába állásra, a becsületes életmódra való áttérésre.

Hogy e téren változást érhesünk el a Járási Rendőrkapitányságoknak is aktívabban kell bekapcsolódnia e kérdésbe és többet kell foglalkozniuk a munkakerülők, kóborlók felszámolásával, mert ha ilyen formában is megvonjuk tőlük a cigányságtól a lehetőséget, kénytelenek lesznek bekapcsolódni a termelő munkába.

Szikszó, 1958. május 5.

Kertész István
VB elnök.

MNL BAZML XXIII-12.a. 1455/1958.

13.

229/1959. szám
üi: Klencs.

Tárgy: Tájékoztatás a cigányság
életkörülményeiről.

Magyarországi Cigányok
Kulturális Szövetsége

Budapest, V
Báthory utca 10.

Megyénk területén élő cigányság életkörülményével kapcsolatban tájékoztatásunkat az alábbiakban tesszük meg.

A megye területén 24763 cigány él. A cigányság a megye összlakosságának 4%-át képezi. Ebből munkaképes 16304 fő, ezek közül dolgozik 5434 fő. A ci-

gánylakosság száma az edelényi, miskolci, és a sátoraljaújhelyi járásban a legszámottevőbb. (3600, 3607, 2840) Legkisebb számú a mezőkövesdi járásban. (725 fő) A községek lélekszámához viszonyítva elég nagy számmal vannak Edelény, Szin, Forró és Novajdrány községekben. (258, 280, 314, 210, 300) Kazincbarcika városban 234, Ózdon 1300, Sátoraljaújhely városban 240 cigány él.

A cigányság települése általában zárt. Telepeik a faluszélen vannak elhelyezve nagyrészt. 1945-től megindult a cigányság beköltözése a falu és a város belterületére. Lakásuk általában egy helyiségből áll és zsúfolt. Ezen a téren vannak eredményeink is. Pl. Hidvérgárdó és Szin községekben a községi társadalmi és állami szervek segítségével külön telken új házakat építettek és új utcákat alakítottak ki. Ezeket a házakat saját erejükből és az állam segítségével építették fel.

A mezőcsáti járásban a cigánylakosság 10%-a belterületen, 90%-a a községek szélén, telepeken lakik. A miskolci járásban 462 lakással rendelkeznek. Ezek vályoglakások, igen kisméretűek és egy-egy ilyen lakásra 6 fő jut. Az encsi járásban még nehezebb körülmények között laknak, ugyanis egy lakásra 12 fő jut.

Az ózdi járásban a megye egyik legnagyobb települése van. Arló községben. A cigányok lélekszáma ezen községekben, mintegy 1000 főre tehető.

Ebben a járásban általában dombos részeken települtek. Fentieknél fogva a cigányság lakásviszonya súlyos, pl. a sátoraljaújhelyi járásban egyes községekben egy-egy 12–15 m² kunyhóba 10 személy is lakik igen primitív viszonyok között. A szikszói járásban szintén ilyen kunyhókban 12 személy lakik. Egyébként a sátoraljaújhelyi járás cigányságának 60%-a szétszórtan él és csak 40%-a él zárt településen.

Ózd városban — itt a legszétszórtabb — 13 településen 320 család lakik. Kazincbarcika városban 15 cigánycsalád összkomfortos lakásban lakik. Sátoraljaújhelyben a Dankó Pista telepen és a város belterületén laknak.

Megélhetési viszonyaik korántsem kielégítőek. Ennek több oka van. Egyrészt a cigányság könnyelmű életmódja, másrészt a társadalmi és gazdasági szervek merevsége. Ugyanis a vállalatok és üzemek nem szívesen foglalkoztatnak cigányokat, mert sok közöttük a „vándormadár” az önkényes kilépő.

Vannak azonban járások, ahol a cigányság életviszonya és arculata megváltozott a felszabadulás után. Pl. az edelényi járásban a cigányság döntő többsége állandó munkásként az iparban és a bányában dolgozik.

Az encsi járásban 653 férfi közül 367 dolgozik a mezőgazdaságban és különböző szerveknél. (harmados, feles, bérlet) a miskolci járásban 848 férfi közül 444 fő állandó munkavállaló az iparnál és a mezőgazdaságnál.

A szerencsi járásban döntő többségük vasúti pályamunkán dolgozik, vályogvetéssel és kosárfonással foglalkozik. Kazincbarcika és Ózd városban a munka-

lehetőségek folytán kevés a cigány munkanélküliek száma. Ezzel szemben már Sátoraljaújhely városban problémát okoz állandó elhelyezésük. A cigánynők húzódnak a munkától és szívesebben végeznek házalást és egyes idénymunkák során gyűjtögetést folytatnak. Van olyan alkalmi munkás, aki 1950-től 20 helyen dolgozott, mint napszámos. A miskolci járásban az idősebbek kéregetnek is. Az ózdi járásban 580 férfi közül 342, és 463 nő közül 72 nő dolgozik. A putnoki járás cigányságának lehetősége volna az iparban és a bányáknál állandó jellegű munkát vállalni, de sajnos többsége nem erre hajlandó.

A sátoraljaújhelyi járásban a cigány munkavállalók munkahelyüket állandóan változtatják. Sajnos a cigányok jelenetős száma koldulásból, lopásból és csavargásból él. Különösen szembetűnő egyesek garázda tevékenysége a nyári és az őszi mezőgazdasági idényben. Ebben az időszakban sok a mezei és az erdei lopás. Pl. S[atoralja]ujhely városban fenyőerdőket egészen megcsonkítottak.

Pozitív tényként kell elkönyvelni, hogy a cigányság egy részében megvan a hajlandóság a neki kedvező és tetsző munkára, pl. vályogvetés, kosárfonás, gyűjtögetés, nem beszélve a zenéről, csak a társadalmi és állami szerveink ezt nem karolják fel és nem támogatják megfelelően.

A cigányság életviszonyának megfelelően alakul az egyes területeken a közegészségügyi viszony. E téren igen súlyos problémákkal küzdünk. A megye évi születési statisztikájában 10%-ban szerepelnek cigány gyerekek. Ez az arányszám jóval meghaladja a megye születési átlagát. Ennek gazdasági oka is van, ugyanis a cigányanyák gyermekszülés után komoly összegű szociális segélyeket kapnak.

A szaporodás ellenére a megye 5,5%-os csecsemőhalálozási arányszámával szemben a cigánycsecsemők elhalálozási arányszáma 9,5%. Sajnos több esetben nem veszik igénybe szülés esetén a kórházat, sőt a szülésznőket sem. Ennek tudható be, hogy az egy éven aluli cigánygyerekek 50%-a megbetegszik, ami a megye átlagánál 10%-kal nagyobb. A gyerekek születési súlya kicsi. Elég sok közöttük az angolkóros és a bélhurutos.

Felnőtt lakosság közegészségügyi viszonyait illetően pl. a miskolci járásban 176 nyilvántartott TBC-s beteg van. Pl. a járás TBC-s arányszáma 1,7%, a cigányok közül nyilvántartott TBC-s beteg 6,5%.

Súlyos probléma, hogy a nyilvántartott gyermek TBC-sek közül 17%-a cigánygyerek. Súlyos tényként kell elkönyvelni, hogy a cigányok iszonyodnak az orvosi kezeléstől és a kórháztól. Pl. 1957-ben 40 beutalt közül 17 beutalt a kórházat nem vette igénybe. Van olyan személy, aki különböző intézetekben 36-szor fordult meg, de arra már nem volt türelme, hogy kigyógyítsák. Ilyen körülmények folytán a cigányok a TBC-t nyilvános helyen is terjesztik. Pl. italboltok, üzletek és piacok.

Természetes az iparban és a mezőgazdasági üzemekben, vagy a tsz-ekben dolgozó cigányok, akik állandó jövedelmi forrással bírnak, egészségügyi szempontból már megközelítik az átlagkövetelményeket.

Súlyos és következményekkel járó problémát jelent, hogy a cigánytelepek nincsenek megfelelőképpen ellátva WC-kel. Pl. az abaujszántói járás vilmányi községében létesítettek számukra egy zárt WC-t, de a tél folyamán eltűztek.

Az edelényi járásban a cigányság közegészségügyi viszonya javult, mert ezelőtt 20–30%-ban TBC-s beteg volt közöttük, és jelenleg 4–5%-ot tartanak nyilván. Az encsi járásban előfordult, hogy a döngkút hulláit fogyasztják el. Természetesen az a ragályos betegség egyik okozója. Hasonlóképpen a mezőcsáti járásban Tiszatarján községben a döngkút állathulláit fogyasszák. Az ózdi járás Arló községében is a WC-t eltűztek.

Ezek a súlyos közegészségügyi problémák teremtik meg a ragályos betegségek alapját, pl. vérhas. Jellemző, mint már említettük az ózdi járásban, hogy a cigányok telepeiket dombos részekben alakították ki és az emberi ürülék a dombok aljában mosódik le csapadékok folytán.

A putnoki járás Ragály községében sok a cigánytetves. Ebben a járásban sikerült elérni, hogy a koratavaszi folyamán lakóházaikat bemeszelték és szalmaágyaik anyagát kicserélték.

Kazincbarcika városban a komfortos lakásban lakó cigányokat igen nehéz ránevelni az egészségügyi rendszabályok betartására, de a települések lakóinál már elérték azt, hogy zárt WC-ket építsenek. Sátoraljaújhely városban sok cigány volt üzlethelyiségekben lakik, ezek mellé nincsenek biztosítva a mellékhelyiségek, ilyen formán az utcák állandóan büzősek és szennyesek.

A cigányság szociális és kulturális viszonyait illetően van némi javulás megyénk területén, de ez nem kielégítő. Az iparban, bányában és a mezőgazdaságban dolgozó cigányok az ipari, illetve a mezőgazdasági lakossághoz viszonyított életmódot kezd folytatni. Rendezett életet élnek az edelényi járásban. Mint már említettük ebben a járásban lakóházakat építenek, saját erejükből és az állam támogatásával. Sajnos a jó jövedelemmel rendelkezők között is sok a könnyelmű egyén.

Erős az italfogyasztásuk, keresetüket nem osszák be, többen segélyekre szorulnak. Természetes, illetékes szerveink a jogos szociális segélyek megadásától nem zárkoznak el. Pl. S[átoralj]aujhely városban két-három öreg munkaképtelen cigány állandó segélyben részesül. Egyébként a valóban rászorulóknak részére 250 esetben történt segély folyósítása.

A sokgyermekes anyák jutalomban részesülnek. Ingyenes gyermekkelengye juttatásokat főleg a cigány anyák élvezik. Sajnos ezeket a szociális juttatásokat nem a célnak és a rendeltetésüknek megfelelően használják fel.

Az utóbbi időben szaporodik a cigánygyerekek állami gondozásba vétele. Sajnos el kell mondani, hogy a cigányság nagy részének erkölcsi és életközössége zilált. Sok a vadházasság.

Művelődésük területén igen súlyos problémaként jelentkeznek, különösen az oktatás területén, a cigánykérdés. A cigánygyerekek döntő százaléka a felső tagozatot nem éri el. Ennek oka az iskolába járás elmulasztása, a gyenge előmenetel és a szülők nagyfokú hanyagsága. Sajnos a szankciók alkalmazása ezen szülőkkel szemben eredménytelen.

A lakosság és a gyermekek húzódoznak a cigánygyerekektől. Ennek megvan az oka, mert a cigánygyerekek tisztasága nem kielégítő. Több helyen a szülői munkaközösségek felelősségre vonják e miatt a nevelőket, hogy miért nem lépnek fel ebben a tekintetben nagyobb szigorral a hanyag gyermekekkel szembe. Eredményként könyveljük el azt, hogy az állandó munkahelyen dolgozó cigányszülők gyermekei rendszeresebben járnak iskolába, tanulmányi eredményük állandó javulást mutat, sőt némelyik a középiskolát is elvégzi.

Járásainkat illetően több sajátos problémával is találkozunk. Az abaújszántói járásban a cigányok életközössége vadházasság. Encsi járásban 54 családnak van elfogadható lakása. A mezőkövesdi járásban az általános iskolakötelesek 60%-a végezte el csak az első három osztályt.

Kazincbarcika városban az általános iskola 1-3. osztályában 49 cigány gyerek jár, ezzel szemben felső tagozatban csak 3 gyerek tanul. A miskolci járásban 1916 cigánygyerek közül 50%-a iskolaköteles. Ebben a járásban a legmagasabb a mulasztási arányszám. Az ózdi járásban az iskolában a téli hónapok hiányzóit a cigánygyerekek alkotják, ebben a járásban is kevés gyerek jut el a felső tagozatba.

A putnoki járásban élő cigányok nem tudnak szakítani régi életmódjukkal. De ehhez a községek sem nyújtanak megfelelő segítséget. Természetesen lehet változtatni. Pl. Sajópuspöki községben teljesen beolvadtak a falu lakói közé. A [sátoralj]aujhelyi járás lakóinak egy sajátos szemlélete alakult ki a cigányság életkörülményeit illetően. Ugyanis a becsületesen dolgozó cigányokat pártfoglalják, de a csavargásból, lopásból élőket kiközösítik. Komoly problémát jelent Ózd városban az 50–60 csavargó, oláhigány megrendszabályozása.

A vázolt problémákra a következő javaslatainkat terjesztjük elő.

A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani. A cigányok nevelése és társadalmi felemelkedése az egész társadalom ügye legyen.

A tömegszervezetek, — Hazafias Népfrent, Nótanácsok, KISZ szervezetek — az állami szervek — minisztériumok, tanácsok — fenti elveknek megfelelően vizsgálják meg ezt a kérdést komplex brigádok alakításával.

Alapos felmérés szükséges országosan, hogy az illetékes szervek fokozatosan tudják megkezdeni ez irányú tevékenységüket. Fel kell mérni a cigányság lélekszámát, életviszonyait és szociális ellátottságát.

Járásaink döntő többsége javasolja, hogy a cigánytelepeket szüntessék meg és adjanak lehetőséget a cigányságnak a faluba és a városba való letelepedésre. Ugyanis ha zárt közösségben élnek a régi rossz szokásaik és hagyományaik rabjaként, az ilyen környezet rossz hatást vált ki a közösségre.

A községek ezzel kapcsolatban nem egy szorosan vett felügyeletre, hanem egy társadalmi vonatkozásban megvalósítható nevelésre gondolnak. Pl. ha egy cigánycsalád a rendes dolgozók közé települ, akkor a dolgozók részéről, hanem is minden esetben, de megvan a segítőkészség, az együttélési szabályok betartására, az egészséges életmódra, munkaszeretetre és erkölcsösségre való nevelésre.

Feltétlen támogatni kell ezt a kérdést az állami szerveknek. A községek biztosítsanak házhelyeket a cigányok részére, az OTP pedig megfelelő feltételek mellett, méltányos alapon hosszúlejáratú kölcsönt adjon a házépítésre.

A cigányok munkába állítása terén meglévő nehézségeknek több oka van. Egyrészt a cigányok könnyelmű életmódja és nevelése, másrészt a társadalmi és gazdasági szervek rideg elzárkózása. Meg kell állapítani, hogy az illetékes társadalmi és gazdasági szervek nem vették figyelembe ez idáig minden esetben a cigányok hagyományait, igényeit. A cigányember — a jó szokásainál és hagyományainál fogva — szívesebben zenével, vályogvetéssel és kosárfonással, a cigánynők pedig gyűjtögetéssel foglalkoznak szívesebben. Öröndetes jelenség, hogy mind nagyobb azon cigányok száma, akik az iparban dolgoznak. A falu lakossága megbecsülését élvezzi néhány cigány kisiparos (kovács, bogárnár stb.).

A mezőgazdaság vonalán községi pásztoroknak alkalmaznak több helyütt cigányokat, akik megállják a helyüket.

A cigányság a munka irányában tett kezdeményezéseit támogatni kell. Lehetővé kell tenni a számukra a háziipar, vagy a földműves szövetkezetek keretében, kosárfonó szövetkezetek alakítását, az erdei és mezei termékek gyűjtögetését, mert a kóbor csavargó életet csak ilyen formán lehet felszámolni. Meg kell vizsgálni, hogy a megye területén hol van lehetőség kisebb téglá és cserépgyár építésére, mert ezen a munkaterületen szívesen dolgoznak.

A KISZ szervezetek többet foglalkozzanak a cigány fiatalokkal, segítsék őket önálló kultúr csoportjaik létrehozásában, ugyanis a cigány kultúra meglehetősen el van hanyagolva. Neveljék őket az alapvető társadalmi együttélési és erkölcsi

szabályokra. A fiatalság változtassa meg szemléletét a cigányokkal szemben. A fiatalok iskolakötelesek iskolába járását szigorúan kell kezelni. Sajnos az eddigi szabálysértési eljárások az eddigiek folyamán nem vezettek eredményre.

Meg kell valósítani e tekintetben a szigorú felelősségre vonás rendszerét, mert ezt a társadalom érdeke is megköveteli. A több esetben mulasztó szülőkkel szemben a bírói szerveknek a szabadságvesztés büntetését kell alkalmazni.

Fenti általános javaslatok megoldása érdekében az alábbiakat javasoljuk:

Az állami vállalatokat, üzemeket kötelezni kell a cigányok munkába állítására. Az üzemben dolgozók nevelésétől függ, hogy hogyan szeretted meg vele az állandó jellegű munkát, ezenkívül olyan anyagi ösztönzést kell biztosítani, melynek alapján a keresetük a szorgalmuk függvénye legyen. Lehetővé kell tenni, hogy a kosárfonásra szövetkezetet alakítsanak, de ezzel egyidejűleg meg kell oldani a termelt áruk értékesítését is. Lehetővé kell tenni, hogy az erdőben gombát, szamócát és egyéb növényféléseket gyűjtsenek és a földműves szövetkezeteken keresztül értékesíthessék.

A községekbe, városokba való telepítésük ne egyenként történjen, hanem csoportosan. Példa erre Hidvérgárdó község. Építési engedélyt csak olyan lakóház építésére kell adni, amely megfelel a községekben, városokban az átlagkövetelményeknek. A kóborcigányok részére egy nevelőtáborot kell létesíteni. Ezekben a táborokban a megrögzött csavargókat kell betelepíteni, ezzel kapcsolatban az edelényi járási tanács felveti: „ha Budapestet meg tudják tisztítani a huligán, lumpen elemektől, akkor a cigányságot is válasszák el a csavargó rétegtől.” Van olyan jelenség megyénk területén, hogy egyes cigányok kupeckedéssel foglalkoznak. Pl. az edelényi járásban lókupeckedést üznek. Ezek ellen a hatósági szerveknek szigorúan fel kell lépni. Meggondolás tárgyává kell tenni azt is, hogy a veszélyes munkakerülőket közmunkára lehessen kötelezni. Erkölcsi vonatkozásban kötelezni kell őket, hogy törvényes házasságot kössenek, mert ez a családi élet alapja. A rendőri szervek éberrel őrködjenek azon, hogy az ilyen mellékkeresetből élő egyének garázdálkodását meggátolják. Pl. mezei, erdei lopás.

Az állami szerveknek fel kell karolni a cigányság lakásépítési kezdeményezőit, a községek biztosítsanak részükre házhelyet stb.

A közegészségügyük védelme érdekében, ha nem megy nevelő munkával, akkor kötelező erővel biztosítani kell a cigánytelepek higiéniaját és megfelelő WC-vel való ellátását.

Amennyiben zárt településen laknak cigányok, lehetővé kell tenni számukra, hogy maguk közül tanácsot válasszanak és ennek a tanácsnak legyen a feje (a

volt bíró rendszerének megfelelően) a legtekintélyesebb cigány. Ez lehetővé fogja tenni az egyes települések, községek és városok jó kapcsolatát.

A fentiek alapján a cigánykérdés megoldását időszerűnek és hasznosnak tartjuk, mert ez az egész magyar társadalomnak az ügye, és ezt kívánja a szocializmus építése is.

Miskolc, 1959. augusztus 3.

/Fügeczky István/
osztályvezető

MNL OL XXVIII-M-8. 1. d. (A jelentést készítette: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának XII. Munkaerőgazdálkodási osztálya.)

14.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztály.
Miskolc, Tanácsház tér. 1. Telefon: 15-051.

110/1960. Műv. O.
Előadó:

Tárgy: Cigányság kulturális helyzete.

Deme László Elvtárs
VB. Elnökhelyettes,

Miskolc.

A megyében élő cigányság kulturális helyzete, kulturális nevelése:

A cigányság kulturális helyzetét és körükben folytatandó kulturális munkát is differenciáltan kell szemlélni.

Az világos mindnyájunk előtt, hogy a szocializmust építő népi-demokráciánk összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőséget biztosít a cigányság részére munka- és életkörülményeik, kulturálódási lehetőségeik biztosítására, mint a Horthy-rendszer.

Sajnos a cigányságnak csak kisebb része él ezzel a lehetőséggel megyénkben — amelynek okát negatív, sok tekintetben könnyelmű bohém életfelfogásukban kell keresni —, s a munka nevelő hatása nem érvényesül. Azok, akik rendszeresen dolgoznak, egészen más körülmények között élnek. Gyermekeiket iskoláztatják,

van rádiójuk, újságokat, folyóiratokat olvasnak, moziba, színházba rendszeresen járnak, egyszóval élnek államunk adta lehetőségekkel. Ezekhez az emberekhez eljut a könyv, vagy elviszik könyvtárosaink a könyveket, olvasnak, tanulnak. Sajnos ezek az emberek a cigányság kisebb részét alkotják.

Iskolai és népművelési szempontból helyzetüket ma a következőképpen látjuk:

a./ A cigány gyermekek iskolába járása.

Általában elmondhatjuk, hogy a cigány tanköteles korú tanulók beiskolázása valamennyi községben megtörténik. Kevés kivételtől eltekintve ezek a tanulók nem jutnak fel tovább a III., illetve a IV. osztályig. Oka ennek elsősorban abban keresendő, hogy a cigánytanulók gondviselőinek többsége a gyermeket nem ruházza megfelelő módon, így azok a téli időben egyáltalában nem járnak iskolába.

Tavasszal maguk a nevelők sem nagyon kényszerítik őket a rendszeres iskolába járásra, mert az anyaggal annyira elmaradtak, hogy már nem tudnak velük mit kezdeni.

Általában azok a tanulók kiknek a szülei rendszeres munkát végeznek, és gyermekeikkel törődnek, azokkal nincs különösebb baj, azok feljutnak az általános iskola felső tagozatába is, sőt a VIII. osztályt is elvégzik.

Nem egy helyen, abból az okból kifolyólag, hogy a cigány tanulók tisztántartásánál komoly bajok tapasztalhatók, megpróbálkoztak úgynevezett túlkoros osztályok beállításával, ahová azonban kizárólag cigány tanulókat hoztak össze — Alsózsolca, Cserépfalu, ezeken a helyeken az bevált. Több helyen azonban maguk a cigányok faji kérdést csinálnak belőle, természetesen csak azért, hogy ne kelljen nekik rendszeresen iskolába küldeni gyermekeiket.

A dolgozó szülők nem egy helyen jogosan vetik fel a túlkoros cigány tanulók erkölcstelen beszédét, hiányos öltözékét, ami kiskorú gyermekeik nevelésére károsan hat. Ez ellen a helyzet ellen nevelőink többsége ma még tehetetlenül áll.

Véleményünk szerint elsősorban abban kellene radikális intézkedést hozni, hogy a gyermekekkel való törődést nem adhatják ki albérletbe a cigányok másoknak. A legtöbb cigánygyermek problémája ott kezdődik, hogy szülei között a családi élet megbomlik, mire a gyermekeket valamelyik idősebb rokon veszi magához gondozásba, ez rendszerint az eredeti lakóhelytől távollevő rokon, aki azután koldulásra, lopásra, faszedegetésre használja fel ezeket a gyermekeket.

A tankötelezettet nyilvántartó iskola hiába keresi a gyermeket, a szülő azt állítja, hogy elköltözött, a megjelölt helyen azonban nem jelentkezik a tanuló.

Azok a cigány gyermekek, akik rendszeresen járnak iskolába, teljesen beilleszkednek a dolgozók gyermekeinek kollektívájába, sem tisztaság, sem magavi-

selet, sem tudás szempontjából nincs közöttük különbség, s maguk a gyermekek sem csúfolják őket. Igaz, hogy ezek a cigány gyermekek sem tarják magukat az iskolakerülő cigányokkal egy sorba valónak.

b./ A felnőtt cigánylakosság körében még az alpműveltség hiánya a legjelentősebb. Bár megyénkben a honvédség közreműködésével az analfabetizmus felszámolása terén értünk el eredményeket (az elmúlt 5 esztendő alatt mintegy 2800 főt tanítottunk meg írni-olvasni) a műveltségük további emelése, akár szervezett, akár a népművelés formái között nehéz, mert alpműveltségük a rendszertelen iskolába járás miatt nagyon hiányos.

Analfabéták még jócskán vannak körükben, pontos számadatot az 1960. évi népszámlálás fog számunkra szolgáltatni — ennek okát abban is látjuk, hogy a megyénkben lévő munkaalkalmakra a munkaerő gazdálkodás más megyékből is hozott ide nagyszámú cigányságot, akik között sok analfabéta van.

Különösen a cigányság fiatal korosztályai részéről komoly törekvés van az öntevékeny művészeti munkára (Sátoraljaújhely, Ózd III. ker., Hernádvécese példája igazolja). Azonban a jelenlegi rendszabályaink önálló cigány művészeti csoportok működését nem engedik meg, hanem valamelyik tömegszervezet, vagy szerv (Fm. Szöv.) keretében ápolják sajátos művészi értékeiket.

A helyzet az, hogy a tömegszervezetek és szervek nem szívesen fogadják be őket maguk közé, s ilyen értelemben a KISZ sem törődik velük eléggé, de állami szerveink, intézményeink sem.

Ennek oka már szintén közismert, azonos azzal, amiért a nem cigány dolgozók nem ülnek melléjük a moziban, színházi, vagy egyéb rendezvények alkalmával. A probléma forrása kettős. Egyrészt a nem cigány dolgozók helytelen szemléletében, amely a Horthy rendszer fajgyűlöletre nevelő, nacionalista, sovinszta törekvésű időkből maradt vissza, nem értik meg, hogy a cigányok is emberek, lebecsülik őket; másrészt a cigányság egészségügyi, lakás és munkaviszonyaiból és morális szemléletükből fakadó helyzetükben keresendő. Tanácsaink vezetőinek szemlélete is a fentiekhez hasonló.

Nem lenne helyes olyan értelmű sorrendet felállítani, hogy előbb oldjuk meg a munkába állítást, lakás- és egészségügyi viszonyaik problémáját, s csak akkor műveljük őket. A kettőt egyszerre, párhuzamosan kell vinni.

Átmeneti megoldásként meg kellene engedni, hogy önálló művészeti csoportokat hozzanak létre. Ebben az esetben igaz, jelentkezik egy másik veszély, ti. roppant anyagiasságuk. Viszont megfelelő, a tömegszervezetekre és állami intézményekre vonatkozó műsorpolitikai és elszámolási rendszert meg kell követelni, így átmeneti megoldásként a vonatkozó rendelkezéseinknek ér-

vényt lehet szerezni. Hangsúlyozom, ez a körükben kialakítandó művészeti mozgalom fejlesztése érdekében csak ideiglenes megoldás lehet. Anyagias gondolkodásukra, s művészi tehetségüknek ilyen célra való felhasználására jellemző a sátoraljajhelyi példa, amikor a városi műv. házakat arra akarták kényszeríteni, hogy a részükre fellépési lehetőséget adó műv. ház a befolyt bevételt adja át részükre, melyet maguk között akartak szétosztani. Nyilvánvaló ezt a gyakorlatot megengedni nem lehet.

A cigányság soraiból kikerülő népzeneészek különben komoly segítséget nyújtanak művészeti tömegmozgalmunk színvonalának emeléséhez. Részükre az időszakonként megtartott felülvizsgálatok lehetőséget adnak szakmai, művészi és műsorpolitikai fejlődésükhöz. Viszont nagy hiba, hogy a Művészeti Dolgozók Szakszervezetének Megyei Elnöksége keveset törődik világnézeti és kultúrpolitikai fejlődésükkel.

Helyesnek tartanánk — s ezt már javasoltuk is nekik — hogy a rendszeres továbbképzésüket mihamarabb megkezdjenék. A Művelődési Osztály ehhez nyújt segítséget.

Legnehezebb a könyvtárak olvasói, az ismeretterjesztő előadások hallgatói közé való bevonásuk. Ennek oka az, hogy a közönségszervezés nem terjed ki rájuk.

Vannak lelkes pedagógusaink, népművelési munkásaink (Sajószentpéter, Alsószolca, Ózd III. ker.) akiknek példája bizonyítja, hogy el lehet vinni hozzájuk a könyveket, amelyek műveltségi színvonaluknak megfelelőek. Jelenleg ez a módszer helyesebb, csak emberek lelkes pedagógusok, népművelők kellene hozzá.

Kormányzatunk a cigányság ügyeinek — főleg művelődésének intézésére létrehozta a „Cigányok kulturális szövetségét”. E szövetség csak rövid múltra tekint vissza, nem sok eredménnyel dicsekedhetik. Léte azonban egyáltalán nem teszi feleslegessé a tanácsai szervek, kulturális intézmények vezetőinek fokozott törődését a területükön élő cigánysággal.

Miskolc, 1960. január 20.

/Szebeni Győző/
oszt. vez. h.

MNL BAZML XXIII-3.a. 243/1962.

15.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztályától,
Miskolc, Tanácsház tér 1.

90/1960. Mü. Szám.

Tárgy: Tájékoztatás a cigányság
munkakörülményeiről.

Megyei Tanács VB.
Elnökének.

Helyben.

Megyénk területén élő cigányság munka és megélhetési viszonyaikkal kapcsolatban tájékoztatásunkat az alábbiakban tesszük meg.

Osztályunk a munkaerők munkába helyezése tevékenysége során igen sok nehézséggel küzd a cigány dolgozók elhelyezésénél. E tevékenységünket az is súlyosbítja, hogy megyénk cigány lakosairól főleg a munkaképes korban lévő dolgozókról nem állt rendelkezésre semmi adat. A statisztika sem foglalkozik a felmérésükkel. Ezt a hiányt próbálta osztályunk 1958-ben pótolni egy tájékoztató felméréssel. Ez az anyag képezte alapját jelen előterjesztésnek.

A megye területén 24.763 fő cigány él. A cigányság a megye összlakosságának mintegy 4%-a. Ebből munkaképes korú 16304 fő. Az állandó vagy rendszeresen időszakos munkán dolgozók száma 5434 fő. Ebből a nő dolgozók száma 533 fő. A munkaképes korban lévők közül kb. 50% nő.

A cigánylakosság száma legjelentősebb az edelényi, miskolci és s[átoralj] aujhelyi járásokban (3600, 3606, 2853 fő). Legkisebb számú a mezőkövesdi járásban (736 fő). Nagy számmal vannak a községek lélekszámához viszonyítva Edelény, Forró, Novajidrány, és Szin, községekben (258, 314, 300, 280 fő). A városokban Kazincbarcikán 234, Ózdon 1300, Saujhelyen 240 fő cigány él.

A dolgozó cigány lakosság száma legnagyobb az edelényi, abaújszántói, és az ózdi járásokban (610, 530, 514 fő). Legkisebb a mezőkövesdi járásban 271 fő. Jelentős számban dolgoznak alkalmi munkán (vályogvetés, zenélés, alkalmi mezőgazdasági munkán, gyógynövény, és erdei termékek gyűjtésével). Jelentős azoknak a száma, akik koldulással, lopásból, csavargásból élnek.

A cigányság életkörülményei a felszabadulást követő években jelentősen megjavult. Ezt igazolja, hogy egyre több azoknak a száma, akik az iparban, mezőgazdaságban állandó munkásként dolgoznak. Ezek közé a járások közé tartozik

az edelényi és az ózdi járás, ahol a munkaképes korú cigány férfi lakosságból több mint 50% állandó munkásként az iparban és a bányákban dolgozik. Az encsi járásban 411 fő munkaviszonyban álló közül 367 fő a mezőgazdaságban 44 fő különböző helyen dolgozik. A városok közül Ózdon és Kazincbarcán a munka-
lehetőségek folytán kevés a cigány férfi munkanélküli.

A cigányok húzódoznak a munkától, szívesebben végeznek házalást, idény-
munkák során gyűjtögetést folytatnak. A cigányság elég jelentős száma csavargásból, koldulásból és lopásból él. Különösen jelentős a garázdálkodásuk a mezei és erdei lopás terén.

A cigányság egy részében meg van a hajlandóság a neki kedvező és tetsző munkára, így a zenélés, vályogvetés, kosárfonás és gyűjtögetésre. Nem szeretik a folyamatos, kötött munkaviszonyt.

Az iparban és a mezőgazdaságban dolgozó cigányok az ipari illetve a mező-
gazdasági lakossághoz viszonyított életmódot kezd folytatni. Rendezett élet jelei mutatkoznak, pl. az edelényi járásban, ahol saját erőből és az állam támogatásával
többben rendes családi házat építenek.

A cigányság megélhetési viszonyai azonban, amint a fenti adatok mutatják —
még mindig nem kielégítőek. Ennek több oka van. Egyrészt a cigányság könnyelmű életmódja, másrészt a gazdasági és társadalmi szerek merevsége, elzárkózása. Az üzemek és a vállalatok igen tartózkodóak a cigány dolgozók felvételével, munkába állításával szemben. Ezt azzal indokolják, hogy nagyrésztük nem állja a munkát, állandóan vándorol, a részükre kiadott munka és védőruhát — sok esetben pokrócot, lepedőt, munkatársaik értékeit — ellopják. Ebből sok rendőri és bírói eljárás van. A vállalatok elvitt értékek árai nem térülnek meg, mivel azokat vagy már eladták, illetve elhasználták, mire megtalálták őket. Sok esetben az állandó vándorlás miatt vagy egyáltalán, vagy csak igen hosszú idő után találunk rájuk.

A cigány dolgozótól idegenkednek a többi munkások is. Munkabrigádba nem veszik be őket gyenge teljesítményük miatt. A tartózkodás tisztatlanság és fertőző veszély miatt is nagy. Közös szálláson senki sem akar a cigányokkal lenni.

A cigányok munkához való viszonyát életkörülményeik döntően befolyásolják. A cigányságot életkörülményeik (vadházasság) lakásviszonyaik nem kötik helyhez. Ez okozza főleg vándorlásukat, csavargásukat. Ezen kívül nézetünk szerint a kiközösítések következtében nem képesek — éppen a zárt települések következtében — az egyéb lakossághoz hasonló életmódot folytatni.

A felvetett problémákra javaslatunkat a következőkben terjesztjük elő:

A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani. A cigányok nevelése és társadalmi felemelkedés az egész társadalom ügye legyen. A minisztériumok, tanácsok, tömegszervezetek, valamint gazdasági szervek vizsgálják meg a cigánykérdést, illetve annak megoldási módját.

Területenként és országosan szükséges egy átfogó felmérés, hogy az illetékes szervek megfelelően át tudják tekinteni a szükséges tennivalókat, megoldás módját. A lehetőségekhez képest, fokozatosan meg kell szüntetni a cigány telepeket és biztosítani kell a cigányoknak a faluba, városba való letelepedését.

A cigányok munkába állítása terén támogatni kell az állami és gazdasági szerveknek a cigányok hagyományait és igényeit. A cigányok hagyományai és szokásainál fogva szívesen foglalkoznak zenével, vályogvetéssel, kosárfonással, a cigánynők pedig gyűjtögetéssel.

Támogatni kell a cigányság munka irányában tett kezdeményezéseit. Pl. a háziipar, vagy kosárfonó szövetkezet alakítását. Ebben szervezéssel és anyagiakkal kell támogatni őket.

Az állami vállalatokat, üzemeket kötelezni kell a cigányok munkába állítására. A vállalatoknál nagyobb gondot kell fordítani a munka szeretetére való nevelésre.

Meg kell vizsgálni a lehetőségét annak, hogy a vállalatokat a cigányok foglalkoztatásával kapcsolatban anyagi károsodás ne érje.

A megrögzött csavargó és kóbor cigányokat rendőri és bírói úton javító nevelő munkára kellene kötelezni. Ezzel mint nevelési módszerrel kellene élni. Ez csak úgy hajtható végre, ha a munkahely részükre biztosítható, a munkaadó vállalatok alkalmazásuktól nem zárkoznak el mereven, mint az a legutóbbi években gyakran előfordult.

Miskolc, 1960. január 20.

/Fügeczky István/
osztályvezető. h.

MNL BAZML XXIII-3.a. 243/1962.

16.

Szám: 203/1960.

Tárgy: Feljegyzés a megye cigánytelepeinek közegészségügyi helyzetéről

A megyei Közegészségügyi-Járványügyi Állomás Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén összesen 239 cigánytelepet tart nyilván, kereken huszonhárom- és félezer lakossal. E számból érthető, hogy a cigánykérdés megyénkben nem elhanyagolható tényezője a közegészségügyi, elsősorban település-egészségügyi és járványügyi problémáinknak.

Bár kétségtől megállapítható, hogy cigányságunk jelentős része a kulturális igények tekintetében jelentős előrehaladást tett, mégis cigánytelepeink egyharmada közegészségügyi szempontból a legelhanyagoltabb képet mutatja, és helyzetüket tarthatatlannak kell minősíteni.

A telepeknek 31%-a közegészségügyi szempontból kimondottan rossz, vienyős mocsaras, lápos területen települt, ami természetesen kedvezőtlen kihatással van a lakóépületek szárazságára és ezen keresztül a lakók egészségére. A 239 telep közül 142 (60%) közegészségügyi szempontból kb. megfelelő helyre van telepítve, 18 telep még elfogadható, 79 telep azonban közegészségügyi szempontból meg nem engedhető környezetben létesült. A helyzetet súlyosbítja a telepen felépült épületek állapota. Felméréseink szerint az épületek mindössze 23%-a nyújt elfogadható képet. 92 telepnek épületei az elképzelhető legrosszabb állapotban vannak.

A telepítés szempontjából, valamint a telepen lévő épületek szempontjából közegészségügyi szempontból elfogadhatóak a következő telepek: Monok, Golop, Prügy, Tiszaladány, Aggtelek, Bánréve, Dövény, Felsőnyárad, Felsőkelecsény, Jákfalva, Kelemét, Sajóvelezd, Sajópüspöki, Serényfalva, Szuhafő, Vadna, Zsujta, Garadna, Szemere, Fulókércs, Baktakék, Krasznokvajda, Sajóbáony, Szirmabesenyő, Harsány, Gesztely, Szentistván, Mezőkeresztes, Szomolya, Tomor, Gadna. Közegészségügyi szempontból tarthatatlan az elhelyezése és az épületek állapota Mezőzombor, Mád, Tállya, Taktaharkány, Dubicsány, Göncruszka, Kéked, Tornyosnémeti, Külsőbölcs, Szikszó (felső), Homrogd, Kazincbarcika, (Kazinczy-köz) és a sátoraljaújhelyi járás valamennyi telepe.

A telepek 51%-a külterületen — községen kívül — fekszik. A minden évben megrendezett tisztasági mozgalmak alkalmával külön súlyponti kérdésként szerepelnek a cigánytelepek. Kétségtelen, hogy a mozgalom alatt a telepek általános képe javul, tartós eredményeket sajnos azonban kevés kivétellel nem nagyon sikerül elérni. Az elmúlt évi mozgalom során szép eredményeket ért el Perkupa, a

mezőcsáti járás, a szikszói és mezőkövesdi járások. Perkupán nemcsak általános takarítás és tereprendezés történt, de megépítették a hiányzó árnyékszékeket is.

A telepek tisztaságának terén komoly eredményt összesen 58 telepen sikerült elérni, ami sajnos csak a telepek 23%-át teszi ki. A telepek 37%-ában a legnagyobb fokú elhanyagoltság és tisztátlanság tapasztalható, 98 telepen (40%) változók az állapotok. A tisztaság kérdésével szorosan összefügg a tetvesség kérdése. A tetvességnek viszont igen komoly járványügyi vonatkozásai is vannak. Meg kell állapítani, hogy az egészségügyi hatóságok erőfeszítései a cigánytelepek állandó, folyamatos, rendszeres ellenőrzése és feregtelenítése; DDT porzása következtében eltevésedett cigánytelep nincs. Sajnos azonban, hogy a magas %-ban rossz állapotban lévő épületekben, amelyekben rend és tisztaság nem tartható fenn, a tetű teljesen kiirtani nem lehet, így kimondottan tiszta, tetűmentes telepünk, ahol hosszú idő óta az ellenőrzések során tetvest nem találtunk kb. 80 van (31%). Állandóan találunk egy-egy tetves egyént a telepek 22%-ában, átmenetileg előfordul tetű a telepek 47%-ában. A tetvesség kérdésének felszámolását a cigányok kóborló, vándorló életmódja és egészségügyi kultúrájának igen alacsony színvonala rendkívül nagymértékben megnehezíti. Megállapításaink szerint a tetű behurcolását és így a járványügyi veszélyt főleg a Szabolcs-Szatmár, de Hajdú-Bihar megyékből is bevándorló, vagy állandó vándorlásban lévő cigányok jelentik.

Tetvesség elsősorban azokon a telepeken fordul elő, amelyeket a fentiekben már mint rosszakat felsoroltam: Mezőzombor, Mád, Tállya, Meggyaszó, Takaharkány, Erdőbénye, Dubicsány, Nagybarca, Zádorfalva, Göncruszka, Gyagyvendégi, Felsőzsolca, Ricse, Semjén, Nagyrozvágy, Monyhatanya, Sárospatak, Felsőgermec, Füzér, Alsóberecki, Karcsa.

Közegészségügyi szempontból sokszor már a cigánynegyedek helytelen telepítése folytán is nagy nehézséget jelent az ivóvízellátás. Ezen a téren azonban a múlthoz viszonyítva egészen komoly előrehaladás, tapasztalható. Számadataink szerint ma már csak a telepek 4%-ában, tehát 12 telepen nincs kút. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a telepek vízellátását megoldottuk, t. i. a kút megfelelőnek csak a telepek 21%-ában mondható, tűrhető állapotban van a telepek 37%-ában, kimondottan rossz és közegészségügyi szempontból nem minősíthető ivóvíznek 89 telep kútja (38%).

Bár igen sokat javult, de még mindig rossz a telepek helyzete árnyékszékekkel való ellátottság terén. A telepek 27%-ában egyáltalán nincs árnyékszék, teljesen kezdetleges primitív 27%-ban, rossz 28%-ban, közegészségügyi szempontból elfogadható állapotban van 17%. Az engedély nélkül eszközölt építkezések következtében a települések olyan sűrűek, hogy már a térség hiánya miatt is nehézségekbe ütközik az árnyékszékek és szeméttárolók kijelölése és megépítése.

A cigánytelepeken nagyjából elfogadható szemétygyűjtéssel csak a telepek 7%-ában találkozunk, a szemétygyűjtés nyomai rendetlen szemétdombon a telepek 39%-ában tapasztalható. Egyáltalán nincs a telepek 54%-ában.

Különösen sürgős volna a vízellátás megoldása: Mád, Taktaharkány, Tokaj, Sajókaza, Gönc, Novajdrány, Fulókércs, Fügöd, Baktakék, Detek, Gagyvendégi, Cigánd, Füzér, Alsóberecki, Komjáti, községekben lévő telepeken. Árnyékszékekkel való ellátottság kirívóan rossz a sátoraljaujhelyi járás telepein.

Dacára a telepeken uralkodó rossz közegészségügyi állapotoknak megállapítható, hogy az elmúlt 3 évben a cigánytelepek járványügyi szempontból különösebb szerepet nem játszottak. Járványgóc egyetlen telepen sem volt, és százalékosan sem fordult elő több járványos betegség a cigányok között, mint a többi lakosság körében. Ebben természetesen nem kis mértékben játszott szerepet az egészségügyi hatóságok folyamatos ellenőrzése és a telepeknek mind veszélyeztetett helyeknek állandó szem előtt tartása. Mindamellert hogy a telepek a járványos megbetegedések számában nem vették ki részüket figyelemre méltó százalékban, a járványvédelmi szolgáltatnak rengeteg nehézséget okoznak. Az állandó rendszeres ellenőrzés és tetvetlenítés mellett csak egy másik nehézségre kívánok itt rámutatni: az oltások végrehajtásának nehézségére. Fegyelmezetlenségük következtében rontják az oltási eredmények százalékát, de olyan problémák is előfordulnak, mint a most folyamatban lévő Sabin-oltások alkalmával ezt tapasztaltuk, hogy ruházat és lábbeli hiányában az oltandó gyerekeket nem tudták az oltás helyére irányítani, úgy hogy több helyen az oltóanyaggal a telepekre kellett kimenni, hogy a nagyszámú gyereksereg ne maradjon ki a védelemből.

Az általunk végzett felmérés becslései szerint a cigánytelepek lakosságának aligha negyedrésze vállal állandó munkát.

A cigánytelepek közegészségügyi helyzetének megjavítására, véleményünk szerint, az első lépés a nem megfelelő helyen telepített cigánytelepek felszámolása, közegészségügyi szempontból megfelelő települési hely biztosítása. Olyan telepeken lakó cigányoktól, amilyenek a dubicsányi, vagy mezőzombori, nem várható aktivizálódás, s az ilyen telepek jelentik az elsőrendű járványveszélyt is. Az újonnan kijelölt telepeken segítséget kell nyújtani elfogadható lakóépületek megépítésében és közegészségügyi szempontból biztosítani kell a megfelelő vízellátást, emberi ürülék és szemét elhelyezést. Meg kell találni a módot a dologkerülő egyének munkába állítására és kulturális felemelésére.

A telepek közegészségügyi állapotát az alábbi táblázatban tüntettem fel:

Telepek elhelyezése			Kút				Telep fekvése	
megfelelő	tűrhető	rossz	jó	tűrhető	rossz	nincs	belterület	külterület
142	18	79	55	83	89	12	117	122
60%	9%	31%	21%	37%	38%	4%	49%	51%

Árnyékszék				Szemétkezelés			Épületek állapota		
megfelelő	kezdeteleges	rossz	nincs	megfelelő	kezdeteleges	nincs	jó	tűrhető	rossz
40	66	67	66	16	93	130	56	91	92
17%	27%	28%	27%	7%	39%	54%	23%	38%	39%

Miskolc, 1960. január 28-án

dr. Jurkovich János
igazgató főorvos

MNL BAZML XXIII-3.a. 243/1962. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közegészségügyi- Járányügyi Állomás)

17.

207/1960. sz.

Tárgy: Cigányok helyzetének
megjavítása.

Megyei Tanács VB. Elnökének!

Helyben.

A cigányok helyzetének megjavítására vonatkozó jelentésemet — Deme László elnökhelyettes elvtárs által adott irányelvek alapján — az alábbiakban foglalom össze:

A cigányok jelentős része ma még nem egyenértékű rétege társadalmunknak. Műveltségi színvonaluk az átlagon jóval alul van, munkaerejük nincs bevonva az

építő munkába, foglalkozásuk és létalapjuk bizonytalan, alacsony, életszínvonaluk fenntartása is sok esetben kifogásolható, mert koldulás és lopás, valamint egyéb kihágások útján szerzik be primitív életszükségletük elemeit.

Lakásuk többnyire a közegészségügyi követelményeknek a legkisebb mértékben sem megfelelő kunyhók, melyek piszkosak és fertőzöttek. Ruházatuk is elütő népünk szokásos ruházatától.

Általánosságban megállapítható, hogy a cigányok túlnyomó többsége nem tudott sem belsőleg, sem külsőleg népünkhöz asszimilálódni.

Kulturálatlanságuk, dologtalanságuk, és megbízhatatlanságuk miatt népünk sem vállal közösséget a cigánysággal.

Megállapítható viszont az is, hogy megfelelő környezetbe kiemelkedő cigányok tehetségesek és hasznos tagjai társadalmunknak. A cigánykérdés megoldása igen komoly nevelésügyi és telepítésügyi probléma.

Népi államukban nincs munkanélküliség, mindenki dolgozhat, aki akar és mindenki megkeresheti a maga és családja fenntartásához szükséges munkát. Aki ezt nem akarja, és felvilágosító nevelés után sem hajlandó dolgozó népünkkel közösséget vállalni, azt rá kell arra kényszeríteni.

A cigányok életében még ma is meglévő szociális mélységnek és elmaradottságnak fő oka az, hogy még ma is fennállnak a néptől elkülönített sárkunyhó településeik. Ebben a környezetben meghagyva, fejlődésükkel vagy életszínvonaluk javításával nehezen lehet számot vetni.

Első feladat lenne elkülönített településük felszámolása és minden cigány családnak megfelelő munkakörben való elhelyezése még pedig egymástól távol, hogy rá lennének utalva új környezetükbe való beolvadásra és nem lenne lehetőségük régi életük folytatására. Erre lehetőség nyílik ipari üzemeknél, bányákban és a mezőgazdaság szocialista szektoraiban, ahol képességüknek és munkabírásuknak megfelelő munkakörben van mód foglalkoztatásukra.

Az így kiemelt és jelenlegi településeikből becsületes munkakörbe elhelyezett cigányok sorsát azonban továbbra is figyelemmel kell kísérni. Gondoskodni kell beiskoláztatásukról az iskolaköteleseket illetőleg, és gondoskodni kell arról, hogy ne legyenek új környezetük terhére, tehát az együttélés legelemibb szabályait betartsák és a szocialista erkölcs minden követelményeit elsajátítsák.

Ez a szomorú helyzetű népréteg a XIV. század vége felé Zsigmond király idejében jelent meg először hazánkban. Indiából származtak, s mint vándor kovácsok és muzsikuskok szerepeltek nálunk. Az elmúlt évszázadok alatt több humanista foglalkozott sorsukkal, eredménytelenül. Ma is ott tartanak túlnyomó részben ahol századokkal ezelőtt. Veleszületett zenei tehetségük s alkalmazkodási képességük mellett is csak alig adtak értéket a hazának. Dankó Pista és a többi eu-

rópai hírű zenészdinasztia pedig bizonyossága annak, hogy értékek rejlenek bennük, amit felszínre hozni nem csupán egy-két humanistának az álma kell, hogy legyen, hanem népi államunk szocialista társadalmunk gyorsan és halaszthatatlan megoldandó feladatai között kell beütemezni, mert a cigányság rendkívüli szaporodása folytán ennek a kérdésnek a rendezése egyre nagyobb feladat lesz, a meg nem oldása pedig egyre súlyosabb tehertétele lesz társadalmunknak.

Miskolc, 1960 évi január hó 23-án.

dr.Jászói László
mb. osztályvezető

MNL BAZML XXIII-3.a. 243/1962. (A jelentést készítette: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Építés és Közlekedési Osztálya.)

18.

Szigorúan bizalmas!
Miskolc, 1961. június 11.
Készítette: HNF

Titk/ 149-Szné.

Készült: 23. pld.-ban.

TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS

a borsod megyei cigányság helyzetéről

Hazánk területére a cigányok Indiából a XV. században érkeztek és a többi európai országhoz hasonlóan sok üldöztetésben részesültek. A „Pesti Hírlap” 1907. évi egyik számában még így foglalkoztak velük: „Kultúrállam az ilyen fajtát saját területéről kiírtja. Kiírtani! Igenis ez az egyetlen mód” — olvashatjuk az augusztus 6-i számban. Ez az üldöztetési mánia tartott egészen a II. világháború végéig, amit még Hitler is betetőzött azzal, hogy 50 ezer cigányt végeztetett ki a náci gázkamrákban.

A felszabadulás után lényegesen javult a helyzetük, azonban a múlt súlyos örökségeként különös, primitív életmódjukból kifolyólag olyan alapvető problémák vetődnek fel, melyekhez gyorsan, rövid idő alatt még a legsúlyosabb anyagi áldozatok árán sem lehetne változtatni, minthogy a gyökeres, mélyreható válto-

zást csak több évtizedes, céltudatos, nevelő munkával lehet biztosítani, amihez kapcsolhatnánk az anyagi jellegű intézkedéseket is.

A kérdés súlyosságát megyénk viszonylatában növeli az, hogy a Borsod megyei cigányság száma a felszabadulás óta megkétszereződött, sőt majdnem megháromszorozódott. Amíg számuk 1943-ban [...] — 10 ezer között mozgott, ma 23.500–24.500 között váltakozik. Az alföldi megyékből sokan vándoroltak megyénkbe, ami a legteljesebb jó szándékkal, még hatósági szerveink is támogattak, mert a borsodi bánya és iparvidék sok fizikai munkást tudott közülük toborozni.

A nagyfokú munkalehetőségek ellenére, ami úgy az iparban, bányászatban és a mezőgazdaságban fennáll, csak kis hányaduk dolgozik, mindössze 19%-uk. Ezek nagyrésze sem éves munkás, hanem többségükben csak ez év pár hónapjában dolgozó, kereső emberek. Nagyrésztük munka nélkül kóborol, csavargás közben lop és egyéb bűncselekményeket követ el. Pedig a munkaképes cigányok száma meghaladja a 16 ezret és vannak példák, hogy jó munkásokká is tudnak válni. Többen 10–15 éve dolgoznak s nem egy közülük élmunkás és sztahanovista kitüntetést is kapott.

Ezt mutatja az, hogy több borsodi cigánytelep lakóiból szívesen fogadnak fel vállalatunk munkavállalókat, míg viszont több telep lakói, ha bemondják hova valók, mereven elzárkóznak felvételüktől. Ennek az a magyarázata, hogy rövid ideig tartó munkavállalás után sok az önkényes kilépő, ami rendszerint anyagi károsodással is jár az állam szempontjából, mivel legtöbb esetben nemcsak felszerelési tárgyakat (pokróc, védőruha, stb.) visznek el magukkal távozáskor, hanem pénzben is megkárosítják az államot, előleg, stb. felvételével. A nem cigány munkásság is nehezen fogadja be őket, mert a munkás-szállásokon tisztátlanok, sok tekintetben összeférhetetlenek is.

A cigánykérdés súlyosságát növeli a rendkívüli alacsony műveltségi színvonal. Közel 90% a megyei cigányságnak analfabéta és a kötelező oktatásban a cigány fiatalság alig 40%-a vesz részt. Az őszi beiskolázásnál többségükben ugyan eleget tesznek a törvényes rendelkezéseknek, de pár hónapos iskolázás után a cigánygyerekek kimaradnak, ami rendszerint a hidegebb idő beálltával szokott bekövetkezni. Megfelelő ruha és cipő hiányában nem járatták tovább gyermekeiket az iskolába, tavasszal már azért nem küldik — sajnos pedagógusaink sem fogadják szívesen őket — mert nagy a tanulmányi anyagból való lemaradásuk, amit már nem tudnak pótolni. A jobb idő beálltával sok a kóborló, csavargó cigány, ahogy a különféle mezőgazdasági termények megjelennek, szaporodnak az általuk elkövetett mezei lopások. (Általános közöttük az a tévhit, hogy 25 kg-ig szabad lopni.)

Iskolából kimaradó gyermekek évről-évre így válnak túlkorossá, és jelentenek egyre nagyobb problémát köznevelésünk számára. Ugyanakkor ellenszenvet váltanak ki a nem cigány szülők körében, minthogy ezek az idősebb gyerekek a fiatalabbakat, durva, erkölcsstelen beszédükkel fertőzik is. Ezért áll fenn az, hogy döntő százalékuk a felső tagozatot nem éri el. A törvényes szankciók a szülőkkal szemben eredménytelenek, mert szabálysértésnek minősülve csak pénzbüntetést tudnak kiróni rájuk, ez pedig a legtöbb esetben behajthatatlan. Szaporaságuk folytán viszont több községben az iskolai nevelés vonatkozásában katasztrofális helyzetet tudnak teremteni azáltal, hogy a mulasztási százalékuk, a tanulmányi előmenetelt rendkívül lerontják. Előfordul olyan eset is, hogy az általános iskola I. osztályába beiratott 23 gyerekből 22 cigánygyerek volt. A cigánygyerekek iskoláztatását anyagjak juttatásával — megfelelő ruha, cipő — sem lehet megoldani, mert vannak jól kereső cigánycsaládok, ahol erre bőven telne, azonban pazarló, felelőtlen életmódjuk következtében nem jut mégsem ruházkodásra. Vannak olyan példák is, hogy valóban szegény sorsú cigánycsaládok gyermekeik számára különböző szociális intézményektől kaptak ilyen jellegű támogatást, de ezeket a ruházati cikkeket rövid időn belül eladták. A tapasztalat azt mutatja, hogy rendszerint azok a cigánycsaládok gondoskodnak megfelelő formában gyermekeik oktatásáról, akik jó munkások, és rendszeresen több éven át dolgoznak valamilyen bánya, vagy ipartelepen, vendéglátóiparban, esetleg a mezőgazdaságban. Keresetükből rendes lakóházat építettek az egészségügyi követelményeknek megfelelő mellékhelységekkel, már írni és olvasni tudó emberek is, kulturális igényeik is vannak. Ennek eredményeként a lakások bútorzata is rendes, többségüknek már rádiója is van. A falu kulturális rendezvényeire is eljárnak, több kultúrcsoportban szerepelnek is, vagy önálló tánc, ének és más számokkal lépnek fel. Nagy érdeklődéssel vannak a filmszínházak műsorai iránt is. Ezt bizonyítja, hogy sok rendszeres mozilátogató van közöttük.

Többen a falusi sportegyesület tagjai is, az államhatalom helyi szerveiben, tömegszervezetek, tömegmozgalmak munkájába is kezdenek bekapcsolódni. Az öntudatosabb rétegnél csökken a házasságon kívüli együttélés is, sőt arra is van példa, hogy magyar családokba házasodnak be, azok életmódja alig különböztet[het]ő meg a nem cigány lakosságtól. Ezekről már nem idegenkednek úgy sem a felnőttek, sem a gyerekek, félve attól, hogy valami ragályos betegséget, vagy esetleg tetűt kapnak. Sajnos ezek száma még kevés a megyében, helyzetük nem általánosan jellemző a Borsod megyei cigányságra, de a legtöbb ilyen jellegű rendezett cigánytelep, vagy a lakosságba már beolvadt cigányság az edényi, miskolci járás egyes falvaiban található. Ettől eltekintve itt is akadnak még kirívó hibák, példák.

A valódi képet a rendezetlen cigánytelepek sokasága adja és ezek közegészségügyi helyzete, mely világosan megmutatja a cigányság problémájának sokrétűségét s azt, hogy még óriási összegű anyagi áldozat árán sem oldható meg rövid időn belül, hanem csak összefüggő, egymásba fonódó, tervszerű intézkedések megtételének és foganatosításának sora adhatja a megoldást megyei és országos szinten.

A megye területén lévő 239 cigánytelep helyzete közegészségügyi szempontból a következő: A telepeknek 31%-a kimondottan rossz — vizenyős, mocsaras, lápos — területen települ, ez kedvezőtlen kihatással van a lakóépületek szárazságára és ezen keresztül a lakók egészségére. A 239 telepből 142 (60%) közegészségügyi szempontból kb. megfelelő helyre van telepítve, 18 telep még elfogadható, 79 telep azonban meg nem engedhető környezetben létesült. A helyzetet súlyosbítja az épületek állapota. Mindössze 23%-uk nyújt elfogadható képet, 92 telepnek az épületei az elképzelhető legrosszabb állapotban vannak.

A telepítés szempontjából, valamint az épület állapotát illetően elfogadható a következő községek telepei: Monok, Golop, Prügy, Tiszaladány, Aggtelek, Bánréve, Dövény, Felsőnyárad, Felsőkelecsény, Jákfalva, Kelemér, Sajóvelezd, Sajópüspöki, Serényfalva, Szuhafő, Vadna, Zsujta, Garadna, Szemere, Fulókercs, Baktakék, Krasznokvajda, Sajóabony, Szirmabesenő, Harsány, Gesztely, Szentistván, Mezőkeresztes, Szomolya, Tomor és Gadna.

Tarthatatlan a telep elhelyezése és az épületek állapota: Mezőzombor, Mád, Tállya, Taktaharkány, Dubicsány, Göncruszka, Kéked, Tornyosnémeti, Külsőböcs, Szikszó (Felső), Homrogd, Kazincbarcika, (Kazinczy-köz) a s-újhelyi járás valamennyi községében. Telepek 51%-a külterületen, községen kívül van.

A tisztasági mozgalom keretében ugyan az utóbbi időben szép eredményt értek el Perkupán, a mezőcsáti, szikszói, mezőkövesdi és miskolci járásokban. A telepek tisztaságának terén azonban ez a javulás még csak 58 településen mutatkozik, ami sajnos csak az össz. telepek 23%-a. 37%-ban még a legnagyobb fokú elhanyagoltság és tisztátlanság tapasztalható, 98 telepen (40%) váltakozóak az állapotok. Tetűmentes település csak 80-ban van (31%). Állandóan találni egyegy tetves egyént a telepek 22%-ában, amíg átmenetileg előfordul a tetű a telepek 47%-ában. A tetveség felszámolását a cigányok kóborló, vándorló életmódjának megszüntetésével lehet elősegíteni. Az egészségügyi szervek megállapítása szerint a tetű behurcolását és így a járványügyi veszélyt főleg Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, megyéből állandó vándorlásban lévő cigányok jelentik.

Az ivóvíz ellátás 12 telepen (4%) nincs biztosítva, de ez sajnos nem azt jelenti, hogy a telepek vízellátása megoldott, mert hiszen megfelelőnek mondható

kút csak a telepek 21%-ában található, 37%-ban tűrhető, kimondottan rossz és közegészségügyi szempontból nem minősíthető ivóvíznek 89 telep kútja (38%).

A telepek 27%-ában, egyáltalán nincs árnyékszék, teljesen kezdetleges 38%-ban, rossz 28%-ban, kifogásolható állapotban van 17%-ban. Ezt az is előidézi, hogy az engedély nélküli építkezések következtében a telepek oly zsúfoltak, hogy megfelelő térség hiányában is nehézségekbe ütközik az árnyékszékeknek és szemáttárolók helyének kijelölése és megépítése. Szemáttárolás csak a telepek 7%-ában található. A szemétygyűjtés rendetlenül folyik 39%-ban, egyáltalán nincs a telepek 54%-ában.

Sürgős a vízellátás megoldása: Mád, Taktaharkány, Tokaj, Sajókaza, Gönc, Novajdrány, Fulókércs, Fügöd, Baktakék, Detek, Gagyvendégi, Cigánd, Füzér, Alsóberecki, és Komjáti községek telepein. Árnyékszékkel való ellátottság vonatkozásában kirívóan rossz a helyzet a s[átoralja]újhelyi járás telepein.

A cigány lakossággal való foglalkozás, nevelés területén a Megyei PB. javaslatára a Hazafias Népfront, Vöröskereszt, Nótanács közösen tett kezdeti lépéseket. Járásonként egy-két helyen összehívtuk a cigány dolgozók értelmesebb tagjait, és anket formájában velük közösen vitattuk meg problémáikat és hívtuk fel figyelmüket arra, hogy problémáik megoldásához Ők maguk is sok segítséget nyújthatnak. E megbeszélések igen hasznosak voltak. Sok javaslattal is éltek (pl. házhely biztosítás, községfejlesztésből a telepeken út, járda, WC építés, stb. melyekhez társadalmi munkát is felajánlottak, vagy ne általánosítsuk őket, amikor a szokásos egészségügyi fürdészek vannak).

Többen közülük már eljárnak rendezvényeinkre, békegyűlésekre. Egy részük bekapcsolódott a tisztasági mozgalomba is. A velük való foglalkozás és nevelés kérdésében a kezdeti lépések megtételénél mi sem jutottunk tovább oly értelemben, hogy részünkről minden telepre kiterjedő nevelő munkát végzünk.

Javaslat:

A felszabadulásunk óta a cigányság, mint társadalmi réteg életében is komoly változások mentek végbe úgy politikai, gazdasági, kulturális és egészségügyi téren is. Azonban tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az eddigi fejlődés ellenére még ma is társadalmunk legelmaradottabb rétegét képezik.

1./ Járási, ill. községi pártszervezeteink, államhatalmi szerveink a tömegszervezetek, tömegmozgalmak bevonásával közösen vizsgálják meg a területükön élő cigányság helyzetét, és a lehetőséghez mérten segítsék elő problémáik fokozatos megoldását. Dolgozzanak ki egységes tervet a köztük végzendő rendszeres nevelő munkára. Szükséges továbbá, hogy a lakosság szemléletét is formáljuk, hogy a fajelmélet és a vele járó káros nézetek, következmények türelmes, nevelő

munkán keresztül a minimálisra csökkenjenek. Az őszi-téli ismeretterjesztő programokban szükséges, hogy ilyen témák is helyt kapjanak.

2./ Tanácsaink mérjék fel annak lehetőségét, hogyan lehetne egyes településeket rendezni az egészségügyi követelményeknek megfelelően. Új elkülönült telep létesítését ne engedélyezzék. Lakóház építését is csak a tanács engedélye alapján, hogy azok az építési és egészségügyi előírásoknak megfeleljenek. Házhely vásárláshoz a lehetőséghez mérten nyújtsanak segítséget részükre.

3./ A vándorlás csökkentése érdekében a BM helyi szervei tegyenek fokozottabb intézkedést és tanácsszerveik kísérik figyelemmel, hogy engedély és bejelentkezési kötelezettség nélkül ne települhessenek le. Szükséges megvizsgálni, hogy a nem mezőgazdaságból élőknél szükséges-e az állattartás (ló), mert feltételezhető, hogy nem saját és vásárolt terményből tartják el.

4./ Fokozottabb munkába állításuk érdekében több segítséget kell nyújtani a különböző szervezeteknek, hogy állandó munkához jussanak. Segíteni kell őket különféle háziipari, kisipari szervezetek helyi üzemek létrehozásá[ban].

5./ Az iskolai mulasztások csökkentése érdekében párt, tanácsi szerveink végezzenek rendszeres felvilágosító munkát, ahol szükséges a szabálysértésből eredő pénzbírságot szabadságvesztésre kell átváltoztatni.

6./ Mivel mindenre kiterjedő adat a cigányság helyzetével kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre, javasoljuk, hogy az Országos Statisztikai Hivatal engedélyezze a megyei és járási hivatalainak, hogy mérjék fel a cigányság helyzetére vonatkozó legfontosabb adatokat.

Hazafias Népfront Megyei Bizottsága

Forráskiadvány a Kádár-korszak cigánypolitikájáról

Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989 Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

Kádár János az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. június 20-i ülésén mondta a könyv címéül választott idézetet. „A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról” tárgyaltak ekkor, s a párt első embere ezzel a kijelentéssel sommásan irányt mutatott egy egész korszak számára.¹

A Hajnáczy Tamás szerkesztette dokumentumgyűjtemény nagy feladatra vállalkozik. A kádári korszak 33 éve alatt keletkezett iratanyagok közlésénél a Szerző teljességre törekedett: már publikált párt dokumentumok mellett ismeretlen minisztertanácsi, valamint kormányhatározatokat válogat be (ezek a határozatok, illetve állásfoglalások végrehajtására kiadott ú.n. 3000-es szigorúan bizalmas iratok).

A források jelentős részét a korszakban titkos ügyiratnak minősítették, „eltitkolva a pártállam — karhatalmat sem nélkülöző — kényszerasszimilációs cigánypolitikáját.”

Mezey Barna által 30 éve szerkesztett munka² „folytatását”, illetve kiegészítését vállalta a Szerző, melyet az állampárti időszak egészére kiterjeszt. A folytonosság abban is megnyilvánul, hogy Hajnáczy Tamás kötetét éppen Mezey Barna mutatta be a közönségnek tavaly, méltatva annak erőnyeit.³

„A forráskiadvány nem a cigányságról szól, hanem a hatalom cigánysághoz fűződő viszonyáról.”⁴ — írja bevezetőjében a Szerző. Mik is voltak ennek a viszonynak a legfontosabb jellemzői? Melyek azok a sarokkövek, amikre épült az állami cigánypolitika?

1 A kötetről már megjelent egy kritika Szuhay Péter antropológus tollából. *Szuhay Péter: A cigányság nem volt nemzetiség, s mi lett azáltal, hogy azzá lett?* — Hajnáczy Tamás dokumentumgyűjteményének csemegézése kapcsán. In: *Új Egyenlítő*, 2016. március 14.

2 A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Szerk.: Mezey Barna, a bevezetést írta, dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Mezey Barna, Pomogyi László és Tauber István. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

3 2015. december 9-én a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének szervezésében került sor az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola doktorandusza könyvének bemutatójára.

4 „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.”... i. m. 14. p.

Az '50-es évek a cigányok széles tömegeit korábban nem tapasztalt szegénységbe taszította. Az ismert tények: a birtokszerkezet átalakítása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a paraszti rétegek likvidálása megannyi szög lett a mezőgazdasághoz és a hagyományos falusi világhoz kötődő cigányok „kopersójában”.

A különféle minisztériumok kudarcos intézkedései után (ahol közegészségügyi, népművelési, illetve rendészeti kérdésként kezelték a problémákat) a Pártközpont kezdett el foglalkozni a „cigánykérdéssel”. Először 1956-ban készített az MDP Adminisztratív Osztálya előterjesztést, „Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigány-kérdés rendezésére” címmel. A sajátos helyzetű, szegény néprétegeként számon tartott cigányság társadalmi beilleszkedését tűzte ki célul a kormányzat. A remélt és elvárt társadalmi integráció csak nagyon vontatottan haladt. Az ekkor 150–200 ezer főre becsült magyarországi cigány népességet — életmódjuk és beilleszkedtségük alapján — három csoportba sorolták: „a letelepedett cigányok”, „a falu-és városzéli cigánytelepek lakói”, továbbá a „félleg letelepedett és vándorcigányok”. Az utóbbi két csoportba tartozott a cigányság háromnegyede, ezen belül is a vándorló életmódot legtovább fenntartó oláh cigányok. (Bár a korszakban a cigányokat nem etnikus alapon tartották nyilván!) A „cigánykérdés” — valamint a ki nem mondott „szegénykérdés” — nem jelentett mást ekkor, mint a cigányok foglalkoztatási, lakhatási, egészségügyi és oktatási helyzetének leírását, megoldási javaslatok megfogalmazását.

1961-ben az említett határozat a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikája alapjait fektette le.⁵ A kiadott határozatot a Szerző a bevezetésben részletesebben elemzi.⁶

Pár éven belül kiderült, hogy az 1961-es párthatározat végrehajtása kudarcra van ítélve, többek között azért, mert a szerteágazó problémahalmazt nem tudták az érintett minisztériumok összehangoltan kezelni, továbbá nem volt átfogó képük a cigányság nyelvi és etnikai rétegzettségéről sem. Ezért aztán az Agitációs és Propaganda Bizottság⁷ állásfoglalásában előírta az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának, hogy kezdje el a cigányság mélyrehatóbb vizsgálatát. Az eredmény nem váratott magára sokáig: Kemény István⁸ (MTA Szociológiai Kutatóintézete)

5 MSZMP KB PB 1961. június 20. „A cigánylakosság helyzetének a megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról”. „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”... i. m. 117–121. p.

6 Uo. 25–29. p.

7 Uo. XI/A dokumentum (MNL OL M-KS-288.f.41/1968/100.ő. e.), 167–168. p.

8 Kemény István (1925–2008) a magyar szociológia kiemelkedő alakja, a szegénykutatás meghatározó személyisége, aki munkásságával iskolát teremtett. Róla és a „Kemény-iskoláról” két-

vezetésével 1971-ben országos cigánykutatásba kezdtek. A reprezentatív szociológiai felmérés szerint magyar anyanyelvű, magát muzsikusnak mondó cigány (71%), romani anyanyelvű, magát romának mondó oláh cigány (21%) és legkisebb arányban román anyanyelvű, magát beásnak mondó teknővájó cigány (8%) volt a mintegy 320 ezer magyarországi cigány lakosság megoszlása. A vizsgálat eredményei csak 5 év múlva, a Szociológiai Kutatóintézet belső kiadványaként láttak napvilágot,⁹ illetve a kutatáshoz kapcsolódó tanulmányoknak csak egy része jelenhetett meg különféle folyóiratokban. Később is sokan és sokféleképpen hivatkoztak a Kemény István nevével fémjelzett vizsgálat eredményeire, mind az állampárt legfelsőbb szerveinek jelentéseiben, mind az alsóbb, miniszteriális szinteken felbukkantak felismerhető részletek az anyaggyűjtésből.

Az 1961-es PB határozatot 1979-ben követte egy hasonló átfogó anyag, mely „Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a magyarországi cigány lakosság helyzetéről”¹⁰ címet viselte. Itt még mindig a korábbi elvet ismétlik meg, melynek értelmében a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik a társadalomba. A fennmaradt PB-jegyzőkönyv a dokumentumkötet legizgalmasabb fejezete, az egyetlen olyan forrásközlés, amely egy valódi vitát tár az Olvasó elé!¹¹ A summázatot természetesen a pártfőtitkár, Kádár János adja, mikor meghatározza, mi kerüljön a lezáró szövegbe: „Etnikum: — azt mondom — a kormánynyilatkozatban persze nem kell bevenni, de a belső határozatban legyen benne világosan —, nyugodtan mondjuk ki, hogy a cigánylakosság nem nemzetiség, de etnikum, amely fokozatosan integrálódik a társadalomba: sőt van még egy másik fogalom is, asszimilálódik. Ezt kell leírni és kész!” S a végén a verdikt nagyon jellemző: „Nézzék át az anyagot, a tennivalókat is. Ami ideális és szép, ne írjuk be, mert nem tudjuk megcsinálni. Folytatni kell a munkát. Mindenféle közbülső formát igénybe kell venni, alkalmazni kell.

napos konferenciát rendeztek a közelmúltban. (Újragondolt szegénység. Konferencia Kemény István emlékére, Blinken OSA Archivum, 2016. szeptember 27–28.)

9 Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, Budapest, 1976.

10 „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”... i. m. (MNL OL M-KS-288.f.5/1979/770.ö. e.) 262–271. p.

11 Uo. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság üléséről, Budapest, 1979. április 18. (MNL OL M-KS-288.f. 5/1979/770. ö. e.) 251–261. p.

A lakásnál is. Hirtelen megszüntetni a telepeket nem lehet. Igazítsanak egy kicsit az anyagon.”¹²

Ha tovább lapozunk a kötetben, a `80-as években készült vitaanyagokhoz, azokból már kiolvasható a korábbi határozatok egyes pontjainak kritikai felülvizsgálata. Erre utal a Szerző a dokumentumok elé írt mintegy 30 oldalas bevezetésében („A pártállam cigánypolitikája — A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig”) is. Hajnóczky Tamás jól vázolja fel a szaktudósok számára /is/ a témában elérhető ismereteket.

A PB 1988-ban hatályon kívül helyezte az 1961-es és 1979-es, cigányságról szóló határozatának azon a részét, amelyben a „cigányságot etnikai csoportnak minősíti és elveti nemzetiségként való kezelésüket. Ez politikai oldalról lehetőséget ad arra, hogy a törvény életbelépését követően magukat cigánynak valló állampolgárok megbízásából szervezeteik kezdeményezhessék nemzetiséggé válásukat.”

A kötetbe foglalt egész korszak, több mint három évtized, a cigány-probléma megoldásának folyamatos keresésével telt. A rendszerváltás hajnalán a PB-nek már volt olyan szándéka, hogy egy újonnan megszületendő magyarországi nemzeti törvényben a cigányokat is a Magyarországon élő nemzetiségek közé sorolja.

A forráskiadvány a dokumentumokat — az ilyen típusú iratközlések szabályainak megfelelően — kronologikus sorrendben ismerteti. A használatát tartalom- és rövidítésjegyzék segíti. Talán az irodalomjegyzék lett volna célszerű kiegészíteni olyan fontos szerzők munkáival, mint Szuhay Péter¹³, vagy Pomogyi László¹⁴.

A Szerző a rendszerváltásig jut el művében, a recenzens egy kicsit tovább, egy olyan országot lát maga körül, ahol a szolidáris társadalmi segítség és ésszerű analízis helyett a közöny uralkodik el.

B. Kádár Zsuzsanna

12 Ld. erről *Hajnóczky Tamás*: Kádár János megjegyzései a „cigánykérdéshez” In: *Kritika*, 44. (2015) 9–10. sz. 12–13. p.

13 *Szuhay Péter*: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest, 1999.

14 *Pomogyi László*: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris — Századvég, Budapest, 1995.

Tartalom

Közlemények

Csapody Tamás

Német nyomozás a cservenkai tömeggyilkosság ügyében 143

Hajnáczy Tamás

ABorsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzete
az 1950-es években a források tükrében 223

Könyvismertetés

Forráskiadvány a Kádár-korszak cigánypolitikájáról
Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem
tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban
1956–1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 283
— Ism.: *B. Kádár Zsuzsanna*

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókéét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.